

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

Iva Takšić

**ISPITIVANJE MORALNIH OKVIRA U
KONTEKSTU STAVOVA PREMA
STIGMATIZIRANIM SKUPINAMA**

DOKTORSKI RAD

Rijeka, 2025.

SVEUČILIŠTE U RIJECI
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA PSIHOLOGIJU

Iva Takšić

**ISPITIVANJE MORALNIH OKVIRA U
KONTEKSTU STAVOVA PREMA
STIGMATIZIRANIM SKUPINAMA**

DOKTORSKI RAD

Mentorica: prof. dr. sc. Barbara Kalebić Maglica

Rijeka, 2025.

UNIVERSITY OF RIJEKA
FACULTY OF HUMANITIES AND SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF PSYCHOLOGY

Iva Takšić

**THE STUDY OF MORAL FRAMEWORKS
IN THE CONTEXT OF ATTITUDES
TOWARDS STIGMATIZED GROUPS**

DOCTORAL THESIS

Mentor: prof. dr. sc. Barbara Kalebić Maglica

Rijeka, 2025.

Mentor doktorskog rada: prof. dr. sc. Barbara Kalebić Maglica

Doktorski rad obranjen je dana 29. rujna 2025. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Rijeci, pred Povjerenstvom za obranu doktorskog rada u sastavu:

1. prof. dr. sc. Igor Kardum (Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet), predsjednik
2. izv. prof. dr. sc. Tamara Mohorić (Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet), članica
3. prof. dr. sc. Željka Kamenov (Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet), članica

Zahvale

Izrada doktorskog rada dosta je usamljeni proces, ali nikako nije samostalni.

Ovim putem želim zahvaliti svima koji su, svaki na svoj način, sudjelovali i bili uz mene tijekom izrade ove disertacije.

Prije svega, najtoplije hvala mojoj mentorici Barbari Kalebić Maglica čiji su entuzijizam, stručnost, dostupnost i kvalitetne sugestije uvelike oblikovale ovaj rad. Bez ikakvog pretjerivanja, zahvalna sam joj što nije odustala od mene, a kamoli meni dopustila da uopće pomislim da odustanem od ovog cijelog procesa. Također, neizmjerno sam zahvalna Tamari Mohorić, Željki Kamenov, Igoru Kardumu i Jasni Hudek Knežević, članovima Povjerenstva, koji su me strpljivo i mudro vodili te usmjeravali svojim konstruktivnim prijedlozima. Hvala i Ireni Miletić i Nari Jurčić na silnoj administrativno-tehničkoj podršci nama, ponekad smušenim studentima.

Od srca zahvaljujem i mojim prijateljima s Katedre za zdravstvenu psihologiju, koji su obogatili moj poslovni i privatni svijet te me snažno podržavali na ovom putu, svatko na svoj način. Hvala Meliti, najboljoj šefici, ali prije svega i osobi divljenja vrijedne stabilnosti i smirenosti, koja je za svaki moj problem oko nastave i vremena smireno pronašla neko rješenje; Oliveri na raspravama o statistici; Janku na smirenoj muškoj energiji; Zrinki na vječnim after work pivama, tematski često posvećene mojim *doktorandskim* tegobama; Morani na uzajamnom bodrenju tijekom našeg zajedničkog puta, svaka prema svom doktoratu. Hvala Mirni, mojoj *Jodie*, koja je uvijek ponavljala da strpljivo slažem „kockicu po kockicu“ i uz čiju sam veliku pomoć na kraju složila ovu ogromnu Lego kocku. Naravno, zahvaljujem i Ladi, mojoj vječnoj kritičarki, no u isto vrijeme i velikoj prikrivenoj pozitivki koja je svojim pozitivnim i negativnim primjedbama zaslužila i svoj diskretni kutak u ovom radu.

Posebne zahvale idu i Maji Kolegi, koja mi je uz oca, prenijela ljubav prema psihologiji u dalekim srednjoškolskim danima. Aniti Lauri Korajlija na jednostavnim, ali duboko motivirajućim savjetima.

Velika zahvala ide i mojoj *stečenoj* obitelji. Maminom Vladi, mom *drugom tati* (da, koji se zove Vlado). Eleni koja me pozvala na svoj 10. rođendan i time napravila tradiciju slavljenja još idućih 30 godina nakon toga. Veliko hvala Suksi, mojem Excel mogulu, čime je osigurala jedno od najvažnijih metodoloških doprinosa u ovoj radnji. Tonki, Sambi i Jelici čije je prijateljstvo čvrsto od trenutka kad smo zajedno nazdravili u Ksetu na drugoj godini faksa.

Najveća hvala ide i mojoj *urođenoj* obitelji. Mami koja je uvijek navijala za mene, ne dopuštajući mi da ikada kažem za nešto da „ne mogu“, termin koji sam često koristila u djetinjstvu i koja me naučila da nema predaje, čak i kada djeluje kao da je predaja jedina opcija. Tati koji mi je od malih nogu usadio ljubav prema psihologiji, koji je uvijek bio moj idol, kojeg u uspjesima neću doći, ali ću se zauvijek truditi da bude ponosan na moje pokušaje u tome. I na kraju, hvala Tanji, mojoj velikoj podršci, zidu na kojeg se

mogu osloniti, rukama u koje mogu na kraju snaga pasti i osobi koja je bila uz mene čak i kada ja više nisam znala za sebe.

I na kraju hvala mojoj velikoj obitelji te svima koji nisu spomenuti, ali su u nekom trenutku pozitivno uokvirili moj profesionalni i životni put.

Sadržaj

1.	Uvod	1
1.1.	Kulturološki ratovi	1
1.2.	Moralnost	4
1.2.1.	Konstrukat moralnosti	4
1.2.2.	Teorije moralnosti	5
1.2.3.	Konflikti moralnih teorija	9
1.2.4.	Sociointuicionistički pristup proučavanju morala	11
1.2.5.	Teorija moralnih temelja	12
1.3.	Formiranje religiozne i političke orijentacije	21
1.3.1.	Pristupi mjerenju religioznosti i političke orijentacije	28
1.3.2.	Povezanost moralnih temelja s političkom i religioznom orijentacijom te stavovima prema različitim manjinskim skupinama	29
1.4.	Donošenje odluke i efekt okvira	34
1.4.1.	Medijsko uokvirivanje sadržaja	36
1.4.2.	Medijsko izvještavanje o LGBTIQ+ populaciji u Hrvatskoj	43
1.4.3.	Medijsko izvještavanje o migrantskim skupinama u Hrvatskoj	43
1.4.4.	Pregled literature o efektu medijskog uokvirivanja	45
1.4.5.	Moralno uokvirivanje	49
2.	Cilj i problemi istraživanja	52
2.1.	Problemi i hipoteze	52
3.	Metodologija istraživanja	53
3.1.	Preliminarno istraživanje	54
3.1.1.	Sudionici	54
3.1.2.	Instrumentarij	54
3.1.3.	Politička orijentacija	61
3.1.4.	Stupanj religioznosti	61
3.1.5.	Postupak	62
3.1.6.	Metodologija stvaranja manipulativnog sadržaja	63
3.1.7.	Rezultati preliminarnog istraživanja	67
3.2.	Glavno istraživanje	68
3.2.1.	Sudionici	68

3.2.2.	Postupak	70
4.	Rezultati.....	72
4.1.	Rezultati mjerenja stavova prema migrantskim skupinama	72
4.1.1.	Prvi problem istraživanja	75
4.1.2.	Drugi problem istraživanja	77
4.1.3.	Treći problem istraživanja	90
4.1.4.	Četvrti problem istraživanja	96
4.2.	Rezultati mjerenja stavova prema homoseksualnim osobama	100
4.2.1.	Prvi problem istraživanja	102
4.2.2.	Drugi problem istraživanja	104
4.2.3.	Treći problem istraživanja	115
4.2.4.	Četvrti problem istraživanja	119
5.	Rasprava.....	122
5.1.	Moralni temelji kao prediktori stava prema manjinskim skupinama ..	122
5.2.	Efekti uokvirivanja na promjenu stava.....	128
5.3.	Usklađenost moralnih temelja sudionika i moralnog okvira teksta	133
5.4.	Diferencijalni učinak uokvirivanja na stavove	135
5.5.	Uloga istraživanja moralnih okvira u analizi društvenih stavova	137
5.6.	Buduće implikacije istraživanja moralnih okvira	139
5.7.	Nedostaci i ograničenja istraživanja	141
5.8.	Znanstveni i teorijski doprinos istraživanja	144
6.	Zaključak.....	145
7.	Literatura	148
8.	Privici.....	164
8.1.	Upitnik moralnih temelja.....	164
8.2.	Skala stavova prema migrantima	166
8.3.	Skala stavova prema homoseksualnim osobama.....	167
8.4.	Tekstovi vezani uz migrantske skupine.....	169
8.5.	Tekstovi vezani uz homoseksualne osobe	173

SAŽETAK

Moralni okviri imaju važnu ulogu u oblikovanju stavova prema društveno osjetljivim temama, uključujući percepciju migrantskih i homoseksualnih osoba. Ovo istraživanje temelji se na Teoriji moralnih temelja (Haidt, 2001) i Teoriji efekta okvira (Tversky i Kahneman, 1981) kako bi ispitalo u kojoj mjeri moralni temelji oblikuju percepciju manjinskih skupina i mijenjaju učinak medijskog uokvirivanja. Cilj ovog istraživanja bio je ispitati ulogu moralnih temelja u oblikovanju stavova prema migrantskim i homoseksualnim osobama, uzimajući u obzir njihov odnos s političkom i religijskom orijentacijom. Konkretno, istraživanje je nastojalo utvrditi u kojoj mjeri individualistički (briga i pravednost) i kolektivistički (lojalnost, autoritet, čistunstvo) moralni temelji djeluju kao prediktori stavova te u kojem stupnju moderiraju učinak medijskog uokvirivanja. Dodatno, cilj je bio analizirati kako pozitivno i negativno uokvireni medijski sadržaji utječu na percepciju manjinskih skupina te postoji li interakcija između moralnih temelja sudionika i moralnog okvira prezentiranog sadržaja. Istraživanje se također usmjerilo na ispitivanje stabilnosti efekta uokvirivanja kroz vremensku dimenziju, odnosno provjeru trajnosti promjena u stavovima nakon izloženosti manipulativnim tekstovima. Kroz kvaziekperimentalni pristup, cilj je bio pružiti dublji uvid u psihološke mehanizme putem kojih moralni okviri oblikuju javne stavove.

U istraživanju su korišteni sljedeći mjerni instrumenti: Upitnik moralnih temelja (Graham i sur., 2011) za procjenu individualističkih (briga i pravednost) i kolektivističkih moralnih temelja (lojalnost, autoritet, čistunstvo), Skala stavova prema homoseksualnim osobama (Kite i Deaux, 1986), Skala stavova prema migrantima (Župarić-Iljić i Gregurović, 2013) i jednočestične skale za procjenu političke orijentacije i stupnja religioznosti.

Provedeno je preliminarno istraživanje s ciljem utvrđivanja provjere pouzdanosti i valjanosti Upitnika moralnih temelja i testiranja učinkovitosti manipulativnih tekstova. Glavno istraživanje provedeno je na uzorku opće populacije u tri vremenske točke mjerenja, na dvije skupine sudionika. Sudionici su ispunili upitnike prije čitanja manipulativnih tekstova kako bi se ispitao njihov početni stav prema manjinskoj skupini. Nakon dva do tri tjedna Skalu stavova o manjinskoj skupini ispunili su neposredno nakon čitanja tekstova uokvirenih na pozitivan odnosno negativan način, te u kombinaciji s

individualističkim odnosno kolektivističkim okvirom. Nakon dodatna dva do tri tjedna mjerene su promjene u stavovima kako bi se utvrdio dugoročniji efekt manipulacije sadržajem. Moralni okviri tekstova oblikovani su korištenjem Rječnika moralnih temelja (Graham i sur., 2009).

Rezultati su pokazali da kolektivistički moralni temelji konzistentno predviđaju negativnije stavove prema manjinskim skupinama, dok su individualistički temelji povezani s pozitivnijim stavovima. Nadalje, negativno uokvireni tekstovi imali su jači efekt na učvršćivanje negativnih stavova nego što su pozitivni tekstovi uspjeli promijeniti stavove u pozitivnom smjeru. Također, učinak moralnog uokvirivanja bio je izraženiji kada je moralni okvir teksta kolektivistički oblikovan. Usklađenost moralnog okvira s moralnim temeljima sudionika nije imalo efekta na promjenu stava. Također, rezultati nedvojbeno pokazuju kako su stavovi sudionika prema migrantima bili podložniji manipulaciji nego stavovi prema homoseksualnim osobama.

Ovo istraživanje doprinosi razumijevanju psiholoških mehanizama koji oblikuju društvene stavove, a njegovi nalazi mogu biti korisni u daljnjem istraživanju uloge moralnih temelja u političkoj komunikaciji, medijskim narativima i društvenoj integraciji manjinskih skupina.

Ključne riječi: *moralni temelji, moralni okviri, stav prema manjinskim skupinama*

1. Uvod

1.1. Kulturološki ratovi

Kulturološki se rat definira kao neslaganje oko kulturoloških i društvenih uvjerenja između različitih skupina, posebice između ljudi s konzervativnim, tradicionalnim razmišljanjima i ljudi s liberalnim, progresivnim razmišljanjima (Cambridge dictionary n.d.). Ovaj se pojam odnosi na politički i društveni sukob koji se vodi oko pitanja kao što su prava manjina, sloboda govora, religija, brak, obitelj, seksualnost i drugi društveni problemi. Ti se sukobi najčešće vode u javnom prostoru: u medijima, na društvenim mrežama, u političkim procesima, ali i u svakodnevnom životu. U kulturološkome se ratu ljudi često bore za svoju viziju društva i percepciju onoga što smatraju ispravnim i moralno prihvatljivim. Sukobi, koji se tada javljaju, mogu biti vrlo emotivni i polarizirani te mogu dovesti do isključivosti i dugotrajne polariziranosti u društvu. Neki od najvećih kulturoloških sukoba u svijetu uključuju borbe za ravnopravnost spolova, prava LGBTIQ+ zajednice, imigracijsku politiku, slobodu govora, kulturu i vjerske prakse. Oni su postali sve češći u modernim društvima, a posebno u onima u kojima se događaju brze promjene dok tradicionalne vrijednosti i kultura nailaze na nove izazove. Kulturološki se ratovi u Hrvatskoj često vode oko pitanja kao što su prava manjina, abortus, brak i obitelj, uloga religije u društvu te pitanja seksualnosti i rodni identiteta.

Sve su ove teme povezane s moralnim načelima i vrijednostima te njihovom primjenom koja je važna za društvo u cjelini. Koncept moralnosti odnosi se na „sustav nepisanih društvenih normi što određuju način ponašanja u određenoj društvenoj skupini, zajednici, a zasnivaju se na običajima i na općenito prihvaćenim mjerilima vrjednovanja postupaka sa stajališta načela »dobra« ili »zla«“ (Hrvatska enciklopedija, n.d.), stoga se može reći da i kulturološki ratovi u Hrvatskoj imaju jaku povezanost s konceptom moralnosti. U borbi za različite vrijednosti ljudi se pozivaju na različite moralne principe i načela, što često dovodi do sukoba. Koncept moralnosti može biti koristan za razumijevanje razlika među ljudima i različitim vrijednostima, koje se njeguju u društvu, te za poticanje konstruktivnih razgovora da bi se razlike mogle pomiriti u skladu s moralnim načelima koja dijelimo kao društvo.

U prosincu 2013. godine u Republici Hrvatskoj održan je referendum o ustavnoj definiciji braka. Prijedlog je bio da se u Ustav Republike Hrvatske prenese definicija

braka iz Obiteljskoga zakona. Referendumsko je pitanje glasilo: „*Jeste li za to da se u Ustav RH unese odredba po kojoj je brak zajednica jedne žene i jednog muškarca?*“ To je pitanje pokrenulo ključne događaje koji su utjecali na kulturološke ratove diljem Hrvatske. Inicijativa je dodatno polarizirala društvo i izazvala oštru raspravu o pitanjima ljudskih prava, jednakosti i tradicije. Katolička se crkva u Hrvatskoj s brojnim konzervativnim organizacijama zalagala za zaštitu tradicionalne definicije braka. Istovremeno je ta kampanja izazvala oštru kritiku onih koji su se zalagali za prava LGBTIQ+ zajednice i zaštitu građanskih prava općenito. Smatrali su da referendum predstavlja diskriminaciju protiv LGBTIQ+ zajednice i da bi mogao rezultirati negativnim posljedicama za njihova prava u društvu. Uzimajući u obzir argumente iz različitih perspektiva, moguće je razumjeti obje strane. Pobornici potvrdnoga odgovora na referendumsko pitanje polazili su od tradicionalne definicije braka zagovarajući ju kao jedinu ispravnu. Socijalno je okruženje nametnulo tu tradiciju te bi svako njeno kršenje značilo i izdaju toga okruženja. Pobornici negativnoga odgovora na referendumsko pitanje i liberali svoju su argumentaciju temeljili na brizi za prava manjinskih skupina čiji bi položaj u društvu bio ugrožen i marginaliziran novonastalom definicijom braka. Referendum o definiciji braka imao je velike posljedice na kulturološke ratove u Hrvatskoj, podignuo je tenzije, otvorio pitanje ljudskih prava i jednakosti te pokazao koliko su različiti moralni temelji u društvu.

Kulturološki ratovi, koji proizlaze iz sukoba oko različitih moralnih vrijednosti i uvjerenja, često su dodatno intenzivirani načinom na koji ih medijski izvještaji oblikuju. Medijski diskurs ima velik utjecaj te može produbiti političke i kulturološke sukobe, posebice kada se radi o kontroverznim i emocionalno obojanim temama (Happer i Philo, 2013). Izvještavajući o referendumske pitanju, urednici i novinari dnevnih novina u Hrvatskoj bili su nedvojbeno pristrani te su time utjecali na javno mišljenje (Raguž i sur., 2018). Za konzervativne skupine i vjerske organizacije moralna vrijednost, koju je trebalo zaštititi, bila je tradicionalna koncepcija braka kao zajednice muškarca i žene. Za LGBTIQ+ skupine i progresivne organizacije, ugrožene moralne vrijednosti bile su pravda i jednakost za sve građane.

Jedno od objašnjenja kulturoloških ratova vezanih uz moralne konflikte može se pronaći u Teoriji moralnih temelja (Haidt, 2001; 2004). Teorija moralnih temelja

naglašava da se moralni temelji razlikuju ovisno o političkim i svjetonazorskim uvjerenjima pojedinca, što predstavlja jedan od ključnih faktora društvene polarizacije.

Razlike u moralnim vrijednostima i uvjerenjima pokazuju kako se ljudi s različitim političkim i svjetonazorskim uvjerenjima mogu naći na suprotnim stranama. Haidt je (2001) istaknuo da ljudi interpretiraju svijet oko sebe kroz vlastite internalizirane moralne vrijednosti, stoga je razumljivo da se u društvu često događaju moralni konflikti. Smatrajući da moralne vrijednosti proizlaze iz evolucijski formiranih emotivnih obrazaca, Haidt i Joseph (2004) predlažu pet univerzalnih moralnih temelja: briga, pravednost, lojalnost, autoritet i čistunstvo. Kad moramo donijeti odluku o nekom socijalnom pitanju, međusobno se razlikujemo u pridavanju važnosti moralnim temeljima. Referendum o braku u Hrvatskoj pokazuje da moralni temelji ne moraju biti statični i da se mogu mijenjati tijekom vremena. Mediji mogu koristiti različite moralne okvire kako bi apelirali na aktivaciju specifičnoga moralnog temelja kod primatelja poruka, npr. moralni temelj pravednost aktivira se narativom o nepravdnoj poziciji LGBTIQ+ osoba nakon definiranja braka kao zajednice muškarca i žene. Tradicionalna je definicija braka nekad bila dominantna vrijednost u hrvatskom društvu, a danas je sve više građana svjesno da su prava i jednakost za sve građane važne vrijednosti. Referendum je pokazao da su moralni temelji važni u oblikovanju političkih i svjetonazorskih uvjerenja građana kao i važnost medijskoga narativa. Moralne su vrijednosti ključne u oblikovanju političkih stavova i objašnjavaju kulturološke ratove (Haidt, 2012). Ove vrijednosti nisu samo apstraktne ideje, već utjelovljuju različite stilove razmišljanja i oblikovanja stavova. U tome značajnu ulogu imaju i informacije koje se primaju medijskim izvještajima (Harper i Philo, 2013).

Svrha je ovoga istraživanja povezivanje moralnih temelja s prezentacijom sadržaja o manjinskim skupinama. Time bi se provjerio utjecaj medijskih sadržaja koji mogu doprinijeti povećanju ili smanjenju negativnih stavova prema manjinskim skupinama kroz različitu vrstu moralnih vrijednosti u kontekstu Teorije moralnih temelja.

1.2. Moralnost

1.2.1. Konstrukt moralnosti

Istraživanje konstrukta moralnosti važno je za većinu znanstvenih područja. Moral je višeznačan, složen i različito shvaćan konstrukt i teško se može univerzalno determinirati i objasniti pa je zbog toga teško započeti empirijsku provjeru drugih konstrukata kroz prizmu moralnosti. Moralno rasuđivanje, moralna zrelost, moralne istine, moralne procjene čine moralne vrijednosti i samo su neki od konstrukata unutar moralne domene te su predmet proučavanja mnogih disciplina, a najčešće se spominju u filozofiji, teologiji, etici i psihologiji. Kao što je već navedeno, prema Hrvatskoj enciklopediji moral ili ćudoređe (lat. *moralis*: ćudoredan, moralan) definira se *kao sustav nepisanih društvenih normi što određuju način ponašanja u određenoj društvenoj skupini, zajednici, a zasnivaju se na običajima i na općenito prihvaćenim mjerilima vrjednovanja postupaka sa stajališta načela »dobra« ili »zla«* (Hrvatska enciklopedija n.d.). Iz ove definicije uočava se problem etičke relativnosti normi koje određuje socijalna okolina svakoga društva. Pravila ponašanja prisutna su od najranijega djetinjstva, a način njihovoga prihvaćanja ovisi o mnogim čimbenicima kroz koje pojedinac prolazi u svom razvoju. U definiciji se morala još uvijek ne prepoznaje jasan skup pravila koje sama definicija podrazumijeva, a nejasno je i što se točno smatra pod pojmom „dobra“ i „zla“. S konceptualnoga gledišta dobro i zlo određuju socijalne norme okoline i društva u kojem pojedinac živi, koje ga okružuje i koje definira ponašanja koja su društveno prihvatljiva. Ponašanja poput kanibalizma i incesta u našoj su kulturi nedvojbeno neprihvatljiva dok se, npr. na poligamiju gleda kao na kontroverzan način života koji zakonski nije zabranjen. Postoji niz ponašanja čija (ne)prihvatljivost ovisi o gledištu osobe, koja ih procjenjuje, kao i normi okoline u kojoj ta osoba živi. Etički relativitet postavljenih normi često je osnova grupnih sukoba nekog društvenog makrouređenja. Stavovi, koji proizlaze iz postavljenih kulturoloških normi, određuju stav pojedinca o nekoj temi, npr. stav prema homoseksualnosti. Pojedinac ga zauzima pod utjecajem kombinacije mehanizama koji uključuju moralna načela usađena od strane okoline te osobnu percepciju socijalne grupe u svome mikrokruženju.

Definirati moral izuzetno je izazovan zadatak. Odluku o tome što je moralno ispravno ili neispravno donosit će pojedinac, odnosno zajednica u kojoj živi. Može se reći da je

univerzalno za sve ljude da je njihova moralnost isprva eksternalno regulirana od strane autoriteta, koji ih okružuju i imaju primarnu ulogu, npr. roditelja, a s vremenom se internalno oblikuje u skladu s vlastitim normama (Tan i Yasin, 2020).

1.2.2. Teorije moralnosti

Teorije moralnosti proizlaze iz različitih aspekata znanosti uključujući religijska, filozofska i psihološka područja. Postoje različite teorije moralnosti koje nude različite perspektive o tome što je moralnost i kako ju treba definirati, mjeriti i provoditi.

Među poznatijim teorijama moralnosti izdvajaju se one Jean Piageta, Lawrence Kohlberga i James Resta. Piaget (1977) je začetnik teorije kognitivnoga razvoja. U kontekstu moralnosti zanimalo ga je kako djeca procesiraju moralne norme i vrijednosti. Nakon njega Lawrence Kohlberg (1983) proširuje teoriju te se primarno fokusira na razmišljanje i razvoj moralnih vrijednosti stavljajući naglasak na višerazinski model razvoja moralnosti kod djece. Na tragu Kohlbergove teorije ističe se James Rest (1973), začetnik neokohlbergijanskoga pristupa, koji predlaže izmjenu Kohlbergove teorije s hijerarhijskoga razvoja moralnosti u shematski.

1.2.2.1. Razvoj koncepta moralnog rasuđivanja: Jean Piaget

Psihologija morala ima dugu povijest, a prvi koji se njome bavio bio je Jean Piaget (1928; prema Atkinson i Hilgard, 2007, 1977), postavivši načela heteronomnosti i autonomnosti u moralnome rasuđivanju. Prema Piagetu, pojedinac gradi svoje spoznaje o svijetu na temelju interakcije s okolinom dok se moralni razvoj odvija u dvama stupnjevima: u heteronomnom i autonomnom. Na početku moralnoga razvoja djeca pravila shvaćaju kao apsolutna i nepromjenjiva (heteronomnost), a s vremenom shvaćaju i prihvaćaju njihovu izmjenjivost (autonomnost), ovisno o društvenim dogovorima i situacijskim faktorima (1928; prema Atkinson i Hilgard, 2007).

Piaget je pretpostavio da se moralno rasuđivanje djece temelji na stupnju njihovoga kognitivnog razvoja. Promatrao je djecu u svakodnevnoj igri te primijetio da se dječje razumijevanje moralnih pravila odvija u četiri faze.

U prvoj fazi moralnoga rasuđivanja, koja se pojavljuje otprilike kad i predoperacijska faza za koju je karakterističan i egocentrizam, dijete smišlja vlastite zakone. U igri slaže

predmete prema nekom promjenjivom pravilu koje nema konkretnu svrhu u zajedničkoj igri, npr. natjecanje ili suradnja.

U drugoj fazi (oko 5. godine) dijete razvija obvezu poštivanja pravila nametnutih od autoriteta koja su percipirana kao nepromjenjiva. U toj fazi dijete slijedi nametnuta pravila, pridržava ih se i kada njihovo kršenje označava nešto pozitivno, npr. ustupak drugom djetetu. Djeca često u toj fazi prosuđuju neko ponašanje na temelju posljedice, a ne na temelju namjere. Pritom ocjenjuju lošijim ono ponašanje koje je dovelo do veće štete, neovisno o tome je li namjera bila dobra ili loša.

U trećoj fazi dijete uviđa da su pravila međusobno dogovorena i sklona mijenjanju i daju veću težinu nečijim namjerama. U isto vrijeme smanjuje im se moralni realizam, a na kaznu gledaju kao na ljudski izbor. Zanimljivo je promatrati ovu fazu iz perspektive izgradnje stavova i moralnih uvjerenja u kasnijoj dobi. Davanje veće težine nečijim namjerama u dječjoj dobi može se povezati sa stavovima prema nekoj društveno kontroverznoj temi u kasnijoj dobi, npr. abortusu. Osoba, koja ima negativan stav prema abortusu, potencijalno neće uzimati u obzir razloge koji su doveli do samoga čina već samo posljedicu. No, osoba koja u većem stupnju uzima u obzir razloge, a ne samo posljedicu, na abortus će gledati manje negativno, tj. kao pravo na osobni izbor. Dijete, koje u ovoj fazi uzima u obzir situacijske faktore određenoga čina, potencijalno razvija jaču socijalnu osjetljivost od onoga koje još uvijek rigidno slijedi pravila nametnuta od strane autoriteta.

Početak formalnih operacija označava četvrtu fazu razvoja moralnoga rasuđivanja. U njoj djeca stvaraju vlastita pravila za suočavanje sa situacijama u kojima nikada nisu bila te oblikuju stavove koji nisu uvijek u skladu sa stavovima njihove okoline. Ova faza uvjetuje razvoj moralnoga rasuđivanja kroz stvaranje pravila zajednice i osmišljavanje rješenja problema koji dovodi do osjećaja pravednosti, recipročnosti i osjećaja pripadnosti.

Ta je kombinacija korijen individualističkih i kolektivističkih temelja na kojima će Haidt (2001; 2012) bazirati svoju teoriju moralnih temelja.

1.2.2.2. Moralno rasuđivanje prema Lawrenceu Kohlbergu

Razvojem moralnog rasuđivanja nakon Piageta bavi se Lawrence Kohlberg koji nastavlja njegovu teoriju, ali je modificira, elaborira i predstavlja kao kategorijalni koncept (Kohlberg i Kramer, 1969). Kohlberg se slaže s Piagetovim postavkama da djeca prolaze kroz moralni razvoj sa svojim iskustvima i interakcijama s drugima i da na taj način uče koncepte poput pravde, pravednosti i jednakosti. Za razliku od Piageta, smatrao je da se razvoj moralnih načela razvija tijekom puno dužeg razdoblja. Temelj njegove teorije činila je strukturalna koncepcija morala koja se odvija kroz tri stadija od kojih svaki ima dvije potkategorije. Moralne stadije djeteta sekvencijalno prolazi u sklopu socijalnoga i emocionalnog razvoja. Kada dosegne novi stadij moralnoga razvoja, ne može se vratiti na prethodni (Kohlberg i Kramer, 1969). To načelo ireverzibilnosti kasnije je potaklo Jamesa Resta da modificira Kohlbergov pristup i postavi više shematsku a manje sekvencijalnu teoriju (Rest i sur., 2000). Kohlbergov način ispitivanja faza moralnoga razvoja djece temeljio se na shvaćanju ispravnosti nekih djela i odluka te objašnjenju djeteta zbog čega neki čin ili odluka (ni)je ispravan. Procjena, nadalje, ovisi o djetetovom kognitivnom stupnju razvoja, ali i nekim vanjskim čimbenicima, npr. o odgoju i usađenim obiteljskim vrijednostima.

Kohlbergovo izučavanje moralnoga rasuđivanja kod djece i adolescenata uključivalo je suočavanje sudionika s različitim moralnim dilemama u pričama. Naknadnom analizom odgovora procjenjivala se njihova socijalna i moralna perspektiva te razvoj. Najpoznatija je priča „Heinzova dilema“ (Kohlberg, 1984) u kojoj je Heinz siromašni muškarac čija žena umire od raka. Jedini lijek, koji ju može spasiti, u vlasništvu je ljekarnika koji ga prodaje po cijeni koja je Heinzu previsoka. Nakon što Heinz skupi polovicu iznosa za lijek, ljekarnik mu ga još uvijek ne želi prodati te Heinz odlučuje provaliti u ljekarnu i ukrasti ga.

Kohlberg je od sudionika tražio raspravu o tom činu te je, analizirajući odgovore sudionika različite dobi, došao do šest razvojnih stadija u moralnome rasuđivanju. Stadiji su grupirani na tri razine: pretkonvencionalnu, konvencionalnu i postkonvencionalnu.

Na prvoj je razini moral kontroliran izvana, a pravila su stvorena od strane autoriteta. Stadiji koji se nalaze na toj razini su: usmjerenost na kaznu (slijede se pravila kako bi se

izbjegla kazna) i usmjerenost na nagradu (s pravilima se slaže isključivo radi nagrade ili protu usluge).

Druga razina naziva se konvencionalna, a naglasak je na usklađivanju ponašanja sa socijalnim pravilima i zakonima. Ključna potreba je prilagodba normama okoline u kojoj se dijete nalazi. Stadiji na ovoj razini su: orijentacija dobar dječak/dobra djevojčica (konformizam radi prilagodbe društvu) i usmjerenost na autoritet (prihvatanje pravila i zakona radi izbjegavanja kazne od strane autoriteta i osude društva).

Treća je razina postkonvencionalna, a na njoj je mali broj pojedinaca koji imaju sposobnost formuliranja apstraktnih etičkih načela višega reda (Kohlberg, 1984). Stadiji su: usmjerenost na socijalne kontakte (opravdani postupci za mijenjanje zakona kako bi se zaštitila vlastita prava i/ili potrebe većine) i usmjerenost na etička načela (pravda i ravnopravnost) koje je osoba sama odabrala i pridržavanjem kojih izbjegava samoosudu. Zadnji je stadij kritiziran kao previše deduktivan te se smatralo kako je usmjeren individualističkom umjesto društveno usmjerenom načinu razmišljanja (Rest i sur., 2000).

Kohlberg je, kao i njegov prethodnik Piaget, razine moralnoga rasuđivanja posložio hijerarhijski jasno naglasivši da se iz višega stadija rasuđivanja ne može prijeći u niži. To znači da sazrijevanjem djeteta sazrijeva i njegovo moralno razmišljanje te da može sagledati perspektive drugih osoba te razumjeti apstraktne koncepte poput pravde i jednakosti.

Nakon Kohlberga moralom se počinju baviti James Rest i suradnici (1979) započevši tzv. neokohlbergijanski pristup moralu.

1.2.2.3. Neokohlbergijanski pristup moralnosti

James Rest (1979) revidira Kohlbergovu teoriju jer smatra da se razvoj moralnoga rasuđivanja događa shematski, a ne nužno hijerarhijski. Prema neokohlbergijanskom pristupu, moralni je razvoj dugotrajan proces koji uključuje više različitih razina, a ne samo tri osnovne faze koje je opisao Kohlberg. Pobija se načelo ireverzibilnosti te se smatra da pojedinac moralno prosuđuje situaciju ovisno o kontekstu unutar kojega se ona odvija. Kontekst unutar kojega se moralna odluka donosi može ovisiti o osobnom vrijednosnom sustavu i iskustvima pojedinca kao i o vanjskim čimbenicima koji su

utjecali na njegov moralni razvoj. Rest i suradnici (1973) prikazuju razlike između svoga i Kohlbergerova pristupa moralu naglašavajući kako se moralno rasuđivanje pomiče u shemama, a ne u stadijima. Smatraju da je moralni razvoj promjenjiv upotrebom određene sheme koja rezultira promjenom jednostavnoga u kompleksniji način rasuđivanja. Restov model ne daje preveliku važnost kognitivnom razvoju kao Kohlbergov.

Rest i suradnici (1973) postavljaju tri sheme. Prva je shema nazvana „osobni interes“ te odgovara 2. i 3. stadiju Kohlbergovoga modela. Druga se naziva „održavanje normi“ te odgovara 4. Kohlbergovom stadiju. Treća je shema „postkonvencionalna“ i odgovara 5. i 6. Kohlbergovom stadiju.

1.2.3. Konflikti moralnih teorija

U raspravi o složenom konceptu ljudske moralnosti logično je da se teorije često razlikuju u pogledu temeljnih načela, vrijednosti i pristupa moralnom rasuđivanju. Neki od konflikata moralnih teorija odnose se na operacionalizaciju koncepta morala, na univerzalnost moralnih istina, stavljanje naglaska na dobrobit pojedinca nasuprot dobrobiti zajednice (i obrnuto), na objektivne i subjektivne moralne istine (Haidt 2012; Kohlberg, 1981).

1.2.3.1. Monizam nasuprot pluralizmu

U konceptu moralnosti glavna je razlika između monizma i pluralizma u broju moralnih vrijednosti i principa koji se smatraju ključnim čimbenicima u moralnim ponašanjima.

Monistički pristup odnosi se na stajalište da postoji samo jedna moralna vrijednost, a pluralizam zagovara više moralnih istina koje ovise jedna o drugoj (Kohlberg, 1969). Lawrence Kohlberg i njegovi racionalisti u 20. su stoljeću dugo dominirali psihologijom morala, a u jeku kognitivne revolucije 60-ih i 70-ih godina prošloga stoljeća gotovo da nisu imali jačih oponenta u objašnjenju moralnoga rasuđivanja.

Osamdesetih se godina ističe kritika američke psihologinje Carol Gilligan (1982) koja Kohlbergu najviše zamjera spolnu pristranost naglašavajući da se njegovi rezultati većinom odnose na muškarce. Ona ukazuje i na nužnost proširenja moralne domene uz etiku pravednosti na etiku brižnosti (Gilligan, 1982). U svojoj knjizi navodi da se moralno rasuđivanje muškaraca i žena razlikuje jer su muškarci više usmjereni na moralnu domenu pravednosti dok je kod žena jače naglašena moralna domena brige za druge. Ove razlike u moralnoj orijentaciji između muškaraca i žena nisu fiksne i nepromjenjive, a oba spola pronalaze se na prizmi i jedne i druge moralne domene. Istraživanja Carol Gilligan doprinijela su začetku pluralističkoga pristupa proučavanju moralnoga rasuđivanja.

1.2.3.2. Intuicionizam nasuprot racionalizmu

Dosad predstavljene teorije pokazuju da moralno rasuđivanje načelno počiva na svjesnoj i racionalnoj odluci, pri čemu se procjena (ne)moralnosti nekoga čina odnosi prvenstveno na temelju promišljanja i razmatranja (racionalno). Suvremenija teorija morala, odnosno Teorija moralnih temelja, odbacuje svjesno procesiranje i razmatranje te ističe da je moralni sud „proizvod brzih i automatskih intuicija koje tek naknadno postaju svjesno, moralno rezonirane“ (Haidt i Bjorklund, 2007, str. 2).

Dakle, teorija se moralnih temelja razlikuje od prethodno postavljenih moralnih teorija po tome što se prilikom moralnoga rezoniranja najprije uključuju nesvjesni procesi, tj. intuicije koje donose moralni sud. Naknadno se uključuju racionalni procesi kojima se objašnjava taj sud.

1.2.3.3. Deontologija nasuprot utilitarizmu

Deontološki i utilitaristički pristup razlikuju se u načinu na koji pristupaju moralnom rasuđivanju s obzirom na obveze pojedinca i posljedice njegovih (ne)moralnih djelovanja. Deontologija je teorija prema kojoj se dobro ili loše ponašanje definira prema jasnim pravilima. Povezuje se s Immanuelom Kantom koji je vjerovao da su ponašanja određena etičkim načelima koja proizlaze iz univerzalnih moralnih pravila (Barrow i Khandhar, 2017). Prema tome, moralnim se djelima smatra ono ponašanje koje većina ljudi smatra moralno ispravnim, bez obzira na posljedice.

Utilitarizam procjenjuje moralnost i moralno ponašanje na temelju postizanja najveće dobrobiti i zadovoljstva za što veći broj ljudi, bez obzira na univerzalna pravila (Driver, 2014).

1.2.4. Sociointuicionistički pristup proučavanju morala

Nasuprot racionalistima, sociointuicionistički psiholozi smatraju da postoji pet evolucijski predisponiranih moralnih temelja koji podupiru moralne prosudbe pojedinca (Haidt i Joseph, 2004; Graham i sur., 2009). Prije ideje o pet moralnih temelja, Haidt (2001) opisuje prosocijalno ponašanje kao ponašanje koje je evolucijski utemeljeno, osjetljivo na interpersonalni i kulturni kontekst te podržano različitim vrijednostima i motivima. Polazeći od toga opisa, moralno ponašanje trebalo bi objašnjavati ponašanja koja su šira od brige za druge i pravednosti prema svima.

U tom kontekstu Haidt (2001), a potom Haidt i Joseph (2004), predlažu Teoriju moralnih temelja. Prema toj teoriji, moralni su temelji urođeni i univerzalno dostupni mehanizmi te imaju evolucijske korijene. Aktivatori moralnih temelja počivaju na vrlinama i naslijeđu svake kulture. U trenutku, kada osoba moralno rasuđuje o pojedinom događaju, ona donosi zaključke na intuitivnoj razini u skladu s onim moralnim temeljem koji je jače razvijen.

Postavku Teorije moralnih temelja inicirao je Shweder (Shweder i sur., 1997) koji je tvrdio da se moralne domene Kohlberga, Turiela i Gilliganove odnose na sekularne zajednice Zapadnoga svijeta. Potaknut tim uvjerenjem proveo je istraživanja u Bhubaneswaru u Indiji. Iz tih su istraživanja (Shweder i sur., 1997) proizašle tri moralne domene koje obuhvaćaju sve moralne sustave u svijetu: domena autonomije, domena

zajednice i božanska domena. Domena autonomije temelji se na kršenju prava pojedinaca. Domena zajednice temelji se na društvenim vrijednostima i kršenju hijerarhije, a božanska domena temelji se na svetosti i čistoći.

Haidt i Joseph (2004) proširuju i kombiniraju Shwederove i Fiskeove postavke te navode pet osnovnih moralnih temelja koji stvaraju moralne vrijednosti svake kulture.

1.2.5. Teorija moralnih temelja

Teorija moralnih temelja ističe se svojom usmjerenošću na proširivanje moralnih domena, fokusirajući se na pet evolucijski utemeljenih mehanizama: briga, pravednost, lojalnost, autoritet i čistunstvo (Haidt i Joseph, 2004).

Prvi se moralni temelj, nazvan briga/izbjegavanje štete (*engl. harm/care*), zasniva na privrženosti, empatiji i na reduciranju nanošenja štete drugim živim bićima. Potječe iz sustava privrženosti i sposobnosti da suosjećamo i ne podržavamo nanošenje boli drugima, da imamo potrebu zaštititi pripadnike vlastite grupe i sva živa bića. Povezan je s vrlinom dobrote, suosjećanja i nježnosti prema drugim osobama ili životinjama. Osoba koja ovaj temelj ima visoko razvijen ne podnosi fizičko ni emocionalno nanošenje štete drugom živom biću te se snažno zalaže za zaštitu ranjivih skupina.

Drugi je moralni temelj nazvan pravednost/varanje (*engl. fairness/cheating*) te uključuje procese recipročnog altruizma što stvara ideje pravde, prava i autonomije. Baziran je na maksimiziranju pravednosti prema drugima, a minimiziranju prijevare i nepravde. Osobe koje ovaj temelj imaju visoko razvijen jako su osjetljive na socijalne nepravde i nepravednu raspodjelu resursa u svijetu. Ne podnose da pravda nije jednaka za sve, tj. da nisu svi jednaki pred zakonom.

Treći se moralni temelj bazira na principu lojalnosti/izdaje (*engl. loyalty/betrayal*), odnosno iskazivanju odanosti vlastitoj grupi. Povezan je s plemenskim podrijetlom, kada su se formirale koalicije (uglavnom promjenjive) s drugima. Pojedinač koji izda grupu biva izbačen iz koalicije. Osoba s visokim rezultatom na ovom moralnom temelju ima potrebu za iskazivanjem domoljublja i patriotizma te vjeruje u požrtvornost za vlastitu grupu. Temelj počiva na načelu „svi za jednoga, jedan za sve“.

Četvrti je temelj povezan s našom potrebom za hijerarhijskim funkcioniranjem društva. Naziva se autoritet/subverzija (*engl. autohority/subversion*) te naglašava poštivanje autoriteta i hijerarhije. Jače je naglašen kod osoba koje cijene poštivanje autoriteta te su osjetljive na kršenje tradicionalnih društvenih vrijednosti. Temelj počiva na poštivanju legitimne vlasti, provođenju zakona i slijeđenju vođe.

Peti se moralni temelj naziva čistunstvo/degradacija (*engl. sanctity/degradation*), a bazira se na psihologiji kontaminacije i emociji gađenja te na vjerskoj predodžbi života koji se smatra prvenstveno duhovnim putovanjem. Smatra se da je tijelo hram koji se može oskvrnuti nemoralnim ponašanjem. Osobe sklone ovom temelju osjetljive su na povredu svojih standarda čistoće i pristojnosti te osuđuju ponašanja koja Bog (ili neki uzvišeni vođa) ne bi prihvatio.

Graham i suradnici (2009) smatraju da se temelji brige i pravednost baziraju na individualizmu, a temelji lojalnosti, autoriteta i čistoće na kolektivizmu. Kolektivizam zahtjeva stavljanje ciljeva grupe ispred osobnih ciljeva, a čest je u državama u poslijeratnom razdoblju. Nacionalni identitet spada u kolektivistički način razmišljanja. Često potiče neke grupne aktivnosti poput religijskih obreda i slavljenja nacionalnih praznika.

Na slici 1 prikaz je evolucijske osnove svakoga moralnog temelja, poveznica s njegovim originalnim i modernim aktivatorom te individualna povezanost svakoga moralnog temelja s pripadajućom vrlinom i emocijama.

	<i>Briga</i>	<i>Pravednost</i>	<i>Lojalnost</i>	<i>Autoritet</i>	<i>Čistunstvo</i>
<i>Evolucijska namjena</i>	<i>Zaštita i briga za djecu</i>	<i>Prednosti dvosmjernoga partnerstva</i>	<i>Formiranje grupa i zajedništva</i>	<i>Uspostavljanje korisnog odnosa unutar hijerarhije</i>	<i>Izbjegavanje kontaminacije</i>
<i>Originalni aktivatori</i>	<i>Patnja, distres ili potreba vlastitog djeteta</i>	<i>Varanje, suradnja i obmana</i>	<i>Prijetnja ili izazov grupi</i>	<i>Znakovi dominacije i submisije</i>	<i>Otpadni proizvodi, bolesni ljudi</i>
<i>Moderni aktivatori</i>	<i>Bebe tuljani, slatki likovi iz crtića</i>	<i>Bračna nevjera, pokvareni automati za kavu</i>	<i>Sportski timovi, nacionalnosti</i>	<i>Šefovi, poštovani profesionalci</i>	<i>Taboo ideje (rasizam, komunizam)</i>
<i>Karakteristične emocije</i>	<i>Suosjećanje</i>	<i>Ljutnja, zahvalnost, krivnja</i>	<i>Zajednički ponos, bijes prema izdajicama</i>	<i>Poštovanje, strah</i>	<i>Gađenje</i>
<i>Povezane vrline</i>	<i>Briga, ljubaznost</i>	<i>Pravednost, pravda, pouzdanost</i>	<i>Lojalnost, patriotizam, samopožrtvovnost</i>	<i>Pokoravanje, različitost</i>	<i>Umjerenost, čednost, pobožnost, čistoća</i>

Slika 1. Povezanost moralnih temelja s nekim vrstama emocionalne adaptacije (Haidt, 2012: str. 104)

1.2.5.1. Stabilnost moralnih temelja u odnosu na druge konstrukte

Kolektivističko društvo, u kojem vladaju snažni osjećaji pripadnosti i potrebe za zaštitom nacionalnih i tradicionalnih vrijednosti, definira se kombinacijom religioznosti i nacionalnoga identiteta. Jačanjem zajedništva u vlastitoj grupi jača animozitet prema vanjskim grupama, a to dovodi do pojačane vjerojatnosti razvijanja negativnih stavova (Aronson i sur., 2016).

Pojedinci koji se oslanjaju na temelj brige i pravednosti, u većem su stupnju liberalno orijentirani i manje religiozni. Oni koji se u većoj mjeri oslanjaju na temelje lojalnosti, autoriteta i čistunstva, religiozniji su i politički konzervativnije orijentirani (Graham i sur., 2009).

Uzimajući u obzir da je originalna struktura moralnih temelja konstruirana na američkom uzorku, važno je ispitati stabilnost moralnih temelja u međukulturalnom kontekstu. Tu je nedoumicu razriješilo istraživanje (Doğruyol i sur., 2019) u kojemu se ispitivala stabilnost petofaktorske strukture moralnih temelja u različitim kulturama. Istraživala se univerzalnost moralnih temelja u trideset različitih društava, pri čemu su

obuhvaćene tzv. WEIRD (*Western, Educated, Industrialized, Rich, Democratic*) i NON WEIRD kulture. Akronim WEIRD označava zapadnjačko, obrazovano, industrijalizirano, bogato i demokratski uređeno društvo. Rezultati podržavaju izvornu konceptualizaciju u kojoj postoji najmanje pet različitih moralnih temelja te je zaključeno da je petofaktorska struktura kulturološki univerzalna.

U drugom se istraživanju (Iurino i Saucier, 2020) provjeravala stabilnost petofaktorske strukture moralnih temelja u dvadeset sedam zemalja na pet kontinenata. Nakon provedene konfirmatorne faktorske analize, rezultati nisu bili sukladni originalnoj faktorskoj strukturi. Jedan je od razloga pripisan jezičnoj barijeri jer je u svim zemljama primijenjeni upitnik bio na engleskom jeziku. Kao drugi razlog autori su naveli različite uzorke. Iz različitih NON WEIRD zemalja uzeti su manji uzorci dok su Graham i suradnici (2011) imali velik uzorak iz jedne zemlje WEIRD kulture.

Međukulturna se generalizacija petofaktorske strukture moralnih temelja ne pokazuje u svim kulturama podjednako stabilno. Ipak, originalna je struktura uglavnom primjerena za mjerenje razvijenosti pojedinih moralnih temelja. Model je najstabilniji za primjenu na bijelim članovima zapadnjačke kulture.

1.2.5.2. Pristupi mjerenju moralnih temelja

Nekoliko je pristupa mjerenju razvijenosti pojedinih moralnih temelja kod pojedinca. Prva je mogućnost samoprocjena. Za tu je svrhu konstruiran *Upitnik moralnih temelja (MFQ)* validiran na američkoj populaciji (Graham i sur., 2013), a kasnije i u drugim zemljama (Davies, i sur., 2014; Du, 2019; Metayer i Pahlavan, 2014; Saldarriaga i sur., 2017; Yilmaz i sur., 2016). Tim se validacijama potvrđuje petofaktorska struktura moralnih temelja koju su predložili Haidt i Joseph (2004). Višim se rezultatima na skali dobiva uvid u moralni temelj koji se kod pojedinca aktivira pri donošenju moralnoga suda. Niži je rezultat pokazatelj manje razvijenoga temelja. Moralni su temelji (prema teoretičarima) urođeni, a razlike su među pojedincima u stupnju aktivacije pojedinog temelja (Graham i sur., 2013). Viši rezultat na jednom ili više moralnih temelja upućuje na višu razinu aktivacije tog temelja prilikom donošenja moralnoga suda.

Upitnik se sastoji od dva dijela. Prvi je dio o relevantnosti. U njemu se sudioniku postavlja pitanje što smatra relevantnim kada odlučuje je li nešto ispravno ili pogrešno.

U drugome su dijelu konkretnija pitanja vezana za intuitivni dio morala. Svaki od pet temelja ima po tri čestice relevantnosti i prosudbe što rezultira ljestvicom od 32 čestice uključujući i dvije čestice koje kontroliraju nasumičnost odgovaranja.

Faktorskom analizom Upitnika moralnih temelja dobiveni su i faktori višega reda koji se nazivaju individualistički i kolektivistički moralni temelji. Individualistički su usredotočeni na dobrobit pojedinca i poštivanje tuđih dobrobiti te obuhvaćaju moralne temelje - brigu i pravednost. Kolektivistički su moralni temelji oni u kojima se poštuju tradicija, grupna odanost i nacionalizam, a odnose se na moralne temelje - autoritet, lojalnost i čistunstvo. U izvornom istraživanju (Graham i sur., 2013) validacije MFQ-a psihometrijska svojstva poput unutarnje konzistencije, faktorskog opterećenja i indeksa adekvatnosti nisu bila u potpunosti zadovoljavajuća te se model s pet faktora propitkivao. Dosta je istraživanja u kojima se koristio model s dva faktora (individualistički i kolektivistički) jer se pokazao prikladnijim od modela s pet faktora (Barnett i sur., 2020; Di Battista i sur., 2018; Grosfelda i sur., 2024; Niemia i Younga, 2016; Rossena i sur., 2015; Yilmaza i Saribaya 2017). I validacija na hrvatskom uzorku studenata upućuje da je stabilnije dvofaktorsko rješenje od petofaktorskoga (Takšić i Kalebić Maglica, 2023).

Drugi su pristupi mjerenju moralnih temelja implicitne mjere kojima se mjeri liberalna ili konzervativna politička orijentacija uz pomoć *Testa implicitnih asocijacija*. Test je uspješno predviđao i povezivao eksplicitnu ideologiju s razvijenošću pojedinoga moralnog temelja (Graham i sur., 2013).

Ostale su mogućnosti mjerenja moralnih temelja psihofiziološki i neuroznanstveni pristup u kojem se koristi facijalni EMG. Mjerenjem je ustanovljeno da je mišićna facijalna reakcija, koja pokazuje gađenje, bila najaktivnija tijekom prikazivanja narušavanja temelja čistunstva, potom prilikom narušavanja temelja pravednosti dok je mikrofacijalna reakcija ljutnje bila najaktivnija tijekom narušavanja temelja brige (Landman i Hess, 2017).

Četvrti su pristup mjerenju moralnih temelja analize sadržaja. Rječnik moralnih temelja mjeri riječi vezane uz moralne temelje te se primjenjuje u analizi internetskih blogova (Dehghani i sur., 2014) i u politološkim analizama diskursa političkih elita (Cliffort i Jerit, 2013).

1.2.5.3. Ograničenja Teorije moralnih temelja

Pluralizam Teorije moralnih temelja suprotstavlja se unidimenzionalnim teorijama moralnosti koje uključuju samo koncept brige za druge (Gray i sur., 2012) ili samo koncept pravednosti (Kohlberg, 1983). Iz te perspektive ostali su moralni temelji redundantni. Međutim, teoretičari Teorije moralnih temelja Graham i Haidt (2004) navode da se unutar teorije uzima u obzir šire značenje morala te naglašavaju potrebu da se u moralnu domenu uključi i aspekt lojalnosti prema vlastitoj grupi, poštivanje autoriteta i percepcija tjelesnoga i duhovnog čistunstva. Svaki je moralni temelj prisutan u pojedincu, a samo se određeni temelji jače razvijaju ovisno o vanjskim utjecajima. Primjerice, dijete odgajano u liberalnom duhu jače razvija temelje brige i pravednosti dok se djetetu odgojenom u konzervativnom duhu razvija svih pet moralnih temelja s naglaskom na temelje lojalnosti, autoriteta i čistunstva. Podjela između moralnoga rasuđivanja liberala i konzervativaca jedna je od kritika Teorije moralnih temelja (Janoff-Bulman i Carnes, 2016). Teoretičari smatraju da je svih pet moralnih temelja razvijeno kod osoba konzervativne političke orijentacije, s jačim naglaskom na razvijenost autoriteta, lojalnosti i čistunstva te da liberalno orijentirani pojedinci imaju snažnije razvijena prva dva moralna temelja - temelj brige i pravednosti (Graham i sur., 2009). Povezanost političke orijentacije i određenih moralnih temelja dosta je istražena, ali rezultati nisu do kraja konzistentni. Graham i suradnici (2011) tvrde da čistunstvo i autoritet imaju najvišu povezanost s konstruktom političke orijentacije, a temelj briga najslabiju. Nilsson i Erlandsson (2015) dobivaju rezultat da pravednost i autoritet imaju mnogo višu povezanost s političkom orijentacijom nego čistunstvo. Kivikangas i suradnici (2017) navode da orijentacija lijevo - desno ima najnižu korelaciju s temeljem čistunstva.

Glavni naglasak Teorije moralnih temelja zasniva se na intuitivnom donošenju moralne odluke i naknadnoj racionalizaciji. Prije Teorije moralnih temelja, u teorijama morala inzistiralo se na racionalnosti i svjesnosti moralnoga odlučivanja. Smatralo se da pojedinac koji donosi moralni sud prvo razmatra situaciju, a potom donosi odluku o (ne)moralnosti nekoga djela. Teorija moralnih temelja pruža suprotan uvid u donošenje moralnih odluka. Neki kritičari (Suhler i Churchland, 2011) zamjeraju konceptualne nejasnoće oko termina „urođenosti“. Pojam „urođenost“ neprimjenjiv je na ponašajnu

komponentu moralnosti koja uključuje procese učenja. Smatra se slabim jer se primjenjuje na previše kognitivnih procesa da bi se mogao koristiti pri objašnjavanju, predviđanju i kategorizaciji nekoga ponašajnog fenomena. Teoretičari moralnih temelja smatraju moralnost urođenom, ali ovisnom i o vanjskim utjecajima te se oslanjaju na evolucijsku pretpostavku o „pripremljenosti prije iskustva“. Moralni su temelji evolucijski urođeni u svakom pojedincu, ali se razvijaju i aktiviraju kasnije pod utjecajem vanjskih faktora kojima je pojedinac izložen (Graham i sur., 2013).

Curry je (2019) autorima Teorije moralnih temelja zamjerio i potvrđivanje dvofaktorskog modela moralnih temelja u većem broju istraživanja. Dakle, određeni broj validacija (Di Battista i sur., 2018; Niemi i Young, 2016; Rossen i sur., 2015; Yilmaz i Saribay, 2017) nije postigao poželjan stupanj slaganja petofaktorskoga modela nego samo dvofaktorskoga u kojemu se spajaju temelji brige i pravednosti u jedan faktor, a temelji lojalnosti, autoriteta i čistunstva u drugi faktor. Pritom se ne razlikuje pet domena moralnosti nego samo dvije.

1.2.5.4. Moralnost i moralno ponašanje

Razmatrajući različite teorije moralnoga razvoja, postavlja se pitanje u kojoj mjeri postoji slaganje između razvijenoga moralnoga rezoniranja i moralnoga ponašanja, tj. koliki je stupanj diskrepancije između ta dva pojma u praktičnome smislu. Primjerice, istraživanja Shieldsa i suradnika (2018) prikazuju stupanj moralnoga rasuđivanja¹, procjenu moralnih vrijednosti² te moralni identitet³ kao pozitivne prediktore prosocijalnoga i moralnog ponašanja u sportu. Istovremeno su sve te varijable osim stupnja moralnoga rasuđivanja negativni prediktori antisocijalnoga ponašanja u sportu. U drugome istraživanju (Kavussanu i Stanger, 2017) dobiveni rezultati ukazivali su na inhibiciju antisocijalnoga ponašanja u sportu kod osoba s visokim rezultatima na moralnom identitetu i empatiji. Navedene varijable ukazuju na aktivaciju osjećaja krivnje

1 Stupanj moralnoga rasuđivanja mjereno je Testom sociomoralne refleksije (engl. Sociomoral Reflection Measure-Short Form Objective, SRM-SFO) te testom moralnih dilema, a stupanj moralnoga razvoja sudionika mjeri se prema Kohlbergovoj podjeli.

2 Upotrijebljen je SRM-SFO koji sadrži komponentu mjerenja i evaluaciju moralnih vrijednosti (MVE) kod sudionika, a odgovara na pitanje koliko su moralne vrijednosti važne za pojedinca.

3 Pred sudionika se postavlja devet moralnih osobina (briga, poštenje, iskrenost itd.) te se traži da zamisle osobu koja posjeduje navedene osobine. Potom moraju iskazati stupanj slaganja s rečenicama povezanim s tom osobom, npr. *Dobro bih se osjećao/la da sam osoba s tim osobinama.*

u slučaju antisocijalnoga ponašanja. Stupnjevi moralnoga razvoja relativno su jasni, no nema toliko čvrste i jasne definicije moralnoga ponašanja jer se ono teže mjeri i ovisi o moralnim vrijednostima pojedinca.

Dakle, ne postoji jasan konsenzus oko operacionalizacije moralnoga ponašanja. Ovaj je problem etičke relativnosti prisutan često u odgoju i obrazovanju pojedinca. Roditelji i okolina usađuju djeci stavove u ranoj dobi, a djeca ih naknadno oblikuju prema vlastitim uvjerenjima i neovisno o kulturološkim značajkama društva u kojem odrastaju. Kada dođe do propitivanja moralnih stavova i uvjerenja, koji su dio njihova identiteta, većina pojedinaca spremna ih je snažno braniti. Moralna su uvjerenja pod utjecajem percepcije dobrog i lošeg, a čvrsto su povezana sa samopoimanjem i vremenom reakcija na podražaje vezane uz stavove (Ekstrom, 2018). Ispitivanjem kulturoloških i ideoloških podjela dokazano je da je uz pomoć moralnih temelja moguće predvidjeti stavove o abortusu, migrantima i istospolnim brakovima više nego na temelju dobi, spola, vjerske te političke pripadnosti (Koleva i sur., 2012).

Moralna uvjerenja često služe kao snažan motivator za upuštanje u ekstremna i nezakonita ponašanja poput terorizma i oduzimanja građanskih sloboda (Skitka i Mullen, 2002). Razmatrajući moralna uvjerenja u „problematičnom“ kontekstu, pojedinac često upada u područje kognitivne disonance te ne mijenja svoja uvjerenja usprkos jasnim i neoborivim dokazima. Nema univerzalnoga odgovora na pitanje međusobne povezanosti dvaju konstruktata stavova i moralnoga ponašanja. Važno je promatrati vezu između moralnosti, stavova i društvenih interakcija, emocija, pa čak i fizičke privlačnosti ili odbojnosti prema nekom objektu.

Neka istraživanja (npr. Katzir i sur., 2018) pokazuju da je na temelju analize fizičkoga gađenja moguće predvidjeti izražavanje nelagode prema društvenoj skupini koja je izazvala tu emociju. Smatra se da skupina koja je izazvala gađenje posjeduje negativne osobine sadržane u svojoj biološkoj osnovi, a njenim se članovima pripisuju nepromjenjive, inherentne osobine. Izražavanje nelagode izazvano je kršenjem petoga moralnog temelja (temelja čistoće) te se iz osjećaja nelagode prenosi i moralna osuda te društvene skupine. Katzir i suradnici (2018) istraživali su stavove prema homoseksualnim grupama i Arapima te otkrili da izražavanje gađenja prema tim skupinama izaziva izbjegavajući stav koji je, ipak, u manjoj mjeri nasilan i obilježen predrasudama te ne

izaziva mržnju. Takav nalaz upućuje na ulogu moralnih temelja kao prediktora negativnih stavova prema vanjskim grupama.

Istražujući medijacijsku ulogu moralnih temelja višega reda između političkoga konzervatizma i homofobije, Barnett i suradnici (2018) ispitivali su efekt ekonomske i socijalne konzervativne ideologije na homofobiju pomoću individualističkih i kolektivističkih temelja. Rezultati su pokazali da je konzervativna ekonomska politička ideologija imala pozitivan izravan i neizravan efekt na homofobiju putem medijacijske uloge kolektivističkih, ali ne i individualističkih temelja. Konzervativna socijalna politička ideologija imala je pozitivan izravan i neizravan efekt na homofobiju putem medijacijske uloge kolektivističkih i individualističkih temelja. Taj je rezultat pokazao da konzervatizam ima negativan efekt na homofobiju te da jaču medijacijsku ulogu imaju kolektivistički temelji od individualističkih.

Autori Teorije moralnih temelja u jednom su istraživanju (Graham i sur., 2012) dokazali da konzervativci bolje razumiju liberale nego obrnuto. Istraživači su prvo tražili sudionike da ispune Upitnik moralnih temelja iz svoje perspektive, a zatim iz perspektive pojedinca sa suprotnom političkom orijentacijom. Rezultati su pokazali da su sudionici ispravno simulirali odgovore „tipičnog liberala” ili „tipičnog konzervativca” te da su simulirani odgovori osoba liberalne orijentacije imali visoke rezultate na supskalama brige i pravednosti dok su osobe konzervativne orijentacije visoke rezultate imale na supskalama lojalnosti, autoriteta i čistunstva. Zanimljivo je da su se liberalni i konzervativni pojedinci pokazali uspješnima u predikciji odgovora osoba suprotne političke orijentacije, no razlike među njima u simuliranim uvjetima bile su znatno veće od stvarnih razlika. Nalaz je ovoga istraživanja važan jer pokazuje da konzervativci puno bolje procjenjuju važnost moralnih temelja brige i pravednosti za liberale. No, liberali umanjuju važnost tih dvaju temelja konzervativcima. To ukazuje na postojanje jačih moralnih stereotipa liberala prema konzervativcima (Graham i sur., 2012).

Takvi nalazi, potencijalno, ukazuju na razloge sukoba između pripadnika različitih političkih orijentacija te daju uvid u začetke stvaranja negativnih stavova prema različitim skupinama.

1.3. Formiranje religiozne i političke orijentacije

Većina ljudi religioznost formira kroz socijalne interakcije u okolini u kojoj odrasta. Obredi, vjersko učenje i roditelji glavni su čimbenici zbog kojih dijete postaje religiozna osoba. Freud (1952) potrebu za religioznošću objašnjava potrebom za jakom zaštitom u očinskoj figuri. Bog je, prema njemu, oblik produžetka jakog i zaštitničkoga modela – savršena struktura koja pruža utjehu i zaštitu. U adolescentskoj dobi počinje se formirati kritičko mišljenje, stoga se adolescencija smatra prijelaznim i važnim razdobljem za konačno formiranje religijskih uvjerenja. Istraživanja provedena u Hrvatskoj (npr. Marinović Jerolimov i Jokić, 2010) pokazuju da su se 90-ih najreligioznijima izjašnjavali adolescenti od petnaest do devetnaest godina. Takav se rezultat povezuje s uvođenjem vjeronauka 1991. kao izbornoga predmeta u hrvatske škole. Religioznost se, pogotovo u participacijskom smislu, naglo smanjila nakon devetnaeste godine sudionika (Marinović Jerolimov i Jokić, 2010).

Religija potiče zajedništvo kroz obredne aktivnosti te se ljudi osjećaju povezani, a potreba za objašnjenjem smisla života često dovodi do religijskih uvjerenja. Zanimanje za fenomen religioznosti polazi, uglavnom, od pitanja na koje sve načine poštujemo neko božansko biće te postoji li više vrsta i stupnjeva religioznosti ili je to unidimenzionalni fenomen.

Interes za istraživanje religioznosti i njenih dimenzija započeo je pedesetih godina prošloga stoljeća. Poseban interes iskazan je za proučavanje povezanosti između religioznosti i iskazivanja predrasuda. Otkriće da religiozni ljudi iskazuju više predrasuda od nereligioznih u suprotnosti su s doktrinama koje vjera zagovara, npr. ljubav i jednakost (Allport, 1955).

Nakon takvoga otkrića unidimenzionalan je pristup religiji postao upitan te se počelo istraživati postoji li više dimenzija religioznosti, tj. u čemu je razlika između vjernika koji iskazuju predrasude i onih koji ih iskazuju u manjoj mjeri ili ih uopće ne iskazuju. Kako bi odgovorili na neka od tih pitanja, Allport i Ross (1967) predlažu teoriju o različitim religijskim orijentacijama, polazeći od pretpostavke da postoje različite vjerske orijentacije. Tako jedni vjeru doživljavaju kao intimno, internalizirano putovanje na

kojemu sudjeluju sami, a drugi ju doživljavaju kao ekstrinzični cilj kojim se postiže neki vanjski cilj, npr. grupna kohezija i osjećaj pripadanja zajednici.

Allport (1967) je prvi predložio da se religioznost promatra iz dvodimenzionalne perspektive. Smatrao je da je moguće biti religiozan na dva načina: ekstrinzično i intrinzično. Ekstrinzično religiozna osoba svoju religiju koristi za konformiranje sa socijalnom okolinom, odnosno osoba „iskorištava“ svoju religiju, a intrinzična osoba „živi“ svoju religiju te ju koristi kao potporu za razumijevanje smisla života. Proučavanje dvodimenzionalne religioznosti donijelo je nove spoznaje, no isključivalo je osobe koje nisu religiozne.

Batson i suradnici (2001) predlažu četiri vrste religiozne orijentacije. Prva je orijentacija nazvana *potraga* (engl. *Quest orientation*). Ona vjeru vidi kao duhovno putovanje u kojemu je dopušteno sumnjati i propitivati svoja uvjerenja te ih, po potrebi, i mijenjati. U misiji je važnije putovanje od cilja. Druga je orijentacija *osobna ekstrinzična orijentacija* (engl. *Personal extrinsic orientation*), koja vjeru vidi kao mogućnost ostvarivanja ciljeva za vlastito dobro, kao što je zdravlje ili osobna uroda. Religija se u drugoj orijentaciji validira prema osobnoj koristi koju donosi pojedincu. Treća je orijentacija *socijalna ekstrinzična orijentacija* (engl. *Social extrinsic orientation*). Ona vjeru vidi kao mogućnost za ostvarivanje socijalnih potreba, npr. upoznavanje novih ljudi, zbližavanje s prijateljima. Religija se validira prema socijalnoj koristi koju donosi zajednici. Četvrta je orijentacija *intrinzična orijentacija* (engl. *Intrinsic orientation*). U njoj je religija stil života nekoga pojedinca i nagrada sama po sebi. Da bi pojedinac imao u potpunosti razvijenu intrinzičnu orijentaciju, religiju mora doživljavati kao jedini ispravni smjer i glavni životni motiv neovisan od ikakvih vanjskih koristi kao što su socijalna ili osobna dobrobit.

Dušanić (2006) u svojem istraživanju religiozne orijentacije mladih ističe značajnu ulogu varijable poput religioznosti roditelja i svakodnevnoga obiteljskog okupljanja. Prediktori ekstrinzične religioznosti socijalno su učenje religioznosti u obitelji, obiteljska okupljanja te emocionalna povezanost članova obitelji. U drugom su radu Dušanić i suradnici (2006) došli do zaključka da je za intrinzičnu religioznost značajan prediktor osjećaj otuđenja, a za ekstrinzičnu osjećaj bespomoćnosti.

Fenomen religijske orijentacije teško je promatrati odvojeno od društveno-političkoga konteksta. Poveznicu između religioznosti i političkoga uređenja lako je uočiti. Institut za društvena istraživanja objavio je 1985. godine da u crkvu ide redovito 10 % mladih osoba s prostora bivše SFRJ. Zanimljiv je podatak da se prije raspada Sovjetskoga saveza 15 % Ukrajinaca očitovalo kao religiozno, a nakon raspada taj se broj povećao na 70 % (Kolodny, 1997). Razlika između religioznih i nereligioznih osoba 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća u Republici Hrvatskoj bila je relativno stabilna. Porast religioznosti primjećuje se krajem 80-ih godina (Marinović Jerolimov, 1993). Na prijelazu 1989./1990. primjećuje se porast religioznosti kod osoba između osamnaest i dvadeset sedam godina. U tim je godinama sekularno uređenje države sve više slabilo. Godine 2008. provedeno je istraživanje stabilnosti religioznosti u odnosu na 1999. godinu (Čupić i Zrinščak, 2009). Prema objavljenim rezultatima, Hrvatska je i dalje bila među religioznijim državama u Europi. Gotovo se 85 % državljana smatralo pripadnicima neke vjerske zajednice. Autori bilježe blagi pad (6 %) pripadnosti katoličkoj vjeroispovijesti i porast pripadnosti drugim vjerskim zajednicama. U mlađoj je populaciji prisutan porast religioznosti, a u starijoj je zamjetan veći pad ⁴. S obzirom na stupanj obrazovanja nije postojala veća razlika između 1999. i 2008. godine. U većoj su se mjeri katolicima izjašnjavale osobe sa završenom osnovnom školom, iako su autori istraživanjem otkrili da je među njima zabilježen najveći pad religioznosti (8 %) u odnosu na ostale obrazovne kategorije.

Nikodem i Zrinščak (2019) nastavljaju istraživanje te otkrivaju stabilnost konfesijske pripadnosti i u 2018. godini. U Hrvatskoj je najčešća rimokatolička vjerska pripadnost (1999. = 86.8 %; 2008. = 79.1 %; 2018. = 80.3 %). Stupanj nepovjerenja u vjerske institucije, tj. Crkvu utjecao je na smanjenje njenih pripadnika. U prvom je mjerenju 62.8 % sudionika izražavalo povjerenje u Crkvu, u 2008. godini taj je postotak smanjen na 52.4 % da bi se 2018. smanjio na 38.4 % sudionika. Velika je razlika u postotku onih koji u Crkvu uopće nemaju povjerenja. Takvih je u 1999. godini bilo 5.1 % da bi 2018. godine taj broj porastao na 20.8 %. Prema zadnjem popisu stanovništva Državnoga zavoda za statistiku Republike Hrvatske (2021.) u RH je bilo 78.9 % katolika, pravoslavaca 3.3 %,

4 U navedenom istraživanju porast religioznosti uočen je kod generacije rođene nakon 1974., a pad kod generacije rođene prije 1945. godine (Čupić i Zrinščak, 2009: str.10)

muslimana 1.3 %, a osoba koje nisu vjernici i ateista 4.71 %, dok se 1.7 % nije izjasnilo o vjerskoj pripadnosti.

Religiozna i politička orijentacija pojedinaca najčešće se formira u sličnim obiteljskim uvjetima i sličnom socijalnom okruženju. Lakoff (2002) predlaže model prema kojemu se lako uočava razlika u formiranju konzervativne ili liberalne političke orijentacije. Njegovi rezultati pokazuju da je stil roditeljstva jedan od ključnih faktora za oblikovanje političke orijentacije. Prema tom modelu, postoje dva roditeljska moralna sustava koja dovode do dva metaforička stila roditeljstva: stil „*strogi otac*“ i stil „*podržavajući roditelj*“. „*Strogi otac*“ je stil roditeljstva u kojemu se distinkcija između dobrog i lošeg uči kroz jasna i stroga pravila te se loše ponašanje dosljedno kažnjava. Lakoff smatra da taj stil najčešće vodi do konzervativne političke orijentacije pojedinca u odrasloj dobi. Stil „*podržavajući roditelj*“ temelji se na odgoju u kojemu je naglasak na podržavanju razvoja samostalnosti djeteta te razvijanju socijalnih vještina poput empatije i poštivanja drugih ljudi. Taj stil odgoja češće vodi prema liberalnoj političkoj orijentaciji pojedinca. Na slične rezultate ukazuje i jedno longitudinalno istraživanje (Fralei i sur., 2012) prema kojem se kod autoritarnoga stila roditeljstva može vrlo jasno predvidjeti djetetova konzervativna politička orijentacija u odrasloj dobi. Isto istraživanje potvrdilo je i vezu između političkoga liberalizma i podržavajućega stila roditeljstva. Oba istraživanja bave se poveznicom između stila roditeljstva i buduće političke orijentacije pojedinca te nam ukazuju na vrlo važnu ulogu odgoja kao prediktora političke orijentacije odrasle osobe.

U ispitivanju povezanosti između roditeljskih stilova, moralne orijentacije i političkoga opredjeljenja (Janoff - Bulman i sur., 2014) korišten je model dvije moralne orijentacije: proskriptivna i preskriptivna orijentacija. Proskriptivna (engl. *proscriptive*) ili restriktivna orijentacija odnosi se na moralnu orijentaciju u kojoj je naglasak na ograničavanju ponašanja koja se smatraju nepoželjnima, npr. laganje, varanje i sl. Dijete uči razliku između dobrog i lošeg tako da izbjegava loša ponašanja i odupire se iskušenjima koja bi ga mogla dovesti do nepoželjnih ponašanja. Rezultati ukazuju da ta orijentacija dovodi do češćeg konzervativnoga političkog opredjeljenja u odrasloj dobi. Nasuprot tome, preskriptivna (engl. *prescriptive*) je propisujuća moralna orijentacija jer se usmjerava na poticanje poželjnoga ponašanja umjesto izbjegavanja nepoželjnoga ponašanja. Podržavaju se ponašanja koja su vezana uz opće dobro pojedinca i socijalne

okoline, npr. naporan rad i pomaganje drugima. Ta vrsta orijentacije češće dovodi do liberalnoga političkog usmjerenja.

Religija ima utjecaj na ponašanje pojedinca, na odnos prema samome sebi i prema drugima. Istraživanja često pokazuju pozitivnu povezanost između intrinzične religioznosti i osjećaja sreće. Što su ljudi religiozniji, sretniji su i lakše se nose sa stresom (Saroglou i Anciaux, 2004). Allport i Ross (1967) navode kako osobe koje češće idu u crkvu iskazuju više predrasuda od osoba koje ne idu u crkvu.

U istom radu navode i prijašnja istraživanja, npr. Adorna i suradnika (1950; prema Allport i Ross, 1967) iz kojih je razvidan viši stupanj etnocentrizma kod osoba koje redovito idu u crkvu od onih koje uopće ne idu. Kirkpatrick (1949; prema Allport i Ross, 1967) navodi da su religiozne osobe manje sklone pružiti humanitarnu pomoć od nereligioznih. Koncept etnocentrizma povezan je s untargrupnim stavovima i predrasudama prema vanjskim grupama. William Sumner 1906. godine opisuje etnocentrizam kao „pogled na svijet u kojemu je vlastita grupa središte svega, a sve druge vrednuju se i ocjenjuju u odnosu na nju. Svaka grupa smatra svoje običaje jedinama ispravnima, a ako primijeti da druge grupe imaju drugačije običaje, to izaziva njihov prijezir“ (Sumner, 1959, str.13).

U jednoj metaanalizi (Whitley Jr., 2010) ispitivala se povezanost različitih religioznih faktora sa stavovima prema osobama homoseksualne orijentacije. Religiozne orijentacije uključene u istraživanje su: fundamentalizam, čestina posjete religijskim obredima, prihvaćanje kršćanske ortodoksije, samoprocjena vlastite religioznosti, intrinzična i ekstrinzična orijentacija te orijentacija nazvana *potraga*. Rezultati su pokazali kako su svi faktori (osim ekstrinzične orijentacije i misije) negativno povezani sa stavovima prema homoseksualnim osobama oba spola. Viši je rezultat na religioznoj orijentaciji misija bio povezan s pozitivnim stavovima prema homoseksualnim osobama, a ekstrinzična orijentacija nije imala nikakvu poveznicu sa stavovima. Zanimljivo je da su svi faktori, osim fundamentalizma, bili pozitivno povezani s etničkim stavovima. Ekstrinzična je orijentacija bila negativno povezana s etničkim i rasnim stavovima.

Miller (2018) je istraživao model supresije i opravdanja (engl. *The Justification and Supression model*), tj. konflikt između osobnih predrasuda i socijalnih normi u kojima je

ta predrasuda (ne)prihvatljiva. Prema navedenom je modelu predvidio koju će strategiju ljudi koristiti kada se pojavi konflikt. U situaciji kad je predrasuda umjereno prihvatljiva, ljudi će koristiti religiozna uvjerenja kako bi ju opravdali. Kada predrasuda nije prihvatljiva, potisnut će je. Sudionici istraživanja bile su osobe kršćanske vjeroispovijesti. Rezultati u prvom dijelu istraživanja (Miller, 2018) pokazuju da su se oni kojima je dana lažna povratna informacija o visokoj predrasudi prema homoseksualnim osobama u većoj mjeri slagali s biblijskim opravdanjem te predrasude nego što bi bio slučaj prije dobivene povratne informacije. U drugom dijelu istraživanja (Miller, 2018) sudionici kojima je dana lažna povratna informacija o visokoj predrasudi prema seksualno aktivnim ljudima u većoj su se mjeri složili s biblijskim opravdanjem te predrasude, nego oni kojima je dana lažna povratna informacija s niskim stupnjem predrasude. U trećem dijelu istraživanja Miller (2018) dokazao je da su predrasude prema seksualno aktivnim ljudima prihvatljivije nego prema homoseksualcima. Istraživanje je potvrdilo hipotezu da će ljudi u situaciji kada smatraju svoju predrasudu socijalno prihvatljivom, pronaći za nju opravdanje u skladu s vrijednostima koje poštuju.

Guittar (2013) je istraživao efekte spola i rase te efekte spola i religije na stavove prema homoseksualnim osobama. Dobio je nalaze kako nema efekta spola i rase na stavove, no interakcija spola i religioznosti upućuje da religioznost ima jači efekt na stavove žena nego na stavove muškaraca prema homoseksualnim osobama.

Kad su bili ispitivani prediktori namjere heteroseksualnih osoba da se ponašaju pozitivno⁵ ili negativno⁶ prema osobi homoseksualne orijentacije, jedan od značajnih prediktora bila je i varijabla *važnost religije* koja je u predviđanju negativnih namjera bila pozitivni prediktor. Dakle, kad je značajna važnost religije za sudionika, dokazan je viši stupanj namjere negativnoga ponašanja prema osobama homoseksualne orijentacije. Kad je kriterij bila namjera pozitivnoga ponašanja, važnost religije pokazala se kao negativni prediktor. Jedan od prediktora bila je i politička orijentacija te se pokazalo da je konzervativna politička orijentacija pozitivni prediktor namjere negativnog ponašanja

5 Pozitivna namjera definirana je kao spremnost osobe da se uključi u ponašanja u svrhu poboljšanja položaja homoseksualnih osoba u socijalnom okruženju.

6 Negativna namjera definirana je kao spremnost osobe na diskriminaciju osoba homoseksualne orijentacije.

prema homoseksualnim osobama. Liberalna je politička orijentacija pozitivan prediktor namjere pozitivnog ponašanja (Huić i sur., 2016).

Jedno je istraživanje (Hoyt i sur., 2018) o povezanosti političkoga opredjeljenja i predrasuda pokazalo da osobe konzervativne političke orijentacije imaju viši stupanj socijalnoga esencijalizma⁷ od osoba liberalne političke orijentacije. Tako konzervativci više vjeruju da se homoseksualni i heteroseksualni pojedinci fundamentalno razlikuju jedni od drugih. Skloniji su i vjerovanju da su homoseksualni pojedinci odgovorni za svoju orijentaciju. To dovodi do višega stupnja predrasuda.

Situacija je slična i s ostalim manjinama, npr. migrantskim skupinama. Gregurović i suradnici (2016) istraživali su stavove sudionika iz Osječko-baranjske i Vukovarsko-srijemske županije prema dvjema skupinama migranata: radnicima i tražiteljima azila. Dob i politička orijentacija pokazali su se kao značajni prediktori stavova prema migrantima; stariji i politički konzervativno orijentirani sudionici imali su negativne stavove prema objema skupinama dok su liberalno orijentirani sudionici pokazivali pozitivnije stavove prema migrantskim radnicima. Izravan kontakt s migrantima ima najjači efekt na smanjenje negativnoga stava prema njima kod politički desno orijentiranih osoba. Razlika između pozitivnoga i negativnog kontakta nije pronađena, ali je efekt kontakta bio jači od efekta prikaza migranata u masovnim medijima (Graf i Sczesny, 2019).

U pozadini je neprijateljstva prema migrantima i ostalim vanjskim skupinama, između ostaloga, autoritarizam. Vanjska skupina je ona kojoj pojedinac ne pripada. Altemeyer (1988) u svojoj knjizi opisuje tzv. desničarski autoritarizam (engl. *Right Wing Authoritarianism* - *RWA*) i naglašava da su agresija, strah i potreba za poštivanjem autoriteta njegovi najčešći prediktori. Altemeyer razvija i mjerni instrument kojim se mjeri konvencionalizam, autoritarna agresija i pokoravanje autoritetu te ga naziva Skala desničarske autoritarnosti. Viši rezultat na RWA skali upućuje na ličnost sklonu

⁷ Socijalni je esencijalizam opisan kao jedan od konstrukata infrahumanizacije, a odnosi se na vjerovanje da među socijalnim kategorijama postoje važne biološke razlike koje dovode do ponašajnih, kognitivnih i emocionalnih razlika među njima (Low, 2012).

etnocentrizmu, povećanom slijeđenju autoriteta, poštivanju tradicionalnih vrijednosti te agresivnom ponašanju prema vanjskim grupama.

Dunwoody i Plane (2019) istraživali su mehanizme koji su doveli do Trumpove pobjede na izborima za predsjednika SAD-a 2016. godine. Dokazali su da osobe s visokim stupnjem autoritarnosti i konzervativne političke orijentacije češće biraju republikansku ideologiju, podržavaju Donalda Trumpa, a Meksikance i Muslimane percipiraju kao prijatelje.

1.3.1. pristupi mjerenju religioznosti i političke orijentacije

Da bi se proširio znanstveni interes proučavanja religioznosti i njenih dimenzija, bilo je potrebno osmisliti instrument kojim će biti provedena istraživanja osoba koje se ne deklariraju kao vjernici.

Među prvim se istraživačima ističe Glock (1962) koji religioznost opisuje kao petodimenzionalni fenomen. Prva dimenzija uključuje privatnu pobožnost, vrstu osobne ideološke dimenzije religioznosti. Druga dimenzija očituje se u prakticiranju religije, npr. pohađanje religijskih obreda. Treća dimenzija uključuje religiozna iskustva pojedinca unutar vlastite religije. Četvrta uključuje intelektualnu dimenziju, odnosno poznavanje vjerskoga sadržaja. Peta dimenzija uključuje posljedice vjerovanja na ostala područja u životu vjernika, poglavito na ponašanje prema drugim osobama.

U Hrvatskoj je u uporabi Upitnik religioznosti koji je 2004. godine konstruirao Ljubotina. On mjeri stupanj religioznosti sudionika trima supskalama: religijska vjerovanja, obredna religioznost i posljedice religioznosti na socijalno ponašanje. Jedini je Upitnik religioznosti na našim prostorima koji je psihometrijski validiran i prilagođen hrvatskom jeziku i kulturi (Ljubotina, 2004).

Prilikom mjerenja političke orijentacije većina se ljestvica bazira na svrstavanju sudionika od lijeve liberalne do desne konzervativne političke orijentacije. Obično kontinuum od liberalizma do konzervativizma procjenjuje stupanj do kojega se netko opire promjeni i prihvaća nejednakost. Liberalno/konzervativna ljestvica američki je ekvivalent zapadnjačkoj i europskoj lijevo/desno ljestvici. Konceptualno su iste i načelno se mjere na isti način. Začetak lijevo/desne političke orijentacije datira još od 18. stoljeća, a vezan je uz raspored sjedenja u francuskoj skupštini. Zagovarači status quo ideologije

sjedili su s desne strane, a njihovi protivnici s lijeve. Prvi korak u mjerenju ideologije na jednodimenzionalnoj skali napravio je Hotelling (1929). On je analizirao utjecaj relevantnih tržišnih čimbenika na tržišnu cijenu robe. Tu je ideju usvojio Downs (1957), a zatim je razvio ideju jednodimenzionalne ljestvice od 0 do 100. Brojevi su označavali postotak do kojega je vlada trebala intervenirati u ekonomske probleme. To je bio prvi model liberalno/konzervativne ljestvice. Pristup mjerenju političke orijentacije uključuje mogućnost samoprocjene određenoga stupnja političke ideologije (lijevo/desno, konzervativno/liberalno) na jednodimenzionalnoj skali od nekoliko stupnjeva.

Problem karakterističan za brojne ljestvice samoprocjene je prediktivna valjanost mjera. Sudionik se namjerno ili nenamjerno svrstava na desno/lijevoj ljestvici, a taj odabir ne mora odgovarati njegovoj latentnoj političkoj ideologiji. Da bi ispitali valjanost takvih mjera, Bauer i suradnici (2017) istražili su problem ljestvica samoprocjene tako da su sudionicima postavljali otvorena pitanja o asocijacijama koje se povezuju s političkim pojmovima lijevo i desno, a zatim su odgovore uspoređivali s njihovom samoprocjenom političke orijentacije. Rezultati upućuju na postojanje značajnih varijacija u asocijacijama sudionika na koncepte lijevo ili desno u političkome smislu. Najčešće su asocijacije na lijevu političku orijentaciju bile termini poput pravde, socijalizma, komunizma i slobode dok su najčešći termini povezivani s desnom političkom orijentacijom bili nacionalizam, ekstremizam i kapitalizam. Njihovi rezultati upućuju na nestabilnost ljestvica samoprocjene u odnosu na stvarnu političku opredijeljenost sudionika. U Hrvatskoj i većini europskih zemalja s višestranačkim sistemima općeprihvaćeno je shvaćanje da postoje dvije dimenzije (lijeva liberalna orijentacija i desna konzervativna) koje najbolje opisuju političku organizaciju. Da bi se prikazala razlika u ideologiji između političkih stranaka, u medijima se često koristi terminologija lijevo/desno (Kivigangas, 2017).

1.3.2. Povezanost moralnih temelja s političkom i religioznom orijentacijom te stavovima prema različitim manjinskim skupinama

Kombinacija obiteljskoga i socijalnog okruženja važna je za stupanj religioznosti i formiranje političkih stavova u budućnosti, a oba konstrukta povezana su s moralnim temeljima (Graham i sur., 2009). Prema Aronsonu i suradnicima, „stavovi su procjene ljudi, objekata ili ideja“ (Aronson i sur., 2016, str. 190.) koji imaju vrlo važnu ulogu u našem ponašanju. Stavovi o osjetljivim društvenim pitanjima, poput politike, religije,

pobačaja, smrtne kazne i istospolnih brakova, duboko su ukorijenjeni u osobni sustav vrijednosti pojedinca i često su oblikovani snažnim emocionalnim reakcijama (Aronson i sur., 2016). Istraživanja pokazuju kako se stavovi prema takvim osjetljivim temama mogu u većoj mjeri predvidjeti kroz teoriju moralnih temelja nego pomoću demografskih čimbenika poput spola, obrazovanja ili dobi (Koleva i sur., 2012).

Bulbulia i suradnici, (2013) proučavali su povezanost religijske orijentacije i razvijenosti moralnih temelja na novozelandskom uzorku. Metodom strukturalnoga modeliranja otkrili su da je većina moralnih temelja značajno povezana s pojedinim religijskim orijentacijama. Moralni temelj briga nije bio značajno povezan ni s jednom religijskom orijentacijom. Pravednost je bila značajno povezana s religijskom orijentacijom putovanje koja dopušta sumnju i propitivanje svakoga pojedinca u svoja religijska uvjerenja. Lojalnost je pozitivno povezana s osobnom ekstrinzičnom orijentacijom i socijalnom ekstrinzičnom orijentacijom. Osobe koje postižu visoke rezultate na moralnom temelju lojalnost imaju snažan osjećaj poštivanja vođe i odanosti grupi i religiju će validirati prema pripadnosti određenoj zajednici i poštivanju običaja koje ona nalaže. Moralni se temelj autoritet pokazao negativno povezanim s misijom i intrinzičnom orijentacijom. Osoba s visoko razvijenim moralnim temeljem autoriteta vjeruje u slijeđenje vođe i nije ga sklona propitivati dok je u orijentaciji misija moguć skeptičan pristup vjeri. Čistunstvo je pozitivno povezano s intrinzičnom orijentacijom koja zagovara potpuno internaliziranu predanost religiji bez propitivanja i traženja koristi za pojedinca.

Istraživanje Bulbulie i suradnika (2013) dalo je velik doprinos u razumijevanju povezanosti različitih moralnih temelja i religijskih orijentacija. Politička i religijska orijentacija razvijaju se na sličan način, tj. odgojnim utjecajem na pojedinca dok ne dođe do faze kritičkoga sagledavanja političkoga stanja u okolini u kojoj odrasta i ne stvori vlastitu političku orijentaciju.

Jedno od ključnih istraživanja vezanih uz moralne temelje otkrilo je jasnu poveznicu između konzervativno orijentiranih Amerikanaca kod kojih su jače razvijeni moralni temelji lojalnosti, autoriteta i čistunstva, a u manjoj mjeri temelji brige i pravednosti (Graham i sur., 2009). Kod liberalno orijentiranih pojedinaca temelji brige i pravednosti bili su jače razvijeni od ostalih triju moralnih temelja za koje Graham i suradnici tvrde da

ih liberali ne posjeduju. Na talijanskom uzorku (Battista i sur., 2018) pronađena je povezanost između kolektivnih moralnih temelja, konzervativne političke orijentacije i višega stupnja religioznosti. Iz toga proizlazi da su politička i religijska orijentacija usko povezane s konstruktom moralnih temelja.

Moralni temelji predstavljaju jednu od odrednica u razvoju političkih i religioznih vrijednosti pojedinca te utječu i na formiranje stavova prema određenim društvenim pitanjima. Spomenuta su istraživanja kojima je potvrđeno da religijska uvjerenja utječu na stavove prema nekim manjinskim skupinama. Ona ukazuju da je konzervativna politička orijentacija povezana s negativnim stavovima prema homoseksualnim osobama (Hoyt i sur., 2018) i migrantima (Banton i sur., 2019). Svi ti nalazi upućuju na snažnu vezu moralnih temelja i stavova. Primjerice, pojedinac s višim rezultatom na individualističkim temeljima percipirat će migrantske skupine kao žrtve nepravde, kojima je potrebna pomoć, dok će ih pojedinac s izraženijim kolektivističkim temeljima percipirati kao prijetnju društvenom poretku, tradicionalnim vrijednostima i superiornosti vladajuće grupe (Hadarics i Kende, 2018). Na taj način homoseksualne i migrantske skupine mogu biti percipirane kao prijetnje moralnim temeljima drugih ljudi. Tako migranti stvaraju prijetnju moralnom temelju čistunstvo pripadanjem različitoj vjerskoj skupini, a homoseksualne osobe tu prijetnju stvaraju kršenjem tradicionalnog shvaćanja braka i obitelji. Zabrinutost zbog kriminala može biti aktivator negativnoga stava prema migrantima (Helwig i Sinno, 2016), a predstavlja kršenje moralnoga temelja brige.

Kivigangas i suradnici (2021) proveli su opsežnu pretragu literature iz glavnih baza podataka i drugih studijskih izvora koje su koristile Upitnik moralnih temelja i političku orijentaciju. Otkrili su da povezanost varira ovisno o kulturi (državi) i supkulturi (rasi) sudionika te da je kod osoba afroameričkog podrijetla povezanost političke orijentacije i moralnih temelja puno slabija nego kod bijelaca. Zaključak Kivigangasa i suradnika (2021) jest da su moralni temelji na koje se oslanjaju liberali i konzervativci različiti, premda postoje i iznimke. Rezultati ukazuju da su briga i pravednost negativno povezane s političkim konzervatizmom, a autoritet, lojalnost i čistunstvo pozitivno. Nadalje, briga i pravednost imaju manju povezanost s političkom orijentacijom, nego što imaju ostala tri temelja. Došli su i do zaključka da je korištenje modela s dva faktora višega reda

opravdano, osim u slučajevima kada su razlike u socijalnoj i ekonomskoj političkoj orijentaciji izrazito relevantne za istraživanje.

Graham i suradnici (2020) ispitivali su povezanost moralnih temelja i poštivanja socijalne distance tijekom pandemije virusa COVID-19. Proveli su *online* istraživanje u kojem su sudionici ispunili upitnik o povjerenju u Donalda Trumpa (predsjednik SAD-a od 2017. do 2021.), o moralnim vrijednostima i poštivanju mjera socijalnoga distanciranja. Rezultati su pokazali da su sudionici koji su više vjerovali u Trumpa češće bili skloni nepoštivanju mjera socijalnoga distanciranja, a taj je odnos povezan s kolektivističkim moralnim temeljima. Sudionici koji su više poštivali moralne vrijednosti bili su manje skloni socijalnom distanciranju. Autori su zaključili da povjerenje u Trumpa i moralne vrijednosti koje on promovira, mogu biti faktori koji potiču nepoštivanje mjera socijalnoga distanciranja tijekom pandemije koronavirusa.

Teoretičari moralnih temelja u svojem radu (Graham i sur., 2009) naglašavaju da su moralni temelji mehanizam za objašnjenje međugrupnih razlika, tj. razlika s obzirom na političku ideologiju. Najveće su razlike između liberala i konzervativaca u nedostatku lojalnosti, autoriteta i čistunstva kod liberalno orijentiranih pojedinaca. To bi značilo da liberali posjeduju 50 % brige i 50 % pravednosti dok konzervativci posjeduju 20 % brige i 20 % pravednosti (Graham i sur., 2009).

Moralni temelji razvijeni kod liberalno orijentiranih pojedinaca povezani su s percepcijom manjinskih skupina kao onih kojima je potrebno razumijevanje i empatija, zato je veća mogućnost da će prema njima imati pozitivne stavove. Nasuprot tome, kod konzervativno orijentiranih osoba moralni su temelji povezani s percepcijom homoseksualnih osoba kao onih koje ugrožavaju tradicionalne vrijednosti društva (narušavanje temelja lojalnosti), oblikuju nove vrste vrijednosti i hijerarhijski poredak (narušavanje temelja autoriteta) te se ponašaju na neprirodan i nemoralan način (narušavanje temelja čistunstva).

Takvu pretpostavku testirali su Rosik i suradnici (2013) koristeći moralne temelje kao kontrolne varijable u predikciji negativnih stavova prema homoseksualnim osobama. Rezultati su pokazali da su moralni temelji značajan prediktor homonegativiteta kada se uvrste u zadnji korak hijerarhijske regresijske analize nakon kontrole demografskih

varijabli, intrinzične religioznosti i socijalno poželjnih odgovora. U tom je istraživanju homonegativnost (engl. *homonegativity*) definirana kao fenomen koji objašnjava negativne stavove prema homoseksualnim osobama. Prva vrsta homonegativnosti nazvana je staromodna homonegativnost (engl. *Old-fashioned homonegativity*). Ona objašnjava negativne stavove prema homoseksualnim osobama zbog religioznih ili moralnih razloga te nedovoljnog znanja (Morrison i Morrison, 2002). S obzirom na promjenu stavova prema homoseksualnim osobama, konstruirana je novija skala tzv. moderne homonegativnosti (engl. *modern homonegativity*). Ona razloge negativnih stavova prema homoseksualnim osobama pronalazi u vjerovanju da homoseksualne osobe inzistiraju na sve većim pravima i privilegijama koje bi im trebale pripasti zbog različitosti (Morrison i sur., 2005). Jedna je od varijabli bila intrinzična religioznost koja se pokazala kao pozitivan prediktor staromodne i moderne homonegativnosti. No, intrinzična religioznost u ovom istraživanju nije dovoljno doprinijela objašnjenju homonegativnosti pa su moralni temelji u zadnjem koraku analize pokazali značajan sveukupni doprinos, uključujući brigu i pravednost kao negativan prediktor, a lojalnost, autoritet i čistunstvo kao pozitivan prediktor višeg stupnja homonegativnosti.

Graham i suradnici (2009) proučavali su povezanosti moralnih temelja i specifičnih vrijednosti pojedinca. Pokazalo se da s temeljima brige i pravednosti najvišu povezanost imaju dobronamjernost i socijalna pravda. Vrijednosti poput odanosti, nacionalne sigurnosti, obiteljske sigurnosti, socijalnoga poretka, poštovanja autoriteta i tradicije, poštovanja roditelja i poslušnosti u najvišem su stupnju povezani s temeljima lojalnosti, autoriteta i čistunstva. Kugler i suradnici (2014) prepoznaju autoritarnost i socijalnu dominantnost kao medijatore povezanosti između političke orijentacije i moralnih temelja. U tom su istraživanju dobili nalaz da su pojedinci s visokim rezultatom na temeljima lojalnosti, autoriteta i čistunstva u manjoj mjeri spremni na izjednačavanje prava osoba muslimanske vjeroispovijesti s osobama kršćanske vjeroispovijesti. Osobe, koje su imale visok stupanj brige i pravednosti, pokazivale su pozitivnije stavove prema pripadnicima vanjskih grupa, u ovom slučaju prema migrantima.

1.4. Donošenje odluke i efekt okvira

Osim moralnim temeljima i stavovima prema manjinskim skupinama, ovaj će se rad baviti i problematikom uokvirivanja sadržaja kako bi se eventualno odredio najefektniji okvir u ulozi oblikovanja i izmjene stavova prema nekoj od manjinskih skupina. U formiranju stava važnu ulogu imaju moralni temelji i medijski sadržaji, tj. način na koji se prikazuje specifična sociopolitička problematika u pozitivnom ili negativnom obliku (Happer i Philo, 2013). Pojmovi okvira i uokvirivanja sadržaja imaju nekoliko zajedničkih značenja.

Okviri se odnose na strukture i pravila koja kontekstualiziraju ljudsku komunikaciju (D'Angelo, 2019). Svi su ti oblici usmjereni na oblikovanje, interpretaciju i definiciju situacije kod pojedinca, a mogu pridonijeti procesima formiranja i modifikacije njegovih stavova. Takva se vrsta manipulacije na engleskom jeziku naziva *framing*, doslovno prevedeno „uokvirivanje“.

Prema tom je konceptu nastala Teorija efekta okvira (Tversky i Kahnemann, 1981) koja ističe da je percepcija nekog problema određena načinom njegove prezentacije. Prema teoriji okvira, ista će se informacija interpretirati na različite načine, ovisno o tumačenju koje pojedinac preuzima. Teorija se koristila u ekonomiji, no njezina je primjenjivost daleko šira, posebno u ispitivanju konotacije medijskoga sadržaja i njegovog utjecaja na formiranje stavova ciljane publike. Negativno oblikovano medijsko izvještavanje o osobama s invaliditetom dovelo je npr. do učvršćivanja negativnog stava kod čitatelja (Happer i Philo, 2013). Prema Teoriji efekta okvira, osoba koja bira između dvije naizgled različite opcije odlučuje između istih opcija razmišljajući s različitim aspektata. Izolirajući sve ostale dimenzije odlučivanja u efektu okvira, ostaje samo odabir kojega aktivira isključivo kontekst u kojemu je odabir prikazan. Kod donošenja odluke, pretpostavljen je model racionalnoga odlučivanja. Prema Teoriji moralnih temelja, odluka o (ne)moralnosti je intuitivna, potom slijedi njeno racionalno objašnjenje (Haidt i Joseph, 2004).

Načini na koji ljudi donose odluke pod utjecajem su različitih čimbenika. Najpoznatiju priču, koja se tiče efekta okvira rizičnoga izbora, osmislili su Tversky i Kahnemann (1981). Sudionicima je predstavljena priča o azijskoj bolesti koja bi, po procjeni

američkoga zdravstva, mogla ubiti šesto ljudi. Amerika ima potencijalni antivirus te je statistička procjena uspješnosti antivirusnoga programa predstavljena na dva načina. Prvoj skupini dana je opcija A i B, a drugoj C i D.

A) Ako se prihvati predloženi antivirusni program, preživjet će dvjesto od šesto ljudi

B) Ako se prihvati predloženi antivirusni program, postoji jedna trećina šanse da će šesto ljudi biti spašeno, a dvije trećine šanse da nitko neće biti spašen

C) Ako se prihvati predloženi antivirusni program, četiristo od šesto ljudi će umrijeti

D) Ako se prihvati predloženi antivirusni program, postoji jedna trećina šanse da nitko neće umrijeti, a dvije trećine da će šesto ljudi umrijeti

Rezultati pokazuju da se u situaciji pozitivnoga okvira, tzv. „sigurne stvari“ 72 % sudionika odlučuje za opciju A. U „kockarskoj“ situaciji negativnoga okvira 78 % odabire D opciju. Kada je u pitanju dobitak, sudionici su averzivni prema riziku dok su u situaciji potencijalnoga gubitka spremniji na rizik.

Zaključak je da su ljudi skloniji izbjegavati rizik kada je ponuđen pozitivan okvir, a odabirati rizik kada je ponuđen negativni okvir.

U nekoliko je istraživanja (npr. McKenzie, 2004; McKenzie i Nelson, 2003) naglašavana važnost polazišne točke prilikom efekta atribucijskoga okvira. U jednom su istraživanju sudionici češće opisivali čašu polupraznom ako je ona prvo bila puna, a potom ispražnjena. Ako je čaša prvo pokazana prazna, a potom napunjena, sudionici su je opisivali polupunom (McKenzie i Nelson, 2003). Ponekad istraživač može utjecati na izbor sudionika i time naglasiti pristranost logičke ekvivalentnosti i važnost informacijske ekvivalentnosti. Isti je efekt dokazan prilikom istraživanja u kojemu je sudionicima prikazan ishod liječenja novom medicinskom metodom. U istraživanju su sudionici birali između dvaju načina predstavljanja istog ishoda: „X % ljudi će preživjeti“ nasuprot „100 – X % ljudi će umrijeti“. Rezultati pokazuju da su sudionici češće birali ishod preživljavanja kada je predstavljena nova metoda, koja je, za razliku od stare, rezultirala većim brojem preživjelih (McKenzie i Nelson, 2003). Pretpostavlja se da su sudionici implicitno zaključili kako stara metoda dovodi do znatno većeg broja smrtnih ishoda.

Ovaj primjer ilustrira tzv. informacijsko curenje – pojavu u kojoj sudionici izводе normativno relevantne zaključke iz načina na koji su informacije formulirane. Uočeno je da efekt okvira nestaje kada je jasno naznačeno koji su ishodi rijetki (McKenzie, 2004). Naime, ako je rijetkost događaja već poznata sudionicima i ne moraju je procjenjivati na temelju verbalne formulacije problema, učinak okvira prestaje djelovati. Često se na temelju takvih nalaza zaključuje da efekt okvira upućuje na to da ljudi ne donose odluke potpuno racionalno i da ne pristupaju problemima s dovoljnom razinom kritičkog prosuđivanja. Ukoliko pojedinac donosi odluku potaknutu predrasudom prema objektu unutar određenoga okvira, to implicira da je njegova predrasuda aktivirana intuitivno, bez svjesne i eksplicitne odluke. U situacijama izbora predrasude se manifestiraju isključivo intuitivno. Na sličan se način moralni temelji oslanjaju na intuitivne prosudbe na početku odluke, a racionalno objašnjenje slijedi nakon donošenja odluke. U trenutku formiranja stavova na ljude utječu razni čimbenici poput iskustva s objektom stava, okoline, tj. socijalne (ne)prihvatljivosti objekta stava i sl. (Aronson i sur., 2016). Povezanost moralnih temelja i formiranja stavova može se uočiti u odlučivanju jer oba konstrukta na sličan način objašnjavaju proces donošenja odluke.

1.4.1. Medijsko uokvirivanje sadržaja

Prema našim spoznajama nema puno istraživanja koja povezuju utjecaj efekta okvira i stupnja razvijenosti pojedinog moralnog temelja, premda oba konstrukta počivaju na ideji intuitivnoga donošenja odluke. Jedno od sličnih istraživanja proveli su Nath i suradnici (2022). Autori su ispitali može li moralno uokvirivanje promigracijskih stavova utjecati na stavove sudionika prema migrantima. Rad se fokusirao na razlike između liberala i konzervativaca, pri čemu su proimigrantske poruke bile uokvirene kroz moralne temelje specifične za svaku grupu. Za liberale su poruke bile oblikovane u individualističkom okviru, naglašavajući vrijednosti poput brige i pravednosti, dok su za konzervativce bile prilagođene kolektivističkom okviru, ističući lojalnost, autoritet i tradiciju. Kada su poruke bile uokvirene kroz moralne temelje brige i pravednosti, liberalno orijentirani sudionici još su snažnije podržavali imigraciju. Konzervativci su bili skloniji promjeni stava kada im se imigracija predstavila kroz moralne temelje lojalnosti, autoriteta i čistunstva.

Uokvirivanje pozitivnih i negativnih vijesti o homoseksualcima i migrantima je tema koja posljednjih godina dobiva veliku pozornost. Način na koji su vijesti uokvirene može imati značajan utjecaj na to kako ljudi percipiraju te dvije skupine i može utjecati na javno mnijenje i političke odluke. Medijsko je uokvirivanje fenomen u kojemu primatelj poruke aktivno sudjeluje u primanju i procesiranju sadržaja, no mediji su ti koji pružaju referentni okvir u tumačenju sadržaja i oblikovanju mišljenja o temi s kojom čitatelj nije dovoljno upoznat. Važno je razumjeti odnos medijskoga okvira i percepcije primatelja poruka. Stavovi se ne stvaraju sami od sebe te je važno imati na umu specifičan način na koji mediji oblikuju specifičnu problematiku. Oni imaju veliku ulogu u informiranju ljudi o socijalnim i političkim temama. U skladu s time, informirana javnost donosi odluke i omogućava funkcioniranje demokratskih procesa u upravljanju društvom. Mediji imaju ključnu ulogu u formiranju javnoga mnijenja. Oni su neka vrsta društvene sfere čiji je cilj obavještavati javnost o političkim i društvenim temama usmjeravajući se na jedan specifičan aspekt teme, na informaciju i na način na koji će je proslijediti u javnost. Istovremeno neki drugi aspekti iste teme mogu se namjerno zanemariti. S obzirom da ne postoji ni socijalni ni pravni zakon, koji može osigurati jednoznačnost prenošenja informacija, analiza je medijskoga narativa popularna tema u društvenim znanostima.

Otprije je poznat utjecaj izloženosti različitim porukama na stavove prema marginaliziranim skupinama, pogotovo u medijskim sadržajima. Primjerice, otkriveno je da izlaganje pojedinca strateškim okvirima, uobičajenima u izvještavanju o političkim kampanjama tijekom izbora, može aktivirati individualno prisjećanje konkretne strateške informacije kao i pripisivanje ciničnih motiva političarima (Cappela i Jamieson, 1997). No, uokvirivanje se može istraživati s dva aspekta (Entman, 1993). Jedan je s aspekta sociološkog uokvirivanja medijskoga sadržaja u kojemu je naglasak na politički narativ u vijestima, a drugi je s psihološkoga aspekta koji se fokusira na individualnu obradu informacija i formiranje mišljenja. Diskurs se ne može proučavati i razumjeti bez konteksta koji često ima političke ciljeve. Dokazano je kako u SAD-u mediji politiziraju pitanje kontrole oružja te uokviruju vijesti nakon masovne pucnjave. Time potenciraju polarizaciju demokrata i republikanaca o toj temi (Liu i sur., 2019).

Mediji nemaju samo ulogu izvještavanja o onome što se događa, već nam govore i na koje bismo se probleme trebali usredotočiti te kako bismo o njima trebali razmišljati.

Dokazano je da su informacije u medijima politički i ideološki polarizirane (Prior, 2013). Postoje i dokazi o snažnoj vezi medijskoga prikazivanja i stupnja tolerancije društva prema manjinskim skupinama kao što su migranti ili izbjeglice (Kamenova, 2014). Rezultati spomenutoga istraživanja (Kamenova, 2014) pokazali su kako medijski narativ o migrantima i njihovom položaju u društvu oblikuje percepciju društva o njima, a uokvirivanje vijesti o migrantima kao sigurnosnoj prijetnji za domicilno stanovništvo dovodi do pojačanih predrasuda. Istraživanje je pokazalo da se u medijskom izvještavanju o migrantima često koristi riječ „drugačiji“ što ih stavlja u položaj građana drugog reda. Lindstorm (2017) je napravila analizu sadržaja novinskih članaka iz švedskih i britanskih medija prije i nakon terorističkoga napada na Bruxelles 22. ožujka 2016. da bi provjerila uokvirivanje vijesti o imigraciji. U Švedskoj je rasprava o imigraciji bila uokvirena proimigracijskim stavovima prije i poslije terorističkoga napada. U britanskim je medijima imigracija izbjeglica s istoka češće prikazivana kao prijetnja nakon terorističkoga napada nego prije njega. Taj je podatak objašnjen činjenicom da su britanski mediji u to vrijeme napad na Bruxelles vidjeli, između ostaloga, kao potporu Brexitu (Lindstorm, 2017).

Price i suradnici (2005) proveli su eksperiment potencirajući pozitivne i negativno oblikovane teme u fokus grupama o istospolnim brakovima. Otkriveno je kako manipulacija okvirom utječe na sadržaj i ton rasprave, no ne utječe na značajnu promjenu mišljenja kod sudionika. Gamson (1992) je naglašavao da je medijski narativ jedan od faktora koji oblikuje mišljenje javnosti, no nije ključni. Efekt medija mogao bi biti jači kada je tema nova, nepoznata ili se radi o ugrozi. Primjerice, nedavni su događaji ukazali na polarizaciju javnosti u informiranju o pandemiji COVID-a 19 uzrokovanoga virusom SARS-CoV-2 (Mutua i Oloo Ong'ong'a, 2020). Istraživanje je pokazalo da su mediji koristili senzacionalistički i emotivni narativ u izvještavanjima o virusu te su time doprinijeli strahu i zabrinutosti javnosti. Istovremeno su manje pozornosti obraćali na znanstvene aspekte pandemije i način borbe protiv nje. Prema tome, osim što je virus predstavljao ozbiljni zdravstveni rizik, predstavljao je i temu kojom se moglo manipulirati u javnosti ovisno o željenom cilju. Ne postoji koncizni način mjerenja pristranosti u izvještavanju te bi bilo potrebno otkriti ideološki nepristran načina izvještavanja koji bi mogao umanjiti polarizaciju javnosti oko određenih tema.

U svakodnevnoj komunikaciji jezik može biti prepreka u razumijevanju sadržaja teksta te može doprinijeti stvaranju predrasuda prema vanjskim grupama. Dokazano je da „obične” riječi dovode do implicitnih asocijacija, npr. riječ „žena“ povezuje se s karijerom u umjetnosti, a riječ „muškarac“ s karijerom u znanosti (Caliskan i sur., 2017). Vijest o sastanku članova Ku Klux Klana (KKK) prezentirana je sudionicima istraživanja kao „sloboda govora“ te je polučila veću toleranciju sudionika za članove te skupine. Ista je vijest u drugoj verziji predstavljena sudionicima kao „remećenje javnoga reda i mira“ te je rezultirala manjom tolerancijom sudionika na članove te ekstremne desničarske skupine (Nelson i sur., 1997).

Da bi se izazvala reakcija primatelja poruke, osim pozitivne i negativne konotacije važna je i moralna dimenzija. Različita se politička i društvena uvjerenja često temelje na kombinacijama moralnih temelja što može utjecati na koji će način ljudi poimati vijesti i reagirati na njih. Istraživanja upućuju na prisutnost različitih moralnih temelja u medijskom sadržaju. Migrantska je kriza u proteklih nekoliko godina dovela do pojačanih kritika migracija. Od 11. rujna 2001. i terorističkoga napada pripadnika Al-Qaide na više ciljeva u SAD-u mediji su sve više zainteresirani za izvještavanje i analize terorizma u svome izvještavanju (Papacharissi, 2008). Brojni su teroristički napadi diljem svijeta doprinijeli negativnim emocijama prema migrantima (Wike i sur., 2016). Retorika korištena u medijskim izvještavanjima o migrantskim krizama i terorizmu često je uključivala emociju straha i zahtjeve za strože prekogranične kontrole (Huysmans i sur., 2008). Mokherian i suradnici (2020) istraživali su prisutnost moralnih okvira u novinskim člancima o migrantima i političkim izborima da bi identificirali pristranost vijesti. Istraživali su razlike u moralnom uokvirivanju između liberalnih i konzervativnih novinskih članaka. Rezultati su pokazali da liberalni mediji češće od konzervativnih spominju kršenje temelja čistunstva kada izvještavaju o migrantima i političkim izborima. Konzervativni mediji više naglašavaju vrline temelja čistunstva poput svetosti i čistoće. Liberalni mediji imaju veću tendenciju vijesti o migrantima uokviriti u pozitivne termine koristeći afirmativne riječi poput „dobar“, „moralan“, „plemenit“ i sl. Konzervativni mediji češće upotrebljavaju negativne termine poput „loš“, „netočan“, „uvredljiv“ i sl. Najveće razlike pronalaze se u retorici vezanoj uz moralni temelj čistunstva čime se dokazuje da se liberali i konzervativci najviše razlikuju u dimenziji moralnoga temelja

čistunstva. Primjerice, stavovi liberala i konzervativaca postaju slični kada je ekologija prikazana kao moralna čistoća. Manipulacija naglašavanjem specifičnih moralnih vrijednosti promijenila je stavove konzervativnih osoba o ekološkom ponašanju u pozitivnom smjeru (Feinberg i Willer, 2012). Istraživanje Tamborinija i suradnika (2013) pokazuje da se u značajno većem stupnju preferiraju priče u kojima narativni protagonist podržava moralne domene usklađene sa sudionikovima. Analiza sadržaja novinskih članaka u Americi ukazuje i na usklađenost moralnih domena tih članaka s moralnim domenama ciljane publike. Izvještavajući o ubojstvu osnivača terorističke skupine Al Qaide Osame Bin Ladena, tiskovine sklonije konzervatizmu iz SAD-a njegovu su smrt, uglavnom, predstavljale u domeni lojalnosti naglašavajući njegovo ubojstvo patriotskim činom. Temelj lojalnost potenciran je i na neizravan način naglašavanjem važnosti uloge američke vojske u toj operaciji. Tiskovine iz liberalnih regija tu su operaciju prikazivale iz konteksta brige korištenjem eufemizama poput „*Bin Laden je mrtav*“, a ne „*Bin Laden je ubijen*.“ Iz konteksta pravde naglašavalo se zadovoljenje pravde zbog poginulih u terorističkim napadima 11. rujna 2001. u SAD-u (Bowman i sur., 2014).

Pružanje uvida u raznovrsniji sadržaj nije dovoljno da se promijene nečiji stavovi. Istraživanja pokazuju da ljudi izloženi sadržaju drugačijem od njihovih uvjerenja mogu pojačati svoja uvjerenja ili pokušati osporiti vjerodostojnost izvora kako bi umanjili vlastitu kognitivnu disonancu (Nyhan i Reifler, 2010). Konzervativno orijentirane osobe u većoj su mjeri učvrstile svoje konzervativne stavove prilikom izloženosti tekstu koji je moralno usklađen s njihovim moralnim temeljima (autoritet i čistunstvo) od konzervativnih sudionika koji su bili izloženi tekstu suprotnom njihovim moralnim temeljima. Liberalno orijentirani sudionici nisu zauzeli konzervativniji stav kada su bili izloženi konzervativnim (kolektivističkim) moralnim okvirima teksta. Rezultati ukazuju da je izlaganje sociopolitičkom problemu, oblikovanom prema moralnim temeljima relevantnima sudioniku, dovelo do učvršćivanja već postojećih stavova. Liberalni su sudionici bili otporniji na uvjerljive argumente dok su konzervativni bili podložniji promjeni stava kada su bili suočeni s tradicionalno konzervativnim moralnim okvirom problema (Day i sur., 2014). Uzimajući u obzir različite mehanizme u podlozi moralnih temelja kod osoba liberalne i konzervativne političke orijentacije, medijski sadržaj usklađen s moralnim temeljima koje prepoznaje jedna skupina, naići će na veće

odobravanje nego kada je neusklađen. Price i suradnici (2005) otkrili su da liberalni i konzervativni sudionici jednoga istraživanja okvire svojih protivnika percipiraju provokativnijima od svojih reagirajući na njih s većim brojem izjava i većom ambivalentnošću nego kada odgovaraju na okvire koji su u skladu s njihovom ideologijom.

Termin manjinske skupine u ovom se radu odnosi na migrantske i homoseksualne osobe. Pozitivno se uokvirivanje može odnositi na priče o postignućima i uspjesima LGBTIQ+ pojedinaca ili organizacija, kao što je legalizacija istospolnih brakova u mnogim zemljama ili sve veća zastupljenost LGBTIQ+ osoba u medijima i politici. Negativno uokvirivanje može se fokusirati na priče o diskriminaciji i nasilju nad LGBTIQ+ osobama, kao što su zločini iz mržnje ili diskriminirajuća politika.

U svom radu Pan i suradnici (2010) opisuju povijest uokvirivanja sadržaja o homoseksualnim osobama u američkim medijima te naglašavaju kako 40-ih godina 20. st. tema homoseksualnosti uopće nije bila zastupljena u medijima. Tek je s Kinseyjevim (1949) izvješćem o ljudskoj seksualnosti ta tema počela privlačiti novinare. Tijekom 50-ih i 60-ih godina u američkim je medijima tema homoseksualnosti bila uokvirena u kontekstu prijetnje američkoj vojsci, nacionalnoj sigurnosti i sigurnosti civila. Sljedećih je godina tema homoseksualnosti bila fokusirana na ismijavanje feminiziranih muškaraca ili muškobanjastih žena (Streitmatter, 1993). Slovenski sociolog Roman Kuhar (2003) donosi viđenje homoseksualaca sredinom 70-ih godina u slovenskim medijima u okvirima mentalnoga poremećaja i kaznenoga djela. Homoseksualnost se uokviruje kroz prizmu srama, skrivanja, odbacivanja, zabrana i zločina. Sedamdesete su značajne godine za položaj homoseksualnih osoba u društvu jer je 1973. godine Američko psihijatrijsko društvo uklonilo homoseksualnost s popisa mentalnih poremećaja iz Dijagnostičkoga i statističkog priručnika mentalnih bolesti (APA, 1973; Drescher, 2015). U osamdesetim je godinama tema homoseksualnosti bila najčešće uokvirena kroz prizmu AIDS-a, bolesti koja se povezivala s homoseksualnim muškarcima (Cassidy, 2000). Tih je godina homoseksualni način života bio prikazivan kao promiskuitetan i opasan. Položaj je homoseksualnih osoba u 90-im godinama 20. stoljeća bio složen i varirao je ovisno o državi, regiji i društvenim uvjetima. U mnogim je dijelovima svijeta homoseksualnost još uvijek bila stigmatizirana i kriminalizirana, a homoseksualne osobe često su bile izložene

diskriminaciji, predrasudama i nasilju. Slovenski mediji homoseksualnost počinju prikazivati kroz prizmu političkoga i kulturološkog okvira zbog jačanja aktivističkih pokreta za prava homoseksualnih osoba i smanjivanja njihove stigmatizacije (Kuhar, 2003). U 21. stoljeću situacija se, ipak, značajnije promijenila nabolje. U nekim su državama jače naglašena prava, jednakosti i prihvaćanje LGBTIQ+ osoba te je dozvoljeno posvajanje djece, sklapanje građanskih brakova, sudjelovanje u javnom i političkom životu.

Istraživanja orijentirana na mentalno zdravlje osoba iz LGBTIQ+ populacije (Gilmour, 2019) ukazuju na relativno dobru prilagođenost homoseksualnih žena i muškaraca u svojoj okolini, no još uvijek imaju značajno niži stupanj mentalne dobrobiti u odnosu na heteroseksualce. Navedeno se istraživanje provodilo u Kanadi, jednoj od najprogresivnijih država po ostvarenim pravima za homoseksualne osobe. Njihova su prava u Kanadi gotovo izjednačena s pravima heteroseksualnih osoba (CanWest News Service, 2005). Longitudinalno istraživanje Spittlehousea i suradnika (2020) pratilo je homoseksualne osobe od osamnaeste do trideset pete godine života. Rezultati su pokazali da su depresija, anksioznost, suicidalne ideje, zloupotreba kanabisa i ostali poremećaji u ponašanju bili značajno češći kod seksualnih manjina (homoseksualaca i biseksualaca) nego kod sudionika heteroseksualne orijentacije. Jedan od razloga lošijega mentalnog zdravlja LGBTIQ+ osoba pronalazi se u konceptu manjinskoga stresa kojeg je prva proučavala Virginia Brooks, a koji su u svome radu opisali Rich i suradnici (2020). Njezin se rad usmjerio na istraživanje prepreka s kojima se suočavaju seksualne manjine. To su: diskriminacija, nasilje i negativna slika koja pridonosi njihovom stigmatiziranju u društvu i ostavlja posljedice na psihičko i fizičko zdravlje LGBTIQ+ osoba. Koncept manjinskoga stresa odnosi se, dakle, na situaciju u kojoj su pripadnici manjinskih skupina neprestano izloženi kroničnome stresu povezanom s negativnim stavom, predrasudama i diskriminacijom. Istraživanja detekcije izvora negativnih stavova pridonosi, između ostalog, poboljšanju mentalnoga zdravlja i dobrobiti seksualnih manjina. Gotovo isti rezultat dobiven je i na hrvatskom uzorku (Kamenov i sur., 2016).

1.4.2. Medijsko izvještavanje o LGBTIQ+ populaciji u Hrvatskoj

Izvještavanje o LGBTIQ+ populaciji u Republici Hrvatskoj još uvijek je pristrano (Badanjak, 2019). Badanjak navodi da je najčešći izvor informacija o LGBTIQ+ osobama sama LGBTIQ+ osoba, a kao ostali izvori informacija navode se neimenovani izvori (16.6 %), političari (11.4 %) i predstavnici udruga (10.3 %). U većini izvještaja o LGBTIQ+ temama konotacija je neutralna (75.4 %) (Badanjak, 2019). Analizirani su diskursi ismijavanja, prijetnje, nasilja i imenovanja sudionika u izvještavanjima hrvatskih medija o povorkama ponosa koje su se održavale tijekom godina u Republici Hrvatskoj (Zrilić, 2023). Istraživanje je otkrilo da su navedeni diskursi najčešće dominirali u izvještajima o povorkama ponosa koje su se održavale u Zagrebu 2002. godine (prva povorka ponosa ikada održana u Zagrebu) i 2007. godine te u Splitu 2011. godine (prva povorka ikada održana u Splitu). Sljedećih su godina (2012., 2017. i 2022.) mediji koncizno, neutralno i objektivno prenosili vijesti o održavanju povorki ponosa (Zrilić 2023). Negativne se izjave pojedinaca i protivnika povorke u diskursu prijetnje, uglavnom, odnose na „prijetnje normalnom i čistom hrvatskom društvu s konzervativnim vrijednostima“, a u diskursu se ismijavanja koriste pejorativne riječi poput „cirkusadija, smiješno, tragično“ (Zrilić, 2023). No, unatoč svemu, iz toga se istraživanja može zaključiti da je tijekom godina, ipak, porasla pozitivna slika o LGBTIQ+ populaciji u hrvatskim medijima te da je ta tema neprestano aktualna.

1.4.3. Medijsko izvještavanje o migrantskim skupinama u Hrvatskoj

Migracija stanovništva važna je tema u Republici Hrvatskoj zadnjih desetak godina. Centar za mirovne studije objavio je rezultate opsežnog istraživanja stavova prema migrantima u Republici Hrvatskoj, provedenog 2024. godine (Župarić-Iljić i Lalić, 2024). Ovo istraživanje nadovezuje se na prethodne valove istraživanja iz 2013. i 2017. godine, omogućujući analizu promjena u javnom mnijenju tijekom posljednjeg desetljeća. Rezultati ukazuju na porast predrasuda, ksenofobije i negativnog odnosa prema doseljavanju stranaca, osobito prema određenim migrantskim skupinama. Primjerice, s tvrdnjom da će doseljavanje migranata pogoršati život lokalnog stanovništva složilo se 27 % sudionika 2013. godine, 36 % sudionika 2017. godine, dok je taj udio 2024. porastao na 42 %. Također, 39 % sudionika u 2024. godini smatra da bi granice za izbjeglice trebalo zatvoriti, što predstavlja značajan porast u odnosu na 2013. godinu, kada je takav

stav dijelilo 27% sudionika. Isto istraživanje ukazuje kako više od polovice ispitanog uzorka smatra kako bi migranti trebali biti zaštićeni od diskriminacije i kako zaslužuju jednak tretman pri zapošljavanju (Župarić-Iljić i Lalić, 2024). Međimurec i suradnici (2024) zaključuju da su stavovi hrvatskog društva prema migrantima izrazito podijeljeni. Iako podaci upućuju na prisutnost animoziteta prema migrantima, taj trend nije linearan. Podijeljenost u stavovima sugerira da oni još uvijek nisu u potpunosti formirani i stabilizirani, već ostaju djelomično podložni promjenama. Moguće je da medijsko izvještavanje, posebno način na koji se migracijske teme uokviruju, igra važnu ulogu u oblikovanju ovih stavova, potencijalno ih usmjeravajući u pozitivnom ili negativnom smjeru.

Istraživanje načina uokvirivanja sadržaja o migrantskim skupinama trebalo bi biti ključna tema znanstvenih analiza, s obzirom na to da medijsko iskrivljavanje stvarne prirode migracija može doprinijeti širenju dezinformacija i formiranju negativnih stavova prema migrantima. Dublje razumijevanje strategija uokvirivanja migracijskih tema, kao i mehanizama koji utječu na percepciju i potencijalne promjene stavova, može imati važnu ulogu u promicanju kvalitetnije integracije migranata u domicilno društvo te u jačanju multikulturalnih vrijednosti unutar države.

Pozitivno uokvirivanje migranata povezano je s većom potporom politikama države koje osiguravaju put do državljanstva i bolju integraciju migranata u društva domaćina (Citrin i sur., 1997). To može pomoći u smanjenju predrasuda i diskriminacije te potaknuti veću društvenu uključenost i raznolikost. U Republici Hrvatskoj analizirano je medijsko izvještavanje o dvama tjednima izbjegličke krize 2015. godine (Slijepčević i Fligić, 2018). Rezultati su pokazali kako je medijska prezentacija imigranata tijekom prvoga tjedna bila oblikovana kroz retoriku afirmativno intoniranih članaka u kojima su imigranti često prikazivani kao žrtve. Međutim, nakon terorističkoga napada u Parizu, za koji je odgovornost preuzela Islamska država, primjetan je porast prevalencije negativnih okvira unutar medijskih izvještaja (Slijepčević i Fligić, 2018). Opsežna analiza medijske reprezentacije migracija u hrvatskim medijima u razdoblju između 2017. i 2019. godine otkriva kako je zapravo vrlo malo tema posvećeno dolasku velikog priljeva migranata u Republiku Hrvatsku (Popović i sur., 2022). Autori istraživanja istaknuli su da se izvještavanje o migrantima često odvija unutar senzacionalističkog narativa, obilježenog

naglašenom dramatizacijom, patetikom te manipulacijom emocijama publike. Prema autorima, takav pristup ima za cilj potaknuti intenzivne emocionalne reakcije, bilo pozitivne ili negativne. Ključna karakteristika ovakvog izvještavanja jest fokus na sukob, pri čemu se teži polarizaciji publike, neovisno o potencijalnim posljedicama, uključujući i produbljivanje animoziteta prema migrantima.

Liu (2020) u svojem je istraživanju otkrio kako su prikazi migranata kroz okvir žrtve pojačali protuimigrantske stavove. No, analiza sadržaja u belgijskim novinama, o tražiteljima azila u razdoblju 2015. – 2020. (Verleyen i Beckers, 2023) otkriva kako je 60 % tekstova imalo negativan okvir pri izvještavanju o migrantima, 40,9 % je sadržavalo okvir u kojemu su migranti prikazivani kao žrtve, dok je samo 15,1 % vijesti o migrantima sadržavalo pozitivno uokvireni tekst. U istom istraživanju 6 % vijesti o migrantima nije sadržavalo nikakav prepoznatljivi okvir.

Mediji uvijek imaju važnu ulogu u svim političkim i socijalnim temama i krizama, a način na koji oni prikazuju glavne aktere svake teme ima relevantan utjecaj na percepciju bilo koje društvene skupine. Analiziranje medijskih okvira od izuzetne je važnosti jer se na taj način dobiva uvid kako javnost percipira neki problem i kako prema njemu zauzima stav. Iznenaduje da unatoč fenomenu uokvirivanja, u novijoj literaturi ne postoji mnogo istraživanja koja se bave temom izbjeglica, migranata i imigranata. Osim važnosti identifikacije tipova okvira u medijima, važan je i uvid o glavnim mehanizmima utjecaja na mišljenje pojedinaca.

1.4.4. Pregled literature o efektu medijskog uokvirivanja

Postoje pravila koja prate uokvirivanje vijesti. Price i suradnici (2005) napravili su fokus grupu o istospolnim zajednicama. Teme su oblikovali u dva okvira, stvarajući pozitivnu i negativnu podlogu o temi. Jedan je okvir uključivao raspravu o istospolnim zajednicama kao građanskim zajednicama u kojima homoseksualne osobe traže jednaka prava. Drugi je okvir uključivao specijalna prava. Na taj je način manipulirano okvirom prava. Prilikom zagovaranja istospolnih zajednica naglasak je najčešće na traženju jednakih prava dok je kod protivljenja istospolnim zajednicama i aktivizmu naglašeno traženje specijalnih prava što ima negativnu konotaciju (Bull i Gallagher, 2001; Adam i Cooper, 2017). U opisanim fokus grupama otkriveni su negativni obrasci koji su se

javljali u raspravi o istospolnim zajednicama. Uključivali su pozivanja na moralna i vjerska razmatranja narušavanja tradicionalnih obitelji, naglašavanje neprirodnosti homoseksualnih ponašanja te nemogućnost stvaranja obitelji u biološkom smislu. Obrasci usmjereni u korist istospolnih zajednica uključivali su naglašavanje jednakosti homoseksualnih i heteroseksualnih zajednica pred zakonom te proizvoljnu definiciju obitelji konzervativaca.

Tipologija okvira, prema dostupnoj literaturi, predstavlja najčešće korištene okvire u medijima, a u svome radu sažela ih je Lindstorm (2017). Postoji okvir konflikta koji naglašava konflikt između i unutar grupa, institucija i sl. kako bi privukao pozornost publike. Konflikt uključuje kontekst neslaganja, tenziju dviju strana, nekompatibilnost određenih točaka gledišta te međusobne napade političara u medijima. Okvir konflikta važan je u političkim temama jer osigurava ravnotežu u argumentima različitih strana da bi se istaknuo sukob. Drugi okvir, koji Lindstorm opisuje, okvir je prijetnje koji naglašava stupanj prijetnje, npr. migranata prema društvu, pojedincima ili kulturi. Stvaranjem okvira percipirane prijetnje doprinosi se animozitetu prema migrantskim skupinama. Treći je okvir ljudskoga utjecaja koji naglašava ljudsku stranu priče i emocionalnu komponentu stavljanjem pojedinca u prvi plan.

Okviri nastaju iz kolektivnih napora da bi se dao smisao društvenim problemima i da se mogu identificirati i oblikovati mišljenja o društvenim događajima. Homoseksualci su skupina koja je dugo bila marginalizirana i diskriminirana u mnogim dijelovima svijeta. Vijesti o homoseksualcima mogu biti oblikovane na pozitivan ili negativan način. Pozitivno uokvirivanje može se usredotočiti na priče o postignućima i uspjesima LGBTIQ+ pojedinaca ili organizacija kao što je legalizacija istospolnih brakova u mnogim zemljama ili sve veća zastupljenost LGBTIQ+ osoba u medijima i politici. Negativno uokvirivanje, s druge strane, može se fokusirati na priče o diskriminaciji i nasilju nad LGBTIQ+ osobama kao što su zločini iz mržnje ili diskriminirajuća politika. Migranti su skupina koja je često u fokusu vijesti. I oni se mogu prikazati na pozitivan ili negativan način. Pozitivni okviri mogu se usredotočiti na priče o doprinosima, npr. ekonomskim ili kulturnim koje migranti daju društvu. Negativno uokvirivanje može se usredotočiti na priče o raspravama o politici imigracije, sigurnosti granica ili kriminalnim aktivnostima pojedinih imigranata.

Prilikom oblikovanja priča prema konotaciji i moralnom okviru u ovom se istraživanju vodilo računa o nekim kriterijima pronađenim u literaturi. Entman (1993, str. 52) je dao definiciju okvira koja glasi: „Uokvirivanje uključuje odabir i istaknutost. Uokviriti znači odabrati neke aspekte percipirane stvarnosti i učiniti ih istaknutijima u komunikacijskom sadržaju pri čemu se na taj način promiče određena definicija problema, uzročna interpretacija, moralna procjena i/ili preporuka tretiranja opisane problematike“. Eksperimenti s uokvirivanjem sadržaja pokazuju kako manipulacije uzrokuju pristranost u obradi određenih informacija, što posljedično utječe na prosudbu subjekta o temi (Brewer, 2002). Cappella i Jamieson (1997) naglašavaju kako postoji nekoliko kriterija oblikovanja vijesti. Okvir vijesti mora imati prepoznatljive konceptualne i jezične karakteristike, mora se jasno razlikovati od ostalih okvira te mora imati reprezentativnu valjanost. Dakle, okvir mora biti objektivan i jasan drugima, a ne samo autoru vijesti. Kako bi odgovorio na izazove velike količine informacija koje donose mediji, Boydston je sa suradnicima (2013) razvio shemu kodiranja za istraživanje medijskoga okvira namijenjenog pružanju sustava za kategorizaciju okvira prema političkim pitanjima, napravljen da se može specijalizirati za određenu problematiku. Entman (1993; str. 52) naglašava da se okvir može identificirati prema „odsutnosti ili prisutnosti određenih ključnih riječi, tipičnih izraza, slika i rečenica koje pružaju tematski osnažujuće skupove činjenica i prosudbi“. De Vreese (2005) naglašava kako okvir može biti usredotočen na istraživanje određene problematike, a Iyengar (1991) smatra da postoje tematski i epizodni okviri. Tematski okviri usredotočuju se na određeno društveno pitanje u širem kontekstu, epizodni su okviri fokusirani na specifični izolirani događaj.

U svojem je radu Lindstorm (2017) sažela tipologiju uokvirivanja te ju svela na okvir sukoba, okvir prijetnje, okvir ljudskog utjecaja, moralni okvir, ekonomski okvir i okvir odgovornosti. Okvir *sukoba* naglašava sukobe različitih strana ne bi li se privukla pozornost čitatelja. Cilj je tog okvira predstaviti različite strane priče kako bi se istaknuo sukob među pojedincima, grupama i/ili institucijama. Stvarajući priču unutar koje migranti stvaraju sukobe, moguće je izazvati negativan stav čitatelja, npr. migranti izazivaju međusobne sukobe ili sukobe s policijom. U izradi priče o homoseksualnim osobama okvir sukoba može se upotrijebiti kako bi se naglasili sukobi koje homoseksualne osobe potencijalno izazivaju „paradiziranjem“ i „ometanjem

svakodnevnog života“ ljudi koji u Povorci ponosa ne sudjeluju, npr. prometni kolaps u gradu. Okvir prijetnje ima zadatak stvoriti percipiranu prijetnju vanjske skupine prema domicilnom stanovništvu. Cilj je izazvati strah koji izaziva negativni stav čitatelja prema ciljanoj vanjskoj skupini. Prema tome, prilikom izrade negativnoga teksta o migrantima treba uključiti okvir prijetnje migranata hrvatskom društvu i nacionalnom identitetu. Izrađujući priču o homoseksualnim osobama, okvir prijetnje stvara se kroz prizmu ugrožavanja tradicionalne definicije braka i obitelji. Okvir ljudskog utjecaja u prvi plan prezentacije vijesti naglašava emocionalni okvir ljudskog interesa. Okvir pozitivnog uokvirivanja teksta koristi se za humanizaciju migranata i naglašavanje njihove nesretne sudbine. Homoseksualne osobe u kontekstu pozitivnog okvira treba prikazati kao osobe koje imaju pravo na miran život, obitelj i sva ljudska prava. Početkom 2000. godine medijsko uokvirivanje aktivista za legalizaciju istospolnih zajednica naglašavalo je moralni i pravni status gej brakova dok su protivnici vijesti uokvirivali u terminima narušavanja tradicionalnih moralnih vrijednosti (Brewer, 2002). Moralni okvir naglašava probleme manjinskih skupina s vjerske i/ili moralne strane te s humanitarne strane. U pozitivnoj migrantskoj priči naglasak je potrebno staviti na humanitarnu notu dopuštanjem azila migrantima dok je u negativnoj priči naglasak na vjersku različitost koju donosi priljev migranata i upitna legalnost njihova boravka u RH. Negativna priča o homoseksualnim osobama, vođena ovim okvirom, može naglašavati vjersku netrpeljivost prema homoseksualnom činu koji se karakterizira kao teški grijeh protivan naravnom zakonu. Ekonomski okvir razmatra financijsku i ekonomsku problematiku određene teme. Negativna priča o migrantima govorit će o opasnostima oduzimanja posla domicilnom stanovništvu dok će priča o homoseksualnim osobama upozoravati na trošenje državnoga novca na manifestacije poput Povorke ponosa. Okvir odgovornosti problematiku prikazuje kao izravnu odgovornost nekog pojedinca, grupe ili vladajućih institucija. Koristeći se ovim okvirom, pozitivna priča o migrantima može sadržavati kontekst ljudskoga faktora, npr. rata i razaranja u kojemu je za njihovu tešku sudbinu kriva vanjska politika. Kod homoseksualnih osoba okvir odgovornosti može se iskoristiti u kontekstu nejasnih zakona i prava koje bi ta skupina trebala dobiti.

U Hrvatskoj je tema medijskoga uokvirivanja slabije istražena. Za ovo je istraživanje posebno važan rad u kojemu su Čepo i suradnici (2020) analizirali medijski sadržaj o

migrantima iz 2015., 2016. i 2018. godine. Njihov se rad orijentirao na predstavljanje situacije s migrantima i izbjeglicama u Hrvatskoj tijekom prvoga (2015./2016.) i drugoga (2018.) migrantskog vala. Smatra se da je u prvom valu znatno humanije prikazivan problem migranata od prikaza u drugome valu kad je došlo do tranzicije liberalno demokratske vlasti u konzervativnu. Otkriveno je da su naši mediji migrante i izbjeglice (neovisno o terminologiji) prikazivali, uglavnom, neutralno. U drugom je valu porastao broj negativno uokvirenih članaka koji su se, uglavnom, temeljili na stavu da su migranti prijetnja sigurnosti (zbog terorističkih napada u Parizu) i da ugrožavaju hrvatski identitet. U tim su člancima migranti opisivani kao opasni ljudi koji provaljuju u vikendice i vrzmaju se po manjim mjestima. Lokalno stanovništvo prijavljivalo je „*čudne ljude koji hodaju okolo*“ (Čepo i sur., 2020; str. 489). Ti su ljudi bili migranti s legalnim radnim dozvolama, samo su izgledom bili drugačiji od lokalnog stanovništva (Čepo i sur., 2020). U istraživanju stava hrvatske javnosti prema migrantima (Medlobi i Čepo, 2018) otkriveno je kako postoji razlika u konotacijskom narativu ovisno o tome jesu li se predstavljale izbjeglice ili tražitelji azila. Riječ izbjeglica češće se doživljava afirmativno za razliku od riječi migrant. Hoewe i sur., (2022) u svojem istraživanju dobivaju sličan nalaz. Naime, rezultati njihovog istraživanja pokazuju kako sudionici formiraju svoje stereotipe o izbjeglicama iz perspektive usmjerene na njihovu nevolju, dok se imigranti stereotipiziraju kao destabilizirajuća skupina, nelojalna svojoj zemlji podrijetla. Isti je rezultat zadržan i nakon kontrole političke i vjerske pripadnosti.

Kuhar (2003) je napravio opširnu analizu predstavljanja homoseksualnih osoba u slovenskim medijima. Ustanovljeno je da je, unatoč negativnim stavovima prema homoseksualnim osobama, manji dio slovenskih medija bio negativno usmjeren na homoseksualce. Najviše negativnih prikaza homoseksualaca bilo je 90-ih godina prošloga stoljeća i to u prikazima njihovoga traženja izjednačavanja prava s heteroseksualcima. Ta su traženja prava uokvirivana kao provokativno promicanje homoseksualizma i traženje privilegija.

1.4.5. Moralno uokvirivanje

Fenomen moralnoga preoblikovanja (engl. *moral reframing*) u socijalnoj je psihologiji najuočljiviji u situacijama političkoga neprijateljstva između liberala i konzervativaca na političkoj sceni u SAD-u. Riječ je o tehnici kojom se poruka, koju pojedinac inače ne bi

podržao, preoblikuje na način koji je u skladu s njegovim moralnim vrijednostima (Feinberg i Willer, 2019). Obje strane političkoga spektra koriste razne argumentacije na temelju vlastitih moralnih uvjerenja, a trebali bi koristiti argumentacije u skladu s uvjerenjima publike koju žele osvojiti. Rezultat tako oblikovanih retorika je izostanak uvjerljivosti u njihovim govorima. Zaključak je da postizanje učinkovitosti moralnog uokvirivanja, tj. preoblikovanja ovisi najviše o tome koliko se moral u podlozi poruke podudara s moralnim uvjerenjem ciljane publike (Feinberg i Willer, 2013). U nekim je situacijama određenim okvirom moguće privući jedan dio publike dok drugi dio može biti uvrijeđen istom tom porukom jer se ona ne poklapa s njihovim moralnim načelima. Takav efekt može dovesti i do pojačanoga protivljenja te grupe prema nekoj argumentaciji. Osobe koje se opredjeljuju za desnu političku opciju, češće se oslanjaju na čistunstvo (Graham i sur., 2009) te bi argumentacija, koja ide u prilog raznorodnim obiteljima, za njih imala suprotan efekt i pojačala bi njihovo protivljenje bilo kakvom netradicionalnom obliku obitelji. Ovakvo je prilagođavanje poruke specifičnoj publici učinkovito jer omogućuje da poslana poruka postane usklađena s duboko ukorijenjenim moralnim vrijednostima njenih članova. Svrha je moralnoga preoblikovanja da se preoblikuju stavovi, koji bi publici mogli biti moralno neprihvatljivi, u moralno prihvatljive, čak i poželjne. Neke rasprave o mehanizmima u podlozi utjecaja moralnoga preoblikovanja na stav ciljane publike ukazuju da će pojedinac suočen s argumentacijom, koja je u skladu s njegovim moralnim uvjerenjem, čvrstim i stabilnim u vremenu (Kovacheff i sur., 2018), najvjerojatnije argument pozitivno procijeniti te revidirati svoje stavove u skladu s njim (Feinberg i Willer, 2019). Prema tome, preklapanje argumenta poruke i moralnoga uvjerenja ciljane publike posreduje u tom efektu.

Unatoč dostupnoj literaturi o moralnim okvirima i uokvirivanju sadržaja (pr. Day i sur., 2014; Nath i sur., 2022) još uvijek nije dovoljno istraženo kako specifični moralni temelji moderiraju učinak uokvirivanja medijskog sadržaja na stavove prema manjinskim skupinama. Takva istraživanja posebno su zanimljiva u hrvatskom kontekstu, gdje politička i moralna podjela u društvu utječu na percepciju migranata i LGBTIQ+ osoba, važno je razumjeti kako različiti moralni okviri mogu učvrstiti ili promijeniti postojeće stavove. Ovim se istraživanjem želi utvrditi u kojoj mjeri moralni temelji pridonose promjeni stava u kontekstu Teorije efekta okvira. Proširenjem Teorije moralnih temelja

kroz prizmu uokvirivanja teksta razjasnit će se uloga moralnoga aspekta u kontekstu efekta okvira. Ova je tema važna i u kontekstu uspješnije integracije manjinskih skupina. Za socijalnu je psihologiju od izuzetne važnosti neprestano istraživanje mogućih izvora predrasuda i negativnih stavova te u skladu s time i način umanjivanja negativnih stavova. Ovaj će rad pokazati jesu li i moralni temelji jedan od tih načina. Pokušat će se pronaći najbolji način uokvirivanja sadržaja o migrantskim i homoseksualnim osobama da bi se postavili temelji praktičnih implikacija koje će dovesti do uključivanja različitosti u svojoj ljudskoj vrijednosti i pravima.

2. Cilj i problemi istraživanja

Glavni cilj istraživanja jest ispitati efekte različitih oblika vrijednosne i valentne konotacije teksta na promjenu stava prema manjinskim skupinama. Ispitat će se doprinos moralnih temelja stavovima prema dvjema stigmatiziranim skupinama (homoseksualne osobe i migranti) te će se razjasniti mijenjaju li moralni temelji učinak valencije teksta na promjenu stava. Istraživanje će pružiti uvid pod kojima uvjetima moralni temelji imaju efekt na promjenu stava.

2.1. Problemi i hipoteze

1. Ispitati izravni doprinos individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja u predikciji stava prema homoseksualcima i migrantima uz kontrolu religijske i političke orijentacije sudionika.

Prema dosadašnjim istraživanjima, religijska i politička orijentacija povezane su s moralnim temeljima i sa stavovima prema marginaliziranim skupinama. Prethodna istraživanja pokazuju kako je viši rezultat na individualističkim temeljima povezan je s manjim stupnjem religioznosti i višim stupnjem liberalnosti. Viši rezultat na kolektivističkim temeljima u većem je stupnju povezan s religioznošću i konzervatizmom te negativnim stavovima prema homoseksualnim i migrantskim skupinama.

H1.1. Individualistički temelji bit će prediktori pozitivnom stavu prema homoseksualnim i migrantskim skupinama, uz kontrolu religijske i političke orijentacije.

H1.2. Kolektivistički temelji bit će prediktori negativnom stavu prema homoseksualnim i migrantskim skupinama, uz kontrolu religijske i političke orijentacije.

2. Ispitati izravni efekt valencije prezentiranog sadržaja na promjenu stava prema homoseksualnim i migrantskim skupinama.

H2.1. Sudionici izloženi pozitivno oblikovanom tekstu imat će pozitivnije stavove prema homoseksualnim i migrantskim skupinama u odnosu na početno mjerenje stavova.

H2.2. Sudionici izloženi negativno oblikovanom tekstu imat će negativnije stavove prema homoseksualnim i migrantskim skupinama u odnosu na početno mjerenje stavova.

3. Ispitati mijenjaju li moralni temelji efekt valencije teksta na promjenu stava prema homoseksualnim i migrantskim skupinama

H3.1. Individualistički temelji neće imati efekt na promjenu stava nakon izloženosti pozitivnom oblikovanom sadržaju. U skladu s prijašnjim istraživanjima očekuje se interakcija pozitivne valencije sadržaja i individualističkih moralnih temelja na smanjenje negativnog stava. Pozitivno individualistički oblikovan tekst imat će najveći učinak na promjenu stava.

H3.2. Kolektivistički temelji imat će efekt na promjenu stava nakon izloženosti negativnom oblikovanom tekstu. S obzirom na konceptualne okvire tih moralnih temelja očekuje se povećanje negativnog stava nakon izloženosti negativno oblikovanom sadržaju. Očekuje se interakcija negativne valencije i kolektivističkih moralnih temelja na povećanje negativnog stava.

4. Ispitati efekt usklađenosti moralnih okvira u tekstu i moralnih temelja pojedinca na intenzitet promjene stava, uz kontrolu valencije teksta.

H4.1. U uvjetima usklađenosti moralnih temelja pojedinca i moralnih okvira teksta doći će do učvršćivanja stava.

H4.2. U uvjetima neusklađenosti moralnih temelja pojedinca i moralnog okvira teksta, doći će do promjene stava, u suprotnom smjeru od početnog stava sudionika.

3. Metodologija istraživanja

Istraživanje se sastojalo od dva dijela: predistraživanja i glavnog istraživanja. Predistraživanje se provelo u svrhu provjere metrijskih karakteristika svih instrumenata te u svrhu provjere tekstova za manipulaciju. Osam je priča osmišljeno s ciljem provjere efekta okvira na promjenu stava.

3.1. Preliminarno istraživanje

Preliminarno istraživanje za cilj je imalo utvrditi metrijske karakteristike Upitnika moralnih temelja (Graham i sur., 2011) na općoj populaciji sudionika iz Republike Hrvatske. U preliminarnom istraživanju ispitivani su i efekti manipulativnoga sadržaja na promjenu stava kod sudionika. Izrađene su priče u kojima su homoseksualne osobe i migrantske skupine prikazane na pozitivan ili negativan način. Jedan od ciljeva preliminarnog istraživanja bio je utvrditi imaju li priče efekta na sudionikov stav prema manjinskoj skupini nakon čitanja manipulativnog sadržaja. Metodologija izrade samog sadržaja opisana je u daljnjem tekstu, a sadržaj se modificirao dok nije dobiven željeni efekt promjene stava u smjeru kojeg odražava sadržaj.

3.1.1. Sudionici

U preliminarnom istraživanju sudjelovalo je 300 sudionika, od čega su 192 sudionika sudjelovala u obje točke mjerenja. Provjera valjanosti Upitnika moralnih temelja provedena je na sudionicima koji su sudjelovali u prvom mjerenju. U prvome mjerenju sudjelovalo je 141 muškarac i 158 žena, prosječne dobi 43.13 godina ($SD = 14.08$).

U svrhu provjere valjanosti priča, sudjelovali su sudionici koji su ispunili oba mjerenja. Od toga je 106 muškaraca i 86 žena, prosječne dobi 44.07 godina ($SD = 13.91$). Stopa osipanja sudionika između prvog i drugog mjerenja iznosila je 36 %.

3.1.2. Instrumentarij

3.1.2.1. Skala stavova o homoseksualnim osobama (engl. *Homosexual Attitude Scale*, Kite i Deaux, 1986)

Skalu stavova prema homoseksualnim osobama na hrvatski jezik su adaptirale Kalebić Maglica i Vuković (2016). Skala sadrži 21 česticu, a odgovori se kreću od 1 (*uopće se ne slažem*) do 5 (*u potpunosti se slažem*). Primjer čestice je: „*Ako se mene pita, neću se družiti s osobom za koju znam da je homoseksualac*“. Viši rezultat na skali ukazuje na negativniji stav prema homoseksualnim osobama. Originalna verzija skale ima visoku unutarnju konzistenciju ($\alpha = .92$), kao i test retest pouzdanost ($\alpha = .71$) (Kite i Deaux, 1986). Na hrvatskom je uzorku potvrđena unidimenzionalnost prevedene skale čija unutarnja konzistencija iznosi $\alpha = .94$ (Kalebić Maglica i Vuković, 2016).

3.1.2.2. Skala stavova prema tražiteljima azila (Župarić - Iljić i Gregurović, 2013)

Za mjerenje stavova prema tražiteljima azila korištena je Skala stavova prema tražiteljima azila (Župarić-Iljić i Gregurović, 2013), koja ispituje percepciju migranata kroz različite aspekte društvene, kulturne i ekonomske prijetnje.

Primjer čestice je: „*Volio bih da su migranti po svojoj etničkoj pripadnosti slični hrvatskom stanovništvu*“. Skala sadrži 12 čestica, a format odgovora je skala procjene od 1 (*uopće se ne slažem*) do 5 (*u potpunosti se slažem*). Originalna verzija ima tri supskale: prva supskala odnosi se na iskazivanje socijalne distance prema migrantima i naziva se Percepcija društvene prijetnje, npr. „*Ne bih volio živjeti u istoj ulici ili kvartu s migrantom*“. Druga supskala nazvana je Percepcija kulturne prijetnje i bazira se na strahu od kulturalne različitosti migranata, npr. „*Kultura migranata ne treba se miješati s hrvatskom kulturom*“. Treća supskala nazvana je Percepcija zdravstveno-ekonomske prijetnje i temelji se na strahu od zdravstvene ugroze te strahu od materijalnoga gubitka, npr. „*Migranti ne predstavljaju opterećenje za porezne obveznike*“. U ovom je istraživanju cilj bio dobiti opće pokazatelje stava prema migrantima u nekoliko eksperimentalnih situacija, zbog čega je korištena unidimenzionalna inačica Skale.

Viši rezultat na pojedinoj supskali označava negativnije stavove prema migrantima. Skala je validirana na hrvatskom uzorku te potvrđuje trodimenzionalnu faktorsku strukturu čija se pouzdanost kreće od $\alpha = .72$ do $\alpha = .82$ (Župarić-Iljić i Gregurović, 2013). Na ovom je uzorku potvrđena visoka unutarnja konzistencija te iznosi $\alpha = .86$. S obzirom da ovo istraživanje ispituje stavove prema migrantima, za potrebe istraživanja sintagma „tražitelj azila“ je zamijenjena riječju „migrant“.

3.1.2.3. Upitnik moralnih temelja (engl. Moral Foundations Questionnaire, Graham i sur., 2011)

Upitnik moralnih temelja na hrvatski jezik preveli su Hren i Mišak (2009), a njime se mjeri pet moralnih temelja: *briga, pravednost, lojalnost, autoritet i čistunstvo*. Cijeli Upitnik sastoji se od 30 čestica (15 u svakom dijelu Upitnika), pri čemu se po 6 čestica odnosi na svaki od pet moralnih temelja. U prvome dijelu, od sudionika se traži da procijeni koliko im je svaka od 15 vrsta moralnih razmatranja važna u donošenju moralne

prosudbe. Primjeri čestica su: „*Je li se prema nekim ljudima postupalo drugačije nego prema ostalima?*“ (briga), „*Je li se prema nekim ljudima postupalo bolje nego prema drugima* (pravednost), „*Je li netko napravio nešto čime je izdao svoju skupinu*“ (lojalnost), „*Je li se netko ponašao u skladu s društvenim tradicijama?*“ (autoritet) i „*Je li se netko ponio na način koji bi Bog odobrio?*“ (čistunstvo). Skala se sastoji od šest stupnjeva, a format odgovora je skala od 0 (*uopće nije važno*) do 5 (*izuzetno važno*).

U drugom dijelu Upitnika, sudionici izražavaju stupanj slaganja s moralnim tvrdnjama koje odražavaju temeljne vrijednosti svakog moralnog temelja. Rezultati iz oba dijela zbrajaju se za svaki od pet moralnih temelja kako bi se dobila ukupna skala za svaki temelj pojedinačno. Čestice su u drugome dijelu oblikovane su kao procjena slaganja s tvrdnjom poput: „*Suosjećanje s onima koji pate je najvažnija vrlina.*“ (briga), „*Osnovno načelo pri donošenju zakona trebalo bi biti pravedno postupanje prema svima.*“ (pravednost), „*Ljudi bi trebali biti lojalni prema članovima svoje obitelji, čak i kad oni učine nešto pogrešno.*“ (lojalnost), „*Muškarci i žene imaju različite uloge koje trebaju obnašati u društvu.*“ (autoritet) i „*Neke postupke bih proglasio/la neprikladnima na temelju njihove neprirodnosti.*“ (čistunstvo). Skala se također sastoji od 6 stupnjeva, a format odgovora je 0 (*uopće se ne slažem*) do 5 (*u potpunosti se slažem*). Viši rezultat na pojedinoj supskali označava moralni temelj na kojeg se osoba češće oslanja prilikom moralne prosudbe. Zatim se ti rezultati kombiniraju, uzimanjem prosjeka dvaju dijelova, čime se formira ukupna vrijednost za svaki moralni temelj pojedinačno. U originalnoj inačici upitnika moralnih temelja, unutarnje konzistencije supskala kretale su se između $\alpha = .65$ i $\alpha = .84$ (Graham i sur., 2011). Alternativni način korištenja Upitnika moralnih temelja jest i na temelju modela s dva faktora (individualistički i kolektivistički) umjesto pet jer se pokazao prikladnijim (npr. Niemi i Young, 2016.; Rossen i sur., 2015; Yilmaz i Saribay, 2017.). Individualistički temelj predstavlja faktor višeg reda koji obuhvaća dimenzije brige i pravednosti, dok kolektivistički temelj čini faktor višeg reda koji proizlazi iz dimenzija lojalnosti, autoriteta i čistunstva.

Dvofaktorska struktura je potvrđena na uzorku hrvatskih studenata (Takšić i Kalebić Maglica, 2023). Umjesto petofaktorske strukture, koriste se dva faktora nazvani *individualistički* temelji, a koje se odnose na osnovne temelje *brige i pravednosti te sadrži 12 čestica sveukupno*. Drugi faktor odnosi se na *kolektivističke temelje* koji se odnose na

osnovne temelje *autoriteta, lojalnosti i čistunstva* te sadrži 18 čestica. Individualistički i kolektivistički moralni temelji se razlikuju po fokusiranju na različite aspekte društvenog ponašanja i vrednovanja moralnih normi (Haidt, 2012).

3.1.2.4. Provjera dvofaktorske strukture Upitnika moralnih temelja

U okviru preliminarnog istraživanja, eksploratornim strukturalnim modeliranjem (ESEM) testirane su jednofaktorska, dvofaktorska i petofaktorska struktura Upitnika moralnih temelja. Korištena je ESEM analiza zbog toga što omogućava da se čestice povezuju s više faktora od jednog, pri čemu se može bolje prilagoditi stvarnim podacima (Marsh i sur., 2014). Za procjenu vrijednosti parametara konfirmatornih modela korištena je metoda maksimalne vjerojatnosti (engl. maximum likelihood) s robusnim standardnim pogreškama. ESEM analiza provedena je u programu MPlus 8.10.

Za ispitivanje prikladnosti modela korišten je Hi-kvadrat test, koji je u slučaju dobrog pristajanja modela statistički neznakaan. Uzeti su u obzir i sljedeći indeksi pristajanja: Komparativni indeks pristajanja CFI (engl. Comparative Fit Index), Tucker – Lewisov indeks TLI (engl. Tucker-Lewis Index), RMSEA (engl. Root Mean Square Error Approximation) i standardizirana prosječna kvadratna kovarijanca reziduala SRMR (engl. Standardized Root Mean Square). Vrijednosti CFI i TLI indeksa veće od .90 te RMSEA-a i SRMR-a manje od .10 upućuju na dobro pristajanje podataka, dok na izvrsno slaganje modela s podacima ukazuju vrijednosti CFI i TLI veće od .95 te vrijednosti RMSEA-a manje od .06 i SRMR-a manje od .08 (Hu i Bentler, 1999). Na dobro pristajanje modela podacima ukazuje vrijednost omjera χ^2/df manja od 3.

Tablica 1.

Indeksi pristajanja modela podacima za tri modela Upitnika moralnih temelja ispitani eksploratornim strukturalnim modeliranjem

	Jednofaktorski model	Dvofaktorski model	Petofaktorski model
χ^2	1399.377 **	896.31**	532.243**
df	405	372	295
χ^2/df	3.46	2.41**	1.80**
CFI	.54	.81	.89
TLI	.51	.78	.84
RMSEA [90 % C.I.]	.09 [.08 - .10]	.07 [.06 - .07]	.05 [.04 - .06]
SRMR	.10	.06	.04

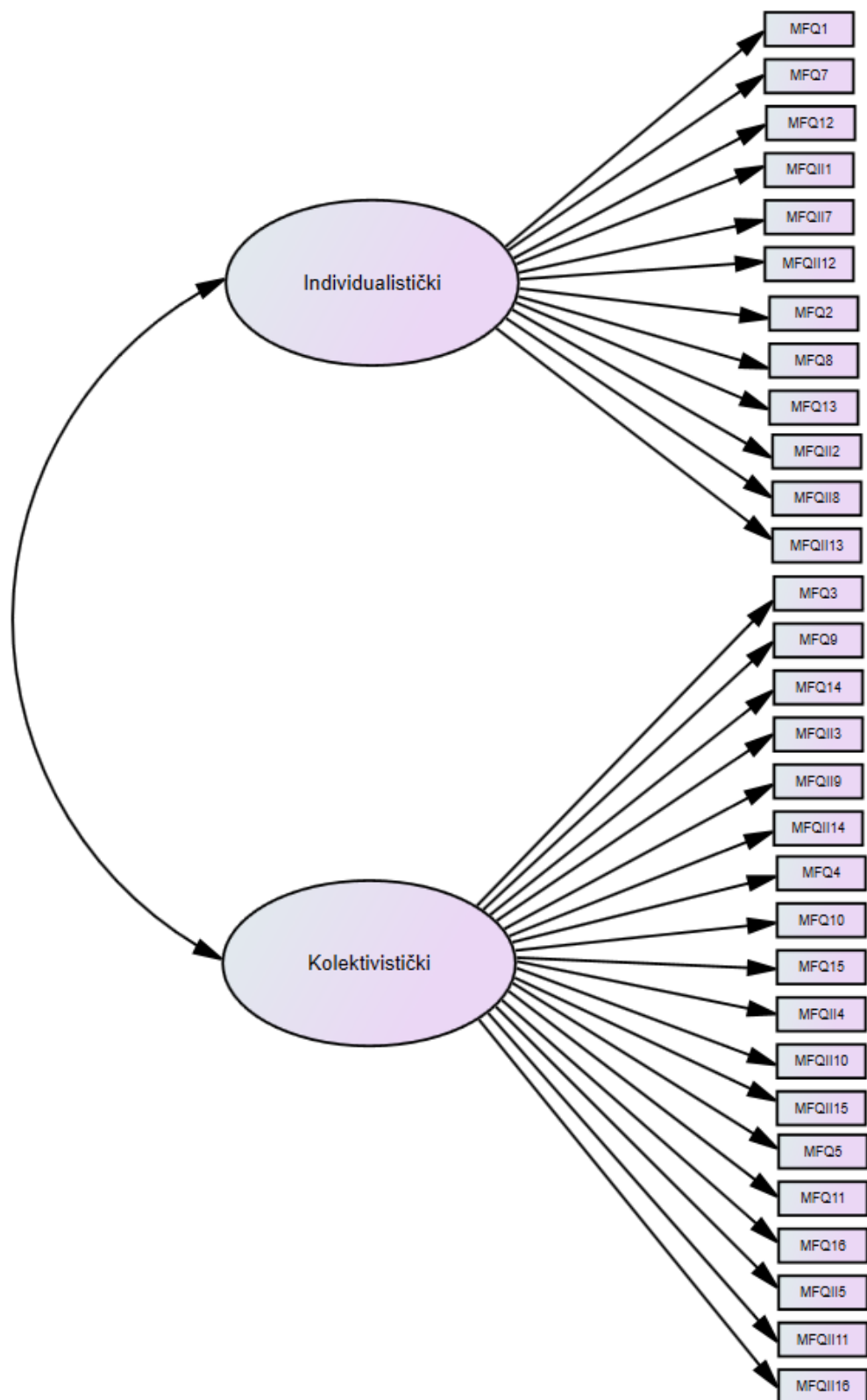
*Napomena: χ^2 – hi kvadrat; df – stupnjevi slobode; χ^2/df – omjer hi kvadrata i stupnjeva slobode; CFI – komparativni indeks pristajanja; TLI – Tucker – Lewisov indeks; RMSEA – korijen srednje kvadratne pogreške aproksimacije; SRMR – standardizirana prosječna kvadratna kovarijanca reziduala; ** $p < .001$*

ESEM analiza različitih faktorskih struktura Upitnika moralnih temelja pokazala je da petofaktorski model ostvaruje nešto bolje rezultate u pogledu apsolutnih i relativnih pokazatelja te omjera hi-kvadrat vrijednosti i stupnjeva slobode u odnosu na dvofaktorski model. Ipak, iako nešto stabilnija, petofaktorska struktura nije pokazala puno bolje karakteristike koje bi opravdale njezinu primjenu u ovom istraživanju. Dodatno, uz ograničen broj sudionika primjena petofaktorskog modela bila bi metodološki upitna, budući da veći broj faktora zahtijeva robusniju veličinu uzorka kako bi se osigurala adekvatna pouzdanost i interpretabilnost faktorske strukture (Costello i Osbourne, 2005). Osim toga, dvofaktorski model omogućuje jednostavniju interpretaciju rezultata i praktičniju primjenu u analizi moralnih temelja. Stoga smo, u skladu s dosadašnjim istraživanjima i uzimajući u obzir metodološke i praktične prednosti, u ovom istraživanju koristili već potvrđenu dvofaktorsku strukturu. U glavnom istraživanju uzorak se kretao između 234 i 248 sudionika. Iako takav uzorak zadovoljava kriterije i za korištenje petofaktorskog modela, neki autori (Costello i Osbourne, 2005) naglašavaju da je optimalna veličina uzorka za višefaktorske modele znantno veća. Dodatno, u petofaktorskoj strukturi pouzdanost se kreće između $\alpha = .59$ do $.72$. Dvofaktorska

struktura ukazuje na jako dobru pouzdanost faktora $\alpha = .78$ (individualistički) i $\alpha = .86$ (kolektivistički). U prijašnjim istraživanjima obje supskale pokazuju zadovoljavajuću unutarnju konzistenciju pri čemu pouzdanost za individualistički faktor iznosi $\alpha = .72$, a za kolektivistički $\alpha = .81$ (Silver i Silver, 2017).

U suštini, petofaktorski model pokazuje nešto bolje statističke pokazatelje, no razlike nisu dovoljno velike da bi opravdale njegovu primjenu s obzirom na veličinu uzorka. Dvofaktorski model pruža stabilnije i interpretativno jasnije rješenje, uz manju osjetljivost na ograničenja uzorka, zbog čega smo se odlučili za njegovu primjenu.

U ovom istraživanju faktori nisu ortogonalni te njihova međusobna korelacija iznosi $r = .45$. Dvofaktorski model prikazan je na Slici 2.

Slika 2.

Shematski prikaz dvofaktorske strukture Upitnika moralnih temelja

3.1.2.5. Provjera pouzdanosti Upitnika moralnih temelja

Ukupan rezultat na ove dvije dimenzije dobiven je zbrojem čestica podijeljenim s brojem čestica na svakoj dimenziji. Upitnik je proveden u dvije vremenske točke, na istim sudionicima u razmaku od dva do tri tjedna. Prikazani su podaci o pouzdanosti u oba mjerenja, kao i rezultati test-retest metode. Za provjeru pouzdanosti korišten je Cronbachov alpha koeficijent i McDonaldsov omega koeficijent, a utvrđeno je kako obje dimenzije imaju zadovoljavajuću unutaraju konzistenciju ($\alpha = .78$; $\omega = .75$) za individualistički faktor odnosno ($\alpha = .86$; $\omega = .87$) za kolektivistički faktor. Također, provjerena je korelacija faktora u prvom i drugom mjerenju. Rezultati pokazuju kako postoji stabilnost u odgovorima na Upitniku moralnih temelja. Naime, korelacija između prvog i drugog mjerenja na individualističkom faktoru iznosi $r = .66$ ($p = .00$), a na kolektivističkom $r = .84$ ($p = .00$). Koeficijenti test retest korelacije značajni su te ukazuju na dobru pouzdanost oba faktora. Rezultati pouzdanosti prikazani su u Tablici 2.

Tablica 2.

Pouzdanosti Upitnika moralnih temelja u oba mjerenja

	Alpha	Omega
Individualistički – prvo mjerenje	.78	.75
Kolektivistički – prvo mjerenje	.86	.87
Individualistički – drugo mjerenje	.71	.71
Kolektivistički – drugo mjerenje	.89	.90

3.1.3. Politička orijentacija

Politička orijentacija sudionika ispitana je jednom tvrdnjom na skali od sedam stupnjeva (jednočestična skala samoprocjene) – od 1 (*liberalna politička orijentacija*) do 7 (*konzervativna politička orijentacija*).

Tvrdnja je glasila: „*Molim Vas da na skali od 1 (liberalno orijentiran) do 7 (konzervativno orijentiran) označite svoju političku orijentaciju.*“

3.1.4. Stupanj religioznosti

Stupanj religioznosti sudionika ispitana je jednom tvrdnjom na skali od pet stupnjeva (jednočestična skala samoprocjene) – od 1 (*nimalo važna*) do 5 (*izrazito važna*). Tvrdnja

je glasila: *Molim Vas da na skali od 1 (nimalo važna) do 5 (izrazito važna) označite u kojem stupnju Vam je vjera važna u životu.*

3.1.5. Postupak

Preliminarno istraživanje provedeno je putem *online* metode, u dva mjerenja. Dva su mjerenja bila potrebna kako bi se ispitao efekt manipulativnog sadržaja na stavove prema manjinskim skupinama te kako bi se napravila test-retest analiza pouzdanosti Upitnika moralnih temelja.

Nakon dobivanja suglasnosti Etičkog povjerenstva Filozofskog fakulteta u Rijeci, istraživanje je provedeno na općoj populaciji. Prvo je mjerenje sadržavalo Upitnik moralnih temelja te Skalu stavova prema migrantima i prema homoseksualnim osobama. U drugom mjerenju sudionici su opet rješavali Upitnik moralnih temelja, manipulativni sadržaj koji je sadržavao tekst o nekoj od manjinskih skupina te Skalu stavova o manjinskoj skupini na koju se tekst odnosio.

U sklopu nastave iz metodoloških kolegija na Zdravstvenom veleučilištu u Zagrebu i na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta u Rijeci, serije upitnika podijeljene su studentima koji su dobili zadatak dati upitnike osobama iz opće populacije. Neki su tekstovi morali biti modificirani zbog neuspjelog učinka manipulacije, te su ti sudionici isključeni iz daljnjeg ispitivanja. Sama metodologija stvaranja manipulativnog sadržaja opisana je u zasebnom poglavlju. Postupak je proveden nekoliko puta dok nije postignut efekt promjene stava u smjeru teksta koji je sudionik dobio. Preliminarno istraživanje provedeno je tijekom 2022. i 2023. godine.

Sudionici su u prvom mjerenju bili upoznati s informacijom kako se istraživanje provodi u dvije vremenske točke te da će nakon nekog vremena biti zamoljeni sudjelovati u drugom mjerenju. Napomenuto je kako imaju pravo odustati od sudjelovanja u istraživanju u bilo kojem trenutku i da je istraživanje potpuno anonimno. Anonimnost sudionika osigurana je unošenjem šifre koja se sastojala od prva dva slova imena sudionikove majke, četiri znamenke koje označavaju godište njihovog oca te dva prva slova imena mjesta u kojemu su rođeni.

3.1.6. Metodologija stvaranja manipulativnog sadržaja

Moralna retorika i izražavanje moralnih osjećaja igraju važnu ulogu u uokvirivanju medijskog sadržaja. Ta se retorika može pronaći i u političkim govorima kao i u elaboraciji vlastitih moralnih prosudbi. Tijekom oblikovanja tekstova, koristile su se riječi koje su konceptualno relevantne kombinaciji moralnih temelja brige/pravednosti (kako bi odgovarale individualističkom temelju) i autoriteta/lojalnosti/čistunstva (kako bi odgovarale kolektivističkom temelju), dok se sam tekst oblikovao opisujući homoseksualne i migrantske skupine u pozitivnom i negativnom kontekstu. Ključne riječi iz Rječnika moralnih temelja (Graham i sur., 2009; appendix D, str. 1045) preuzete su sa stranice: <https://moralfoundations.org/wp-content/uploads/files/downloads/moral%20foundations%20dictionary.dic>.

Za prijevod na hrvatski jezik dobivena je i dozvola autora Rječnika moralnih temelja Jonathana Haidta i Jesse Grahama. Riječi koje se nalaze u rječniku podijeljene su prema svakom od moralnih temelja te prema dobrim i lošim značenjima samih riječi (*virtue* i *vice*, odnosno vrlina i mana). S obzirom da Rječnik moralnih temelja ne postoji na hrvatskom jeziku, prije početka istraživanja rječnik je preveden na hrvatski jezik. Riječi su unesene u Excel tablicu te je napravljen prijevod izvorne riječi te ponovni prijevod s hrvatskog na engleski. U tome su sudjelovali autorica istraživanja, dva nezavisna prevoditelja s engleskog na hrvatski jezik i jedan nezavisan prevoditelj s hrvatskog na engleski jezik.

3.1.6.1. Odabir tekstova za oblikovanje sadržaja

Analizirano je nekoliko članaka sa novinskih portala u RH na temu migrantskih i homoseksualnih osoba. Obuhvaćeni su članci od 2017. do 2023. godine, pri čemu su u Google tražilicu unesene riječi: „migranti“, „migrantska kriza“, „neredi migranti“, „homoseksualnost“, „homoseksualne osobe“, „homoseksualci“, „gay pride u Hrvatskoj“. Nakon detaljnih čitanja svih članaka odabrana su dva članka. Glavni fokus bio je na člancima koji su obrađivali teme poput diskriminacije, integracije, kulturnog i socijalnog identiteta te konkretnog događaja koji bi se mogao uokviriti na različite načine.

Zadržani članak, vezan uz migrante, bio je iz Jutarnjeg lista, s nadnevkom 13. srpnja 2023. godine, objavljen pod naslovom: „Desetak azilanata u Zagrebu se mlatilo letvama i kamenjem, građani sve snimili: ‘Ovo nije izolirani slučaj’ (Preuzeto sa:

<https://www.jutarnji.hr/vijesti/crna-kronika/desetak-azilanata-u-zagrebu-se-mlatilo-letvama-i-kamenjem-gradani-sve-snimili-ovo-nije-izolirani-slucuj-15355215>. Drugi

članak, vezan uz homoseksualne osobe, preuzet je iz Novog lista, s nadnevkom 19. rujna 2020. godine, objavljen pod naslovom: „Održan 19. Zagreb Pride: Izmijenite definiciju braka, istospolne obitelji moraju biti uključene!“ (Preuzeto sa: <https://www.novolist.hr/novosti/poceo-19-zagreb-pride/>).

3.1.6.2. Formiranje tekstova uz pomoć rječnika Moralnih temelja

U programu Excel generirana je formula za brojanje ključnih riječi, uneseni su svi novinski tekstovi te su u svakom tekstu priložene riječi koje pripadaju skupini moralnih temelja na koje se tekst odnosi. Na taj je način formulirano osam tekstova. Tekstovi su dalje podijeljeni u četiri kategorije: jedan tekst koji je oblikovan na pozitivan način i jedan tekst koji je oblikovan na negativan način, oba teksta sadrže riječi koje pripadaju kategoriji individualističkih moralnih temelja (kombinacija riječi iz kategorije briga i pravednost). Druga dva teksta oblikovana su na isti način, samo što pripadaju kategoriji kolektivističkih moralnih temelja (kombinacija riječi iz kategorije autoritet, lojalnost i čistunstvo). Vodio se računa da svaki tekst ima otprilike podjednak broj znakova i jednak broj riječi iz skupine kojoj pripada, a da ne sadrži riječi koje pripadaju drugoj skupini. Svaki tekst sadržavao je otprilike desetak ključnih riječi iz rječnika moralnih temelja, a koje su bile relevantne upravo za taj tekst. Analiza teksta vršila se tako da se u Excel tablicu unosio tekst, pri čemu se prisutnost riječi označavala s brojem 1, a odsutnost riječi s brojem 0. Kada se riječ pojavila u tekstu, dobila bi oznaku 1. Tekstovi su se popravljali dok nisu imali dovoljan broj riječi primjerenih tekstu. U svakom tekstu manipulirano je naslovom, slikom i ključnim riječima. Slike su vizualno podupirale pozitivnu ili negativnu konotaciju teksta, a ključne su se riječi mijenjale u skladu s riječima iz Rječnika moralnih temelja važnima za moralni kontekst unutar kojeg se manipulativni tekst nalazi. Tekstovi su bez slika dani na pregled ekspertima s ciljem provjere prepoznavanja moralnog okvira teksta. Eksperti su bili diplomirani psiholozi i profesori psihologije. Kada je većina eksperta dobro procijenila moralni okvir, a to je značilo da se tekst s individualističkim okvirom pripisivao individualističkom moralnom temelju, a tekst s kolektivističkim moralnim okvirom pripisivao kolektivističkim moralnim temeljima, smatralo da se da se kriterij moralnog okvira zadovoljio. Nakon toga, provjeravala se

konotacija teksta (pozitivno/negativno). Tekstovi, bez slike dani su na čitanje sudionicima (N = 20) (prikupljenima metodom snježne grude) koji su imali zadatak odgovoriti na pitanje ispod teksta koje je glasilo: „Na koji način gornji tekst opisuje manjinsku skupinu: “ pri čemu su mogući odgovori bili: pozitivno, negativno i neutralno (kao kontrolni odgovor). Tekstovi su se modificirali dok nisu jednoglasno proglašeni pozitivnima ili negativnima, ovisno o konotaciji koja se željela postići. Na Slici 3. prikazan je dio Rječnika moralnih temelja u Excel tablici.

rječnik_text

	H_pos_ind	M_pos_ind	H_ind_neg	M_ind_neg	H_kol_pos	M_kol_pos
1 keywords (IND_VRLINA)						
2 privrži	0	0	0	0	0	0
3 mir	0	1	0	0	0	0
4 suosjećanje	0	1	0	0	0	0
5 suosjećajna osoba	0	0	0	0	0	0
6 suosjec	0	0	0	0	0	0
7 briga/staranje	0	0	0	0	0	0
8 brižan	0	0	0	0	0	0
9 zastit	0	0	0	0	0	0
10 štiti	0	0	0	0	0	0
11 utočište	0	1	0	0	0	0
12 prijateljstvo/srdačnost	0	0	0	0	0	0
13 sigurno	0	1	0	0	0	0
14 dobrobit	0	0	0	0	0	0
15 obran	0	0	0	0	0	0
16 čuvati	0	0	0	0	0	0
17 sačuvati/očuvati	0	0	0	0	0	0
18 posten	1	0	0	0	0	0
19 pošteno/pravedno	0	0	0	0	0	0
20 poštenje/pravednost	0	0	0	0	0	0
21 pošten	0	1	0	0	0	0
22 pošten, nepristran	0	0	0	0	0	0
23 poštena igra	0	0	0	0	0	0
24 jednak	0	0	0	0	0	0
25 pravda	0	0	0	0	0	0
26 pravedn	0	0	0	1	0	0
27 opravdati	0	0	0	0	0	0
28 uzajam	0	0	0	0	0	0
29 nepristran	0	0	0	0	0	0

rječnik_kol

	H_pos_ind	M_pos_ind	H_ind_neg	M_ind_neg	H_kol_pos	M_kol_pos
1 keywords (KOL_VRLINA)						
2 zajedno	0	0	0	0	0	0
3 narod/nacija	0	0	0	0	0	0
4 domovina/zavičaj	0	0	0	0	0	0
5 obitelj	0	0	0	0	0	1
6 obitelji	0	0	0	0	0	1
7 obiteljski	0	0	0	0	0	1
8 skupina	0	0	0	0	0	0
9 odan	0	0	0	0	0	1
10 domoljub	0	0	0	0	0	0
11 zajednički	0	0	0	0	0	0
12 komuna/zajednica	0	0	0	0	0	0
13 zajednic	1	0	0	0	1	0
14 komuniz	0	0	0	0	0	0
15 dru/prijate	0	0	0	0	0	0
16 kadar	0	0	0	0	0	0
17 kolekti	0	0	0	0	0	0
18 zajedničko/udruženo	0	0	0	0	0	0
19 složn	0	0	0	0	0	0
20 ujedini	0	0	0	0	0	0
21 suradnik/su	0	0	0	0	0	0
22 ceh / družina	0	0	0	0	0	0
23 solidarnost	0	0	0	0	0	0
24 posvetiti se/predanost/odanost	0	0	0	0	0	0
25 član	0	0	0	0	0	0
26 skupina prijatelja/društvo	0	0	0	0	0	0
27 skupina, grupa, generacija	0	0	0	0	0	0
28 saveznik	0	0	0	0	0	0
29 usnu/ena osoba, brinadnik/zanoslenik	0	0	0	0	0	0

Slika 3.

Rječnik moralnih temelja s brojačem ključnih riječi u Excel programu

	A	B
1	keywords (IND_VRLINA)	H_poz_ind
14	dobrobit	1
18	sloboda	1
21	pošten	1
24	jednak	1
26	pravedn	1
29	nepriistran	1
30	ravnoprav	1
31	prava	1
40	nepriistr	1
42	postojan	1
108		

Slika 4.

Primjer analize teksta pozitivne konotacije uokvirenih individualističkim moralnim temeljima i pozitivnom konotacijom

3.1.6.3. Analiza uspješnosti manipulativnog sadržaja

U preliminarnom istraživanju rezultati su pokazali jesu li sudionici promijenili stav u negativnom ili pozitivnom smjeru s obzirom na tekst koji su čitali. Neki tekstovi su prije glavnog istraživanja nekoliko puta modificirani dok nije postignut željeni efekt odnosno dok sudionici koji su čitali negativni tekst nisu imali značajno negativnije stavove nakon čitanja, a sudionici koji su čitali pozitivne tekstove nisu imali značajno pozitivnije stavove prema određenoj skupini. Valja napomenuti da su svaki puta sudjelovali drugi sudionici. Nakon što su svi tekstovi potvrđeno stvarali željeni efekt, pristupilo se glavnom istraživanju.

3.1.7. Rezultati preliminarnog istraživanja

Preliminarno istraživanje imalo je, osim provjere valjanosti Upitnika moralnih temelja, i svrhu provjere učinkovitosti manipulativnog sadržaja.

Potvrđeno je kako su sve priče rezultirale promjenom stava kod sudionika. Cilj je preliminarnog istraživanja bio provjeriti može li svaka od 8 priča izmijeniti, makar minimalno, stav sudionika u odnosu na početni stav. Kod nekih priča početni stav je bio dosta pozitivan, tako da pozitivna priča nije rezultirala povećanjem tog stava s obzirom na dobiveni efekt plafona u prvom mjerenju. Prema tome, uzimala se u obzir provjera

promjene stava, kao i udaljenost od početnog stava. Zbog toga neke promjene stava nisu bile značajne u odnosu na početnu, no uzelo se u obzir da je efekt razlike u željenom smjeru (pozitivnom ili negativnom) ipak postignut te se priča zbog toga smatrala valjanom. Uz ispitivanje učinkovitosti priče na općoj populaciji, za valjanost priče uzet je i kriterij procjene same priče od strane eksperta. Eksperti su bili psiholozi ($N = 10$), angažirani za procjenu valjanosti tekstova. Priča koja je od strane eksperata procijenjena u okviru željenog moralnog temelja i željene konotacije, također je proglašena valjanom. Nakon provjere valjanosti Upitnika moralnih temelja, kao i provjere valjanosti priča, pristupilo se glavnom istraživanju.

3.2. Glavno istraživanje

3.2.1. Sudionici

Uzorak u glavnom dijelu istraživanja prikupljen je na isti način kao i u preliminarnom istraživanju. U dijelu istraživanja vezanom uz stav prema migrantima sudjelovale su 234 osobe, od čega 28.2% muškaraca i 71.8% žena prosječne dobi 33.49 godina ($SD = 14.25$). Na pitanju vezanom uz stupanj religioznosti, na skali od 1 do 5 gdje viši broj implicira i veći stupanj važnosti vjere u životu pojedinca, postignut je prosječan rezultat od 3.15 ($SD = 1.56$). Na ljestvici političke orijentacije, ponuđen je raspon od 1 do 7, gdje viši broj implicira viši stupanj konzervativne odnosno desne političke orijentacije postignut je prosječni rezultat od 3.26 ($SD = 1.5$).

U drugoj skupini sudionika, na mjerenju vezanom uz homoseksualne osobe sudjelovalo je 248 osoba, od čega 39.5 % muškaraca i 60.5 % žena, prosječne dobi 40.67 ($SD = 13.5$). Na pitanje vezanom uz stupanj religioznosti, na skali od 1 do 5 gdje viši broj implicira i veći stupanj važnosti vjere u životu pojedinca postignut je prosječan rezultat od 3.5 ($SD = 1.36$). Na ljestvici političke orijentacije, ponuđeni su odgovori u rasponu od 1 do 7, gdje viši broj implicira viši stupanj konzervativne odnosno desne političke orijentacije postignut je prosječni rezultat od 3.84 ($SD = 1.52$). Dodatno je sudionicima postavljeno pitanje u ovom dijelu istraživanja: „Poznajete li osobu homoseksualne orijentacije“, od čega je 82.3 % odgovorilo da poznaje, a 17.7% da ne poznaje. Što se tiče seksualne orijentacije sudionika, 91,9 % bilo je heteroseksualne, 2,8 % homoseksualne, 3.6 % biseksualne orijentacije, a 1.6 % označilo je odgovor „ostalo“.

U drugom mjerenju, nakon čitanja određenog teksta, neovisno kojeg okvira, sudionicima je bilo postavljeno kontrolno pitanje kako bi se provjerilo jesu li tekst čitali s razumijevanjem. Primjer pitanja u jednom od eksperimentalnih uvjeta bio je: „*Povorka ponosa održana je u nedjelju popodne.*“ Sudionici koji nisu točno odgovorili na postavljeno pitanje, isključeni su iz daljnje analize.

Prilikom provođenja drugog mjerenja, sudionici su imali zadatak pročitati tekst u skladu s eksperimentalnim uvjetom. Sudionici su raspoređeni u osam (po četiri za svaku manjinsku skupinu) eksperimentalnih uvjeta s različito oblikovanim tekstovima. Razlike u broju sudionika u svakom uvjetu nastale su zbog različitih razloga (većinom osipanja sudionika) no nisu velike. Svejedno, kako bi se utvrdilo odstupa li distribucija sudionika po uvjetima od one koju bismo očekivali slučajnom raspodjelom, proveden je hi-kvadrat test. Rezultati analize pokazali su da se distribucija sudionika po uvjetima nije statistički značajno razlikovala od očekivane distribucije. Prikaz raspodjele sudionika prema različitim eksperimentalnim uvjetima nalazi se u Tablici 34.

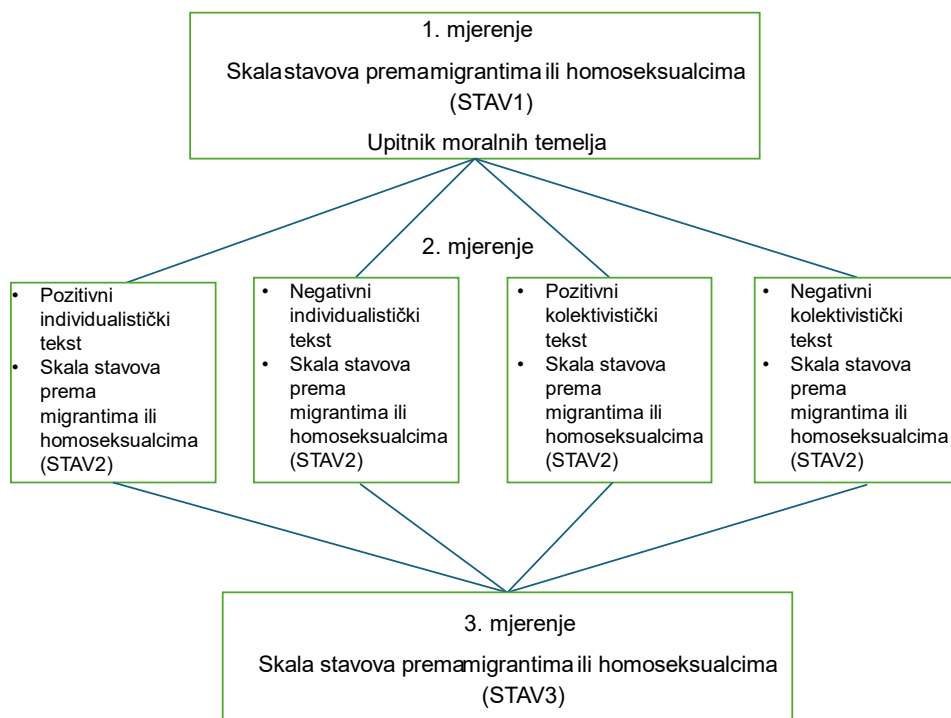
Tablica 3.

Raspodjela sudionika prema tekstualnim okvirima

	N (%)	
Vrsta tekstualnog okvira	Migrantske skupine	Homoseksualne osobe
Pozitivni individualistički	67 (28.6%)	57 (23%)
Negativni individualistički	53 (22.6%)	56 (22.6%)
Pozitivni kolektivistički	66 (28.2%)	69 (27.8%)
Negativni kolektivistički	48 (20.5%)	66 (26.6%)
Ukupno	234	248
Analiza distribucije	$\chi^2 = 4.60; df = 3; p = .21$	$\chi^2 = 2.03; df = 3; p = .57$

3.2.2. Postupak

Glavno istraživanje sastojalo se od tri ponovljena mjerenja na općoj populaciji, a rezultati su prikupljeni od siječnja 2024. do prosinca 2024. godine. Postupak odabira sudionika istraživanja vršio se metodom snježne grupe. Studenti različitih fakulteta u sklopu metodoloških kolegija zamoljeni su za suradnju na istraživanju u zamjenu za dobivanje eksperimentalnih sati odnosno bodova za aktivnost na nastavi koja je doprinosila ocjeni iz kolegija. Studenti su dobili zadatak pronaći jednu ili dvije osobe koje pripadaju općoj populaciji, te joj proslijediti kod koji je sadržavao poveznicu na Google obrazac s istraživanjem. Kod je bio generirani QR kod koji je sadržavao poveznicu koja je vodila na određeni Google obrazac, ovisno o kojem je dijelu istraživanja bila riječ. Na prvom nastavnom satu kolegija dobili su uputu vezanu uz način regrutacije sudionika iz opće populacije. Nakon toga, studenti koji su htjeli sudjelovati dobili su kod na kojem se nalazila poveznica na istraživanje. Svaka dva do tri tjedna studenti su dobili novi QR kod koji je sadržavao poveznicu na istraživanje. Postojala je jasna napomena kako moraju uključiti osobu za koju su sigurni da će moći doći do nje svakih par tjedana zbog istraživanja te da to naravno mora biti uvijek ista osoba. Sudionici su se preko poveznice na QR kodu spajali izravno na Google obrazac koji je sadržavao pitanja o demografskim podacima, Upitnik moralnih temelja te ovisno o verziji Upitnik stavova o migrantskim osobama odnosno Upitnik stavova o homoseksualcima. Istraživanje je završilo kada se prikupio relativno podjednak broj sudionika u svakom kvazieksperimentalnom uvjetu. Postotak osipanja sudionika između prvog i zadnjeg mjerenja bio je otprilike 30 %. Na Slici 5. nalazi se shematski prikaz postupka glavnog istraživanja. Ispitivanjem razlika između sudionika koji su ispunili sva tri mjerenja i onih koji su ispunili samo prvo, nije pronađena značajna razlika u dobi ($t = 1.06$; $p = .29$), stupnju religioznosti ($t = 0.97$; $p = .34$) kao ni u političkoj orijentaciji ($t = -0.53$; $p = .58$). Isti efekt imali smo i na mjerenju stava prema homoseksualnim osobama. Naime, nije pronađena značajna razlika u dobi ($t = 0.79$; $p = .43$), stupnju religioznosti ($t = 1.44$; $p = .15$) kao ni u političkoj orijentaciji ($t = 1.27$; $p = .21$).

Slika 5.

Shematski prikaz tijeka glavnog istraživanja

4. Rezultati

4.1. Rezultati mjerenja stavova prema migrantskim skupinama

Statistička obrada uključivala je deskriptivnu i inferencijalnu statistiku. Deskriptivna statistika obuhvatila je izračun mjera centralne tendencije i varijabiliteta, kao i prikaz minimalne i maksimalne vrijednosti rezultata te pokazatelja spljoštenosti i zakrivljenosti distribucije.

Rezultati Kolmogorov-Smirnovljevog testa ukazali su na odstupanja distribucija od normalne na pojedinim skalama i supskalama, ali unutar vrijednosti asimetričnosti (<3) i spljoštenosti (<8), prihvatljivih za primjenu parametrijskih analiza (Kline, 2011). U svrhu provjere prve dvije hipoteze, pristupilo se računanju multiple analize kovarijance, dok se u sklopu provjere preostale dvije hipoteze koristila hijerarhijska regresijska analiza. Vrijednosti su se smatrale statistički značajnima ako su bile manje od .05 ($p < .05$). Prilikom analize podataka korišten je program za statističku obradu podataka IBM SPSS Statistics 25.0., Chicago, Illinois.

Analizirane su razlike između tri mjerenja stavova prema manjinskim skupinama. U daljnjem tekstu koriste se kratice za označavanje tih mjerenja. Kratica STAV1 odnosi se na prvo mjerenje, odnosno početni stav prema manjinskim skupinama izmjeren prije intervencije kroz različito oblikovane tekstove. Kratica STAV2 označava stav prema manjinskim skupinama izmjeren neposredno nakon što su sudionici bili izloženi određenoj kombinaciji tekstova o određenoj skupini. STAV3 predstavlja stav prema manjinskim skupinama izmjeren dva do tri tjedna nakon izlaganja sudionika tekstovima.

Prvi set rezultata odnosi se na rezultate vezane uz migrantske skupine, dok se drugi set rezultata odnosi na one vezane uz homoseksualne osobe.

U Tablici 4. prikazani su deskriptivni podaci za mjerene varijable na sudionicima koji su sudjelovali u istraživanju vezanom uz stavove prema migrantskim skupinama. Uz deskriptivne podatke, prikazani su i koeficijenti pouzdanosti korištenih skala i supskala te pokazatelji odstupanja od normalne distribucije.

Tablica 4.

Deskriptivni podaci i koeficijenti pouzdanosti za stupanj religioznosti, političku orijentaciju, moralne temelje i stava prema migrantskim skupinama (N = 234)

	<i>k</i>	Min	Max	<i>M</i>	<i>SD</i>	α	spljoštenost	simetričnost
Stupanj religioznost	1	1	5	3.15	1.59	-	-1.53	-.19
Politička orijentacija	1	1	7	3.26	1.49	-	-.26	.32
Individualistički moralni temelji	12	1.75	5	4.0	0.55	.71	1.10	-.79
Kolektivistički moralni temelji	18	.61	4.83	2.98	0.83	.88	-.48	-.31
Početni stav prema migrantima	12	1	4.67	2.44	0.75	.85	-.22	.28

N – ukupan broj sudionika; *k* – broj čestica; *Min* – minimalni rezultat; *max* – maksimalni rezultat; *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija; α – Cronbachov koeficijent pouzdanosti; Stupanj religioznosti mjereno je skalom: 1 – nimalo važno do 5 – izrazito važno; politička orijentacija mjerena je skalom: 1 – lijevo orijentiran do 7 – desno orijentiran; Više vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju negativniji stav prema migrantima.

Podaci pokazuju umjeren stupanj religioznosti među sudionicima ($M = 3.15$, $SD = 1.59$), uz negativnu spljoštenost (-1.53), što sugerira veću koncentraciju odgovora na višim vrijednostima skale. Politička orijentacija ($M = 3.26$, $SD = 1.49$) pokazuje relativno uravnoteženu distribuciju, s blagom pozitivnom simetričnošću (.32), što ukazuje na nešto veću zastupljenost desne orijentacije. Ovakvi nalazi konzistentni su s podacima iz Europskog društvenog istraživanja (European Social Survey, 2021), gdje je prosjek na ljestvici religioznosti od 0 do 10 iznosio 5.62 ($SD = 3.02$) (Štrabac i sur., 2024).

Politička orijentacija sudionika pokazuje umjerenu sklonost lijevim opcijama, unatoč dominaciji stranke HDZ u Republici Hrvatskoj, koja pripada centru s obzirom na političke orijentacije stranke, a koja je pobijedila i na parlamentarnim izborima 2020. godine (Državni zavod za statistiku, n.d.), kao i na posljednjim održanim parlamentarnim izborima u 2024. godini.

Svi mjerni instrumenti pokazuju zadovoljavajuću unutarnju konzistentnost ($\alpha = .71$ do .88). Pouzdanost kolektivističke skale nešto je viša od individualističke, što se može pripisati većem broju čestica u kolektivističkoj skali.

Rezultati također ukazuju na relativno pozitivne stavove prema migrantima. Deskriptivni podaci za drugo i treće mjerenje stava nisu prikazani jer ovise o manipulativnom sadržaju kojem su sudionici bili izloženi.

U svrhu uvida u međusobne povezanosti ispitivanih varijabli Tablici 5. prikazane su korelacije između političke orijentacije, stupnja religioznosti, individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja te stava prema migrantima.

Tablica 5.

Pearsonovi koeficijenti između političke orijentacije, stupnja religioznosti, individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja te stava prema migrantima

	Religioznost	Politička orijentacija	Individualistički temelji	Kolektivistički temelji	Stav 1	Stav 2
Politička orijentacija	.44**					
Individualistički moralni temelji	.20**	-.01				
Kolektivistički moralni temelji	.67**	.49**	.35**			
Stav 1	.33**	.37**	-.09	.52**		
Stav 2	.35**	.42**	-.14*	.45**	.82**	
Stav 3	.30**	.38**	-.11	.48**	.85**	.87**

* $p < .05$; ** $p < .01$

Utvrđena je umjerena povezanost između religioznosti i političke orijentacije. Religiozniji sudionici češće su skloni desnim političkim opcijama. U kontekstu moralnih temelja, sudionici s višim stupnjem religioznosti rjeđe prihvaćaju individualističke temelje, dok pokazuju veću sklonost kolektivističkim moralnim temeljima. Ovi rezultati potvrđuju očekivanja, budući da sudionici koji se više oslanjaju na kolektivističke temelje također pokazuju veću religioznost i sklonost desnim političkim opcijama, što je u skladu s literaturom (Graham i sur., 2009).

Rezultati pokazuju da viši rezultati na kolektivističkim moralnim temeljima upućuju na negativniji stav prema migrantima, zajedno s višim stupnjem religioznosti i desnom

političkom orijentacijom. Povezanosti ispitivanih varijabli sa stavovima u sve tri mjerene točke bile su konzistentne. Viši stupanj kolektivističkih temelja, viša religioznost i desna politička orijentacija sustavno su povezani s negativnijim stavovima prema migrantima.

Ovi dosljedni nalazi ukazuju na to da se stavovi prema migrantima isprepliću s političkim i religijskim uvjerenjima pojedinaca.

4.1.1. Prvi problem istraživanja

U ovom dijelu istraživanja svrha je provjeriti doprinos moralnih temelja početnom stavu pojedinca prema migrantima, prije bilo kakve intervencije tekstovima. Cilj je bio utvrditi doprinos individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja u predikciji stava prema migrantskim skupinama, pri čemu su kontrolirane religijske i političke varijable. U prvom koraku analize uvedene su varijable političke orijentacije i stupnja religioznosti, dok su u drugom koraku dodani individualistički i kolektivistički temelji. Kao kriterijska varijabla korišten je početni stav sudionika istraživanja. Prema suvremenim istraživanjima u Hrvatskoj, tendencija ka desnoj političkoj opciji još uvijek se veže uz negativan stav prema migrantima (Deković, 2024; Štrbac, 2024), a isti je rezultat dobiven i ovim istraživanjem. Viši stupanj religioznosti povezan je s većim izražavanjem distance prema migrantima u Hrvatskoj (Kumpes, 2018; Stipišić, 2022; Štrbac, 2024), zbog toga je i taj konstrukt uveden u prvom koraku analize kao kontrola.

Prije provedbe hijerarhijske regresijske analize, provjerene su pretpostavke za njezino provođenje. Ispitani su potencijalni rezultati kolinearnosti (tolerancija i faktor povećanja varijance). Vrijednosti tolerancije kreću se od .445 do .832, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.201 do 1.849. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.465. Navedeni rezultati ukazuju na ispunjenje uvjeta provođenja hijerarhijske regresijske analize.

Tablica 6.

Provjera izravnog doprinosa moralnih temelja početnom (negativnom) stavu sudionika prema migrantskim skupinama, uz kontrolu religioznosti i političke orijentacije

	Početni stav prema migrantima	
	1. korak β	2. korak β
Stupanj religioznosti	.21**	-.06
Politička orijentacija	.27**	-.08
Individualistički moralni temelji		-.29**
Kolektivistički moralni temelji		.62**
<i>R</i>	.41**	.60**
<i>R</i> ²	.17**	.37**
Korigirani <i>R</i> ²	.16**	.34**
<i>F</i> (2,231)	23.60**	31.61**
ΔR^2		.19*
ΔF (2,229)		33.06**

* $p < .05$; ** $p < .01$, *R* – korelacija prediktora s kriterijem; *R*² – koeficijent determinacije; Korigirani *R*² – prilagođeni koeficijent determinacije s brojem prediktora uzetim u obzir; Stupanj religioznosti mjereno je skalom: 1 – nimalo važno do 5 – izrazito važno; politička orijentacija mjerena je skalom: 1 – lijevo orijentiran do 7 – desno orijentiran; Više vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju negativniji stav prema migrantima..

Rezultati hijerarhijske regresijske analize pokazuju da prvi skup prediktora objašnjava 17% varijance stava prema migrantskim skupinama ($F = 23.60$; $df = 2$; $p < .01$). Beta koeficijenti pokazuju da viši stupanj religioznosti i desna politička orijentacija predviđaju negativnije stavove prema migrantima.

Dodavanjem moralnih temelja u drugom koraku, objašnjenje varijance povećalo se za dodatnih 19%. Analiza beta koeficijenata pokazuje da su individualistički i kolektivistički temelji značajni prediktori stava prema migrantima, dok vjera i politička orijentacija postaju neznajni, što ukazuje na supresijski efekt moralnih temelja. Ovi rezultati potvrđuju zaključke Grahama i suradnika (2009), koji naglašavaju povezanost moralnih temelja s religijskim i političkim uvjerenjima te njihovu povezanost sa stavovima prema migrantima. Individualistički temelji predviđaju pozitivnije stavove prema migrantima i

povezani su s vrijednostima autonomije, pravednosti i zaštite pojedinca, dok kolektivistički temelji, usmjereni na grupnu lojalnost i hijerarhijski poredak, predviđaju negativnije stavove prema migrantima.

Valja naglasiti kako postoji i dosta velika razlika u prediktivnoj snazi obaju prediktora. Naime, individualistički su temelji slabiji prediktor stava prema migrantskim skupinama ($\beta = -.29$) naspram kolektivističkih ($\beta = .62$). Premda značajni, individualistički moralni temelji u manjoj mjeri imaju ulogu u formiranju stava prema migrantima, od kolektivističkih temelja.

Prva hipoteza time je potvrđena. Individualistički temelji predviđaju pozitivne, a kolektivistički negativne stavove prema migrantskim skupinama.

4.1.2. Drugi problem istraživanja

Drugi problem ovog rada bio je ispitivanje efekata konotacije sadržaja na promjenu u stavu prema migrantskim skupinama. Prema drugoj hipotezi, čitanje pozitivno uokvirene priče trebale bi rezultirati pozitivnijim stavom, dok bi negativno uokvirena priča trebala potaknuti negativniji stav. Provedene su analize varijanci (ANOVA), višestruke analize varijanci (MANOVA) i kovarijanci (MANCOVA) kako bi se usporedili stavovi neposredno nakon čitanja manipulativnog sadržaja i nakon određenog vremenskog razmaka, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti.

Za provjeru druge hipoteze najprije je analizirana promjena stava na cjelokupnom uzorku, bez obzira na sadržaj priče. Prije provjere imaju li specifični moralni okviri efekt na stavove, potrebno je provjeriti postoji li promjena stava na cjelokupnom uzorku. Analiza varijance (ANOVA) s ponovljenim mjerenjima provedena je nakon što su provjereni svi preduvjeti. Mauchleyev test sferičnosti potvrdio je jednake varijance između parova ($F = 9.74$; $df = 2$; $p = .06$). U Tablici 7. prikazane su razlike među stavovima u sva tri mjerenja.

Tablica 7.

Promjena stava u sva tri mjerenja na općem uzorku, bez uzimanja u obzir manipulaciju tekstovima

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Stav – prvo mjerenje	2.44	0.75			
Stav – drugo mjerenje	2.54	0.77	7.90	.00**	.033
Stav – treće mjerenje	2.54	0.77			

N = 234; *p* < .001; ; η^2 = veličina efekta

Rezultati pokazuju da je došlo do statistički značajne promjene stava između prvog i drugog mjerenja, što znači da je izloženost tekstovima, neovisno o njihovom moralnom okviru i konotaciji ipak rezultirala promjenom stavova prema migrantima. Međutim, važno je napomenuti da je veličina efekta mala, što sugerira da iako je učinak prisutan, on nije izrazito snažan. T-testovi s ponovljenim mjerenjima otkrili su značajne razlike između prvog i drugog mjerenja ($t = 3.23$; $p = .00$) te prvog i trećeg mjerenja ($t = 3.46$; $p = .00$). Zanimljiv nalaz ovih rezultata je da se stav prema migrantima pogoršao nakon čitanja bilo koje vrste sadržaja, bez obzira na to je li priča bila pozitivna ili negativna. Takav nalaz može proizlaziti i iz promjene u različitim smjerovima u slučajevima pozitivnog i negativnog teksta.

Između drugog i trećeg mjerenja nije bilo nikakve razlike u stavu prema migrantima.

U sljedećem koraku provedena je MANOVA, kojom su ispitivani učinci konotacije priče i moralnog okvira na stavove u drugom i trećem mjerenju, kao i njihova interakciju. U prvoj analizi, početni stav nije bio kontroliran kako bi se procijenili isključivi učinci manipulacijskih uvjeta, bez utjecaja pristranosti sudionika. Nezavisne varijable uključivale su dvije razine: pozitivnu i negativnu konotaciju priče te individualistički i kolektivistički moralni okvir. U Tablici 8. navedene su razlike u stavu s obzirom na konotaciju, dok su u Tablici 9. prikazani razlike u stavu s obzirom na moralni okvir. Tablica 10. prikazuje interakcijski efekt konotacije i moralnog okvira teksta na razlike u stavovima prema migrantskim skupinama. Na svim rezultatima razlike su mjerene s

obzirom na neposrednu promjenu u stavu (STAV2) i odgođenu promjenu u stavu (STAV3).

Tablica 8.

Razlike u stavovima s obzirom na konotaciju teksta

Zavisna varijabla	Konotacija priče	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	2.45	.06	2.33	2.58	.04*	.018
	Negativna	2.66	.07	2.51	2.80		
Stav 3	Pozitivna	2.49	.07	2.37	2.62	.25	.006
	Negativna	2.61	.07	2.46	2.75		

N = 234; **p* < .05; *SE* – standardna pogreška; CI 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 9.

Razlike u stavovima s obzirom na moralni okvir teksta

Zavisna varijabla	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Individualistički	2.43	.07	2.30	2.57	.01*	.027
	Kolektivistički	2.68	.07	2.54	2.82		
Stav 3	Individualistički	2.42	.07	2.28	2.55	.01*	.030
	Kolektivistički	2.68	.07	2.54	2.82		

N = 234; **p* < .05; *SE* – standardna pogreška; CI 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 10.

Razlike u stavovima s obzirom na interakciju konotacije teksta i moralnog okvira

Zavisna varijabla	Konotacija priče	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
					Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	Individualistički	2.50	.05	2.32	2.68	.00**	.051
		Kolektivistički	2.41	.05	2.28	2.59		
	Negativna	Individualistički	2.36	.06	2.16	2.56		
		Kolektivistički	2.95	.06	2.74	2.16		
Stav 3	Pozitivna	Individualistički	2.55	.05	2.37	2.73	.00**	.058
		Kolektivistički	2.44	.05	2.26	2.62		
	Negativna	Individualistički	2.29	.06	2.09	2.49		
		Kolektivistički	2.92	.06	2.71	3.13		

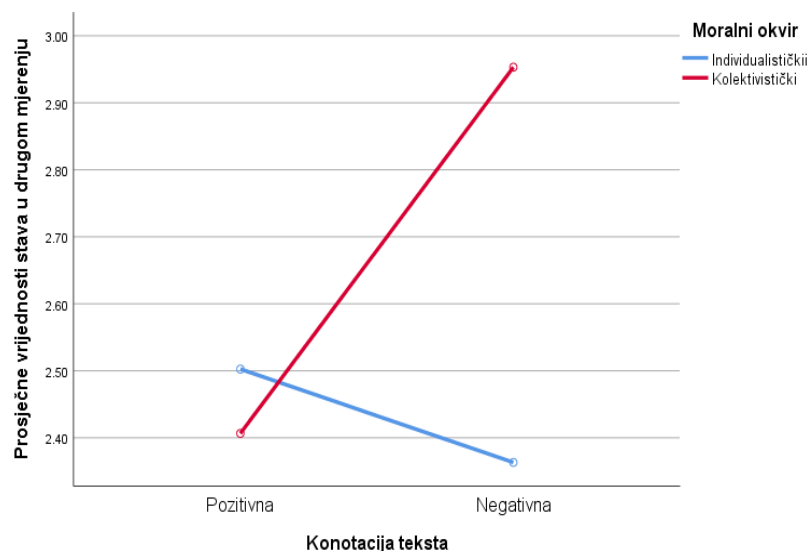
N = 234; ***p* < .001; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% – raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

U prvoj analizi ispitane su razlike u stavovima sudionika nakon manipulativnih tekstova, isključujući utjecaj početnog stava kako bi se procijenio učinak same manipulacije. Rezultati su pokazali da je konotacija priče značajno utjecala na stavove neposredno nakon čitanja ($F(1,230) = 4.33$, $p < .05$, $\eta^2 = .018$). Sudionici izloženi negativnoj priči imali su značajno negativnije stavove prema migrantima, no efekt se nije javio u trećem mjerenju.

Moralni okvir imao je efekta na stavove u oba mjerenja. U drugom mjerenju ($F(1,230) = 3.50$, $p < .05$, $\eta^2 = .027$), kolektivistički uokvirena priča imala je jači efekt na negativne stavove u usporedbi s individualističkim. Sličan je efekt pronađen i u trećem mjerenju ($F(1,230) = 3.98$, $p < .05$, $\eta^2 = .030$). Ipak, veličina učinka u svim mjerenjima ostaje vrlo niska, što umanjuje praktičnu važnost rezultata.

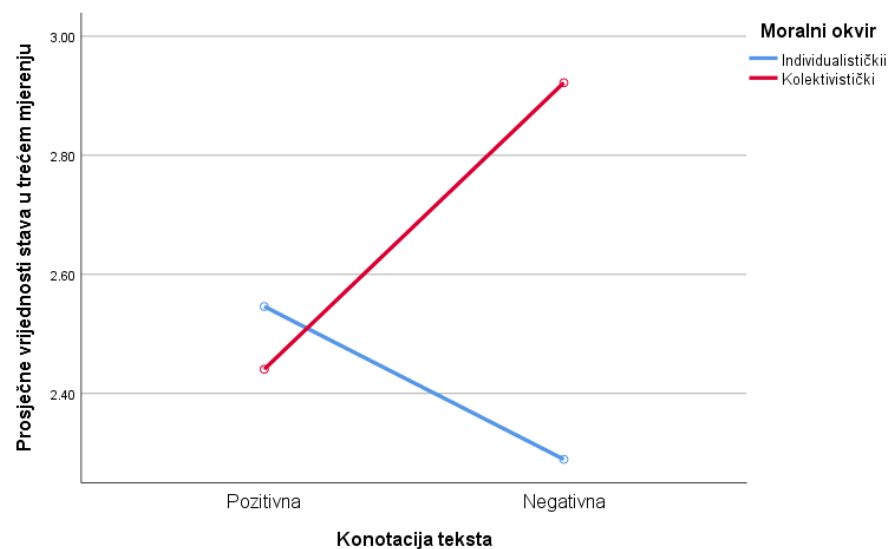
Interakcija moralnog okvira i konotacije priče ukazuje kako je najveći utjecaj na promjenu stava u negativnom smjeru imala negativna priča, oblikovana prema kolektivističkom moralnom temelju. Taj se rezultat odnosi na priču koja migrante prikazuje u negativnom agresivnom svjetlu, kao skupinu koja ugrožava tradiciju i kulturu domicilnog stanovništva. Ta je priča imala najveći efekt na promjenu stava, i u

neposrednom mjerenju stava, dakle odmah nakon čitanja priče ($F(1,234) = 12.26; p < .05, \eta^2 = .051$) i u odgođenom mjerenju ($F(1,234) = 14.06; p < .05, \eta^2 = .058$).

Slika 1.

Glavni i interakcijski efekti moralnog okvira i konotacije priče na promjenu stava neposredno nakon čitanja manipulativnog teksta

Slika 2.

Glavni i interakcijski efekti moralnog okvira i konotacije priče na promjenu stava nekoliko tjedana nakon čitanja manipulativnog teksta.

Provedbom dodatne MANCOVA-e kontroliran je utjecaj početnog stava, polazeći od pretpostavke da početni stav može umanjiti efekte manipulacije. Ova analiza omogućila je precizniju procjenu utjecaja moralnih okvira i konotacije priče na kasnije stavove sudionika. U svim rezultatima prikazanima u Tablicama 11., 12. i 13. uveden je početni stav kao kovarijat. U Tablici 11. navedene su razlike u stavu s obzirom na konotaciju teksta. U Tablici 12. prikazane su razlike u stavu s obzirom na moralni okvir, a Tablica 13. prikazuje interakcijski efekt konotacije i moralnog okvira teksta na razlike u stavovima prema migrantskim skupinama. Na svim rezultatima razlike su mjerene s obzirom na neposrednu promjenu u stavu (STAV2) i odgođenu promjenu u stavu (STAV3).

Tablica 11.

Razlike u stavovima s obzirom na konotaciju priče, uz kontrolu početnog stava

Zavisna varijabla	Konotacija priče	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	2.43	.04	2.36	2.51	.00**	.076
	Negativna	2.68	.04	2.59	2.76		
Stav 3	Pozitivna	2.47	.04	2.40	2.54	.00**	.035
	Negativna	2.62	.04	2.55	2.70		

N = 234; ***p* < .001; *SE* – standardna pogreška; CI 95% – raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 12.

Razlike u stavovima s obzirom na moralni okvir teksta, uz kontrolu početnog stava

Zavisna varijabla	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Individualistički	2.54	.04	2.46	2.62	.61	.00
	Kolektivistički	2.57	.04	2.49	2.65		
Stav 3	Individualistički	2.53	.04	2.46	2.60	.47	.00
	Kolektivistički	2.57	.04	2.49	2.64		

N = 234; *SE* – standardna pogreška; CI 95% – raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 13.

Razlike u stavovima s obzirom na interakciju moralnog okvira i konotacije priče, uz kontrolu početnog stava

Zavisna varijabla	Konotacija priče	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
					Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	Individualistički	2.46	.05	2.36	2.57	.11	.01
		Kolektivistički	2.40	.05	2.30	2.50		
	Negativna	Individualistički	2.62	.06	2.50	2.73		
		Kolektivistički	2.74	.06	2.61	2.86		
Stav 3	Pozitivna	Individualistički	2.51	.05	2.41	2.60	.04*	.018
		Kolektivistički	2.44	.05	2.34	2.53		
	Negativna	Individualistički	2.55	.06	2.44	2.66		
		Kolektivistički	2.70	.06	2.58	2.81		

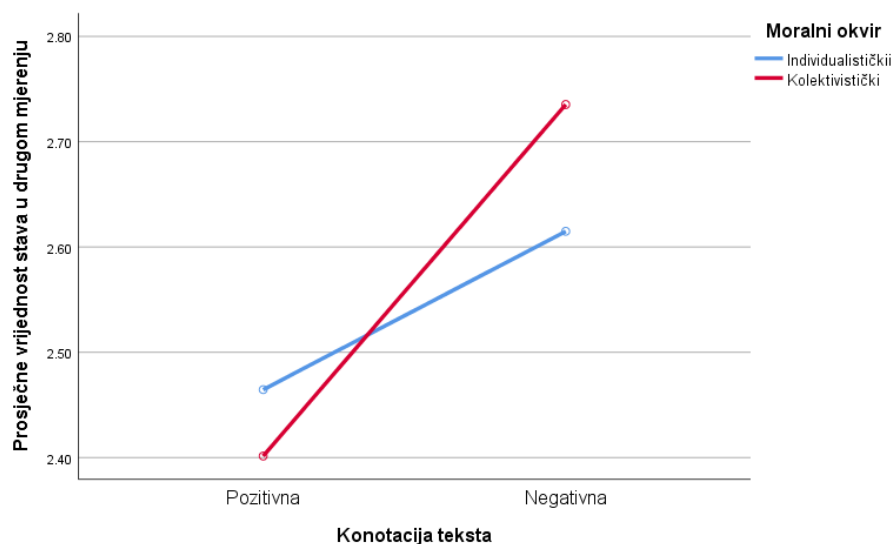
N = 234; **p* < .05; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% – raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Provedena analiza ukazuje na značajne glavne efekte konotacije priče na stavove u drugom ($F(1,234) = 18.97$; $p < .01$; $\eta^2 = .08$) i u trećem mjerenju ($F(1,234) = 8.30$; $p < .01$; $\eta^2 = .04$), dok se moralni okvir u ovom modelu nije pokazao značajnim. Budući da taj efekt nije uočen prilikom mjerenja stavova neovisno o početnim stavovima, u ovom slučaju efekt se pripisuje individualnim razlikama među sudionicima, koje su otkrivene kroz njihove početne stavove. Početni stav sudionika bio je ključni kovarijat u drugom ($F(1,234) = 485.54$; $p < .01$; $\eta^2 = .680$) i trećem mjerenju ($F(1,234) = 573.09$; $p < .01$; $\eta^2 = .714$), potvrđujući da snažniji početni stav otežava promjenu stava, bez obzira na moralni sadržaj priče.

Kao što je već navedeno, moralni okvir nije imao značajan učinak na promjenu stava u neposrednom ($F(1,234) = 0.26$; $p = .61$), niti u odgođenom mjerenju ($F(1,234) = 0.52$; $p = .47$). Ovakav rezultat sugerira da se efekti moralnog okvira izgube kada u kombinaciju uvedemo stav koji su sudionici imali prije manipulacije. Moguće da se kolektivistički okvir uklopio u postojeća uvjerenja ljudi koji su čitali takav tekst, te je zbog toga pronađena razlika, no s kontrolom početnog stava ta je razlika među sudionicima ipak

pripisana početnom stavu, a ne moralnom okviru. Ono što se činilo kao efekt moralnog okvira, na kraju je ipak bio efekt početnog stava.

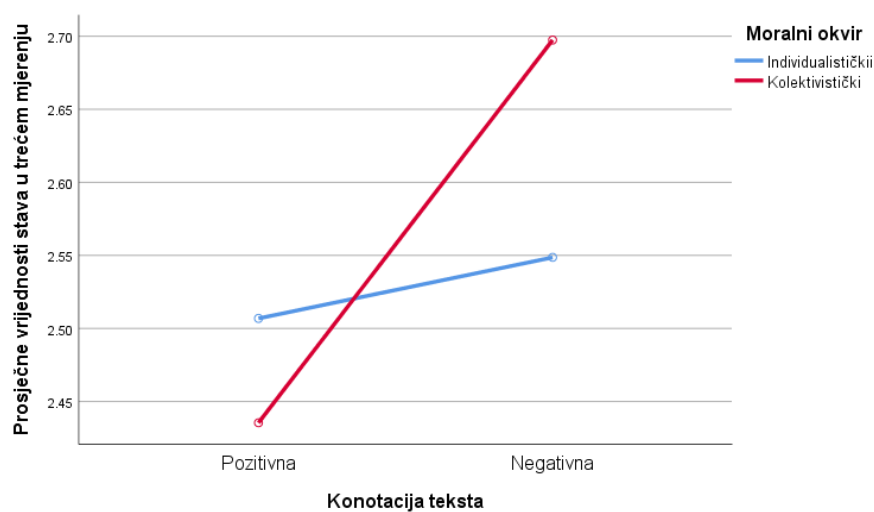
Interakcija konotacije priče i moralnog okvira bila je značajna u trećem mjerenju ($F(1,234) = 4.19; p = .04, \eta^2 = .018$), no ne i u drugom ($F(1,234) = 2.62; p = .11$), što ukazuje na smanjen utjecaj početnog stava u odgođenoj reakciji čitatelja. Neposredno nakon čitanja, početni stav pokazao se važnijim faktorom od manipulativnog sadržaja. Međutim, u odgođenom efektu, kolektivistički negativno oblikovana priča ponovno je imala najizraženiji efekt, rezultirajući značajnijim pomakom stavova u negativnom smjeru.

Kovarijate prisutne u modelu procjenjuju se na sljedećim vrijednostima: Početni stav = 3.15

Slika 3.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u drugom mjerenju, uz kontrolu početnog stava

Kovarijate prisutne u modelu procjenjuju se na sljedećim vrijednostima: Početni stav = 3.15

Slika 4.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u trećem mjerenju, uz kontrolu početnog stava

U trećem modelu, uvedeni su dodatni kovarijati. S obzirom da su politička orijentacija i stupanj religioznosti povezani sa stavom prema manjinskim skupinama, provedena je još jedna MANCOVA u koju su uključene politička orijentacija i stupanj religioznosti kao nove kovarijate, uz početni stav. U Tablici 14. navedene su razlike u stavu s obzirom na konotaciju teksta. U Tablici 15. prikazane su razlike u stavu s obzirom na moralni okvir, a Tablica 16. prikazuje interakcijski efekt konotacije i moralnog okvira teksta na razlike u stavovima prema migrantskim skupinama. Na svim rezultatima razlike su mjerene s obzirom na neposrednu promjenu u stavu (STAV2) i odgođenu promjenu u stavu (STAV3).

Tablica 14.

Razlike u stavovima s obzirom na konotaciju priče, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

Zavisna varijabla	Konotacija priče	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	2.44	.04	2.37	2.51	.00**	.077
	Negativna	2.67	.04	2.59	2.75		
Stav 3	Pozitivna	2.47	.03	2.40	2.54	.00**	.035
	Negativna	2.62	.04	2.54	2.70		

N = 234; ***p* < .01; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 15.

Razlike u stavovima s obzirom na moralni okvir, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

Zavisna varijabla	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Individualistički	2.55	.04	2.47	2.62	.78	.000
	Kolektivistički	2.56	.05	2.48	2.64		
Stav 3	Individualistički	2.53	.04	2.46	2.61	.59	.001
	Kolektivistički	2.56	.05	2.49	2.64		

N = 234; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 16.

Razlike u stavovima s obzirom na interakciju priče i moralnog okvira, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

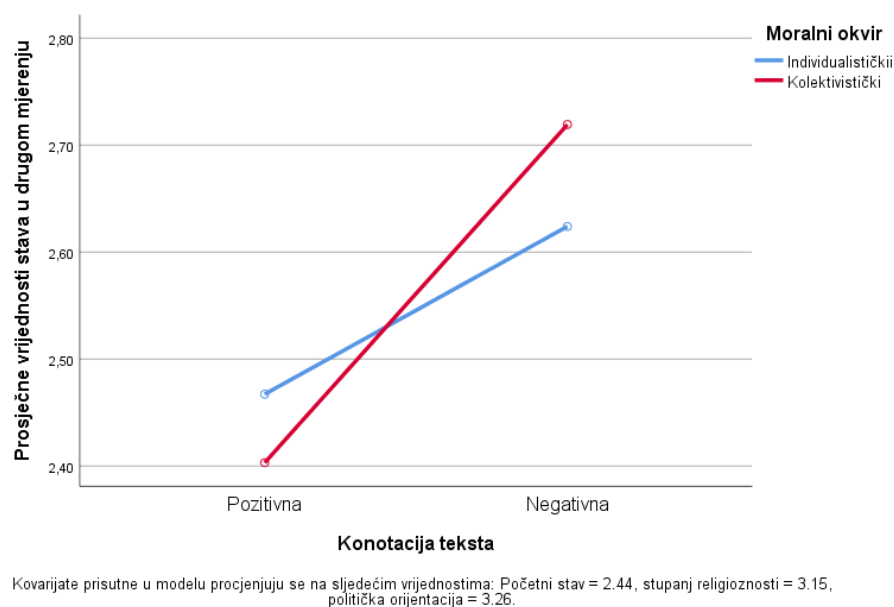
Zavisna varijabla	Konotacija priče	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
					Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	Individualistički	2.47	.05	2.37	2.57	.16	.009
		Kolektivistički	2.40	.06	2.30	2.50		
	Negativna	Individualistički	2.62	.07	2.51	2.74		
		Kolektivistički	2.72	.07	2.60	2.84		
Stav 3	Pozitivna	Individualistički	2.51	.05	2.42	2.61	.04*	.017
		Kolektivistički	2.43	.05	2.34	2.53		
	Negativna	Individualistički	2.55	.07	2.44	2.66		
		Kolektivistički	2.69	.07	2.58	2.80		

N = 234; **p* < .05; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% – raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Nakon uvođenja političke orijentacije i stupnja religioznosti, glavni efekti konotacije priče ostali su značajni, potvrđujući njezin presudan utjecaj na oblikovanje stavova, dok moralni okvir nije pokazao značajan efekt ni u ovom proširenom modelu. Politička orijentacija i religioznost djeluju kao posredni faktori, no nisu promijenili osnovne nalaze o utjecaju konotacije priče.

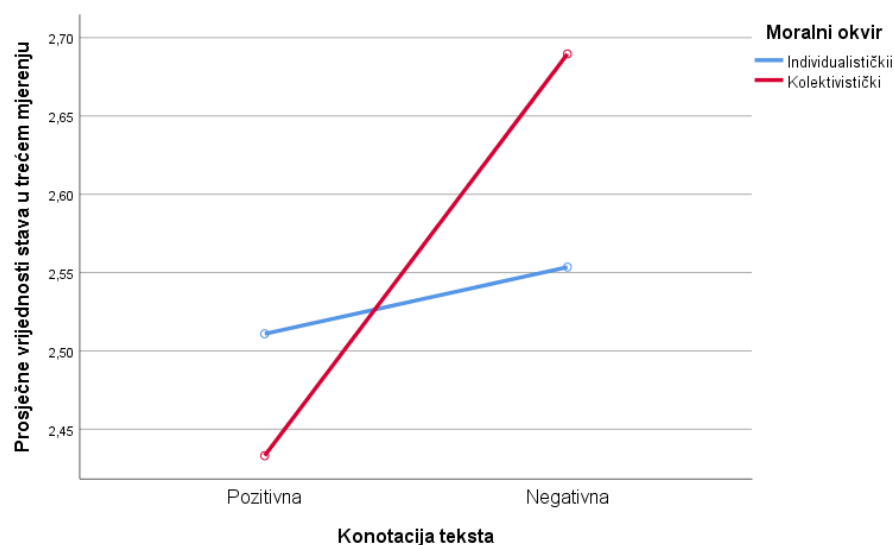
Provjerom kovarijata utvrđeno je da je početni stav značajan prediktor u drugom ($F(1,234) = 379.40$; $p < .01$; $\eta^2 = .61$) i trećem mjerenju ($F(1,234) = 466.17$; $p < .01$; $\eta^2 = .66$), dok stupanj religioznosti nije bio značajan ni u drugom ($F(1,234) = 0.04$; $p = .85$) ni u trećem ($F(1,234) = 0.19$; $p = .66$) mjerenju. Politička orijentacija bila je značajna neposredno nakon manipulacije ($F(1,234) = 7.61$; $p < .05$; $\eta^2 = .03$), ali ne i u odgođenom mjerenju ($F(1,234) = 0.62$; $p = .43$). Taj rezultat ukazuje na ulogu političke orijentacije na trenutnu emocionalnu reakciju čitatelja nakon izlaganja manipulativnom sadržaju, no nema nekog dugoročnog efekta. S obzirom da su rezultati ostali slični nakon kontroliranja političke orijentacije i stupnja religioznosti, možemo zaključiti da je politička orijentacija identificirana kao bitan faktor za promjenu stava prema migrantima uslijed izlaganja različitom sadržaju, no stupanj religioznosti ne igra veliku ulogu u tome.

Interakcija konotacije priče i moralnog okvira nije imala neposredni efekt ($F(1,234) = 2.06$; $p = .15$), no značajna je interakcija pronađena u trećem mjerenju ($F = 4,130$; $p = .00$; $df = 1$; $\eta^2 = .02$). Dakle, u modelu u kojemu su kontrolirani efekti početnog stava, religioznih i političkih uvjerenja, kolektivistički negativno oblikovana priča uvjerljivo je stavove promijenila u negativnije, dok je taj efekt ostao značajan i nekoliko tjedana nakon čitanja tekstova.

Slika 5.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u drugom mjerenju, uz kontrolu početnog stava, stupnja religioznosti i političke orijentacije

Kovarijate prisutne u modelu procjenjuju se na sljedećim vrijednostima: Početni stav = 3.15, stupanj religioznosti = 3.15, politička orijentacija = 3.26.

Slika 6.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u trećem mjerenju, uz kontrolu početnog stava, stupnja religioznosti i političke orijentacije

Dosadašnje analize pokazale su da su negativno uokvirene priče imale značajan i relativno dugoročan učinak na pogoršanje stavova sudionika u sva tri modela. Neposredan utjecaj na promjenu stava zabilježen je unutar oba moralna okvira, ali samo u slučajevima kada nisu bili kontrolirani početni stavovi sudionika te njihova politička i religijska uvjerenja.

Kada su početni stavovi sudionika, kao i njihova politička i religijska uvjerenja, bili kontrolirani, konotacija priče i dalje je imala značajan utjecaj. To upućuje na to da je manipulacija bila učinkovita u oba vremenska mjerenja, i neposrednom i dugoročnom. Međutim, moralni okvir priče pritom je izgubio svoj utjecaj, što sugerira da sama konotacija sadržaja ima jaču ulogu u oblikovanju stavova nego specifičan moralni okvir u kojem je priča prezentirana.

Interakcija kolektivističkih okvira i negativne priče pokazao se kao značajan faktor u promjeni stava u negativnijem smjeru, i u neposrednom i u odgođenom mjerenju. Uvođenjem sva tri kovarijata, taj je efekt postojan samo na odgođenom mjerenju stava. Time je treća hipoteza djelomično potvrđena. Kako bi se efekti konotacije teksta i moralnih okvira razjasnili u prediktivnom smislu, provedena je hijerarhijska regresijska

analiza. Utvrđeno je da su moralni okvir, konotacija priče i njihove interakcije učinkoviti u objašnjavanju razlika u stavovima. Hijerarhijskim regresijskim analizama istražen je doprinos kombinacije moralnih temelja i okvira priča u oblikovanju stavova prema migrantima. Kolektivistički negativni okviri imali su najsnažniji učinak, posebno kada su migranti prikazani kao ugrožavajuća skupina koja narušava hijerarhijski poredak društva.

4.1.3. Treći problem istraživanja

Nakon što je utvrđeno kako konotacija, moralni okvir kao i njihova interakcija imaju efekta na razlike u stavovima obzirom na manipulaciju, ovaj se dio istraživanja bavi doprinosom kombinacije okvira koji dovodi do pozitivnijih stavova prema migrantskim skupinama. S trećom hipotezom fokus je bio na interakciji moralnih temelja, konotacije teksta te moralnih okvira u tekstovima.

U tu je svrhu provedeno nekoliko hijerarhijskih regresijskih analiza. U prethodnim rezultatima dokazan je efekt određene vrste moralnih okvira i konotacija priča koje su potaknule promjenu u stavu kod dijela sudionika. U interakciji, najveći efekt postiže kolektivistički negativno usmjerena priča u kojoj su migranti prikazani kao ugrožavajuća skupina usmjerena na kršenje tradicionalnog i hijerarhijskog poretka domicilnog društva. Slijedom toga, ispitani su efekti interakcije moralnih temelja s konotacijama priče. Stvorene su dodatne četiri varijable koje se sastoje od kombinacije moralnih temelja i okvira priče. Interakcijske varijable stvorene su množenjem varijabli moralnih temelja i konotacija priče te množenjem moralnih temelja i moralnog okvira. U prvom modelu ispitan je učinak svih varijabli na drugi stav, dakle stav mjeren neposredno nakon čitanja tekstova. Varijable uvedene u prvom koraku hijerarhijske regresije bile su: početni stav, stupanj religioznosti i politička orijentacija. U drugom koraku uvedeni su individualistički i kolektivistički temelji te konotacija priče i moralni okvir. U trećem je koraku uvedena interakcija moralnih temelja kao kombinacija dispozicijskih i situacijskih čimbenika odnosno moralnih okvira i konotacije priče. Drugi je model konstruiran na isti način, kao i prvi, pri čemu je kriterijska varijabla bila stav mjeren nakon određenog protoka vremena od izlaganja sadržaju (odgođeni stav), kako bi se utvrdila stabilnost stava odnosno njegove potencijalne promjene kroz protok vremena od dva do tri tjedna. U drugom modelu uvedeno je drugo mjerenje stava (neposredni stav) kao jedna od kontrolnih prediktorskih varijabli. Vrijednosti tolerancije za prvi model u kojemu je

STAV2 kriterij kreću se od .341 do .963, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.039 do 2.935. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.985. Vrijednosti tolerancije za drugi model u kojemu je STAV3 kriterij kreću se od .256 do .970, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.031 do 3.816. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.985. Navedeni rezultati ukazuju na ispunjenje uvjeta provođenja hijerarhijske regresijske analize.

Prikaz provedenih hijerarhijskih analiza nalaze se u Tablici 17.

Tablica 17.

Doprinos moralnih temelja stavovima prema migrantima, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

		Stav 2	Stav 3
		β	β
1. korak	Početni stav	.77**	.42**
	Stav 2	-	.52**
	Stupanj religioznosti	.04	-.03
	Politička orijentacija	.12**	.03
	<i>R</i>	.83**	.90**
	<i>R</i> ²	.69**	.81**
	<i>Korigirani R</i> ²	.69**	.81**
	<i>F</i> (3, 230) (4,229)	174.10**	246.63**
2. korak	Početni stav	.79**	.39**
	Stav 2	-	.52**
	Stupanj religioznosti	.09	-.08*
	Politička orijentacija	.12**	.01
	Individualistički temelji	-.06	-.03
	Kolektivistički temelji	-.07	.11*
	Konotacija priče	.15**	.01
	<i>Moralni okvir</i>	.01	.01
	<i>R</i>	.85**	.90**
	<i>R</i> ²	.72**	.82**
	<i>Korigirani R</i> ²	.72**	.81**
	<i>F</i> (7,226) (8,225)	84.68**	124.85**
	ΔR^2	.03**	.01
	ΔF (4,226) (4,225)	6.08**	1.39
3. korak	Početni stav	.79**	.39**
	Stav 2		.51**
	Stupanj religioznosti	.09	-.08*
	Politička orijentacija	.13**	.01
	Individualistički temelji	-.28	-.30*
	Kolektivistički temelji	-.08	.23
	Konotacija priče	.16**	.01
	Moralni okvir	.001	.01

Individualistički*konotacija	.14	.18
Kolektivistički*konotacija	.05	-.09
Individualistički*m. okvir	.11	.12
Kolektivistički*m. okvir	-.04	-.04
<i>R</i>	.85**	.91**
<i>R</i> ²	.73**	.82**
Korigirani <i>R</i> ²	.71**	.81**
<i>F</i> (11,222) (12,221)	53.81**	83.69**
ΔR^2	.00	.01
ΔF (4,222) (4,221)	.66	1.07

*Napomena: *p<.05; **p<.01; R – korelacija prediktora s kriterijem; R² – koeficijent determinacije; Korigirani R² – prilagođeni koeficijent determinacije s brojem prediktora uzetim u obzir; Stav 1 – početni stav sudionika; Stav 2 – stav sudionika neposredno nakon izlaganja manipulativnom sadržaju; Stav 3 – naknadno testiranje stava nekoliko tjedana nakon izlaganja tekstovima; Konotacija priče – 1 pozitivna, 2 – negativna; Moralni okvir – 1 – individualistički okvir teksta, 2 – kolektivistički okvir teksta. Više vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju negativniji stav prema migrantima.*

U prvom modelu, početni se stav sudionika očekivano pojavljuje kao pozitivan prediktor drugom stavu (STAVU 2) kao i politička orijentacija. Prvi skup prediktora objašnjava značajnih 69 % varijance stava pri drugom mjerenju, pri čemu najveći dio objašnjene varijance pripada početnom stavu sudionika. Promjena stava u ovom kontekstu odnosi se na onaj dio varijabiliteta u stavu pri drugom mjerenju koji nije objašnjen početnim stavom. Dakle, stav koji sudionik ima prema migrantima formiran je prije čitanja tekstova te je u težoj mjeri podložan promjeni. U prijašnjim je analizama dokazano kako postoji kombinacija kolektivističkog moralnog negativnog okvira koja ima malo jači efekt od ostalih kombinacija na promjenu stava. Politička orijentacija pokazuje se u sva tri koraka mjerenja kao snažan i stabilan prediktor stavu prema migrantskim skupinama, pri čemu se jasno kristalizira kako sudionici koji preferiraju lijevu opciju imaju pozitivniji stav prema migrantima, neovisno o tekstu koji čitaju. Nakon dodavanja prediktora koji se tiču oblikovanja tekstova, početni stav i politička orijentacija ostaju najjači prediktori što sugerira kako su efekti intervencije pričama ograničeni nekim ideološkim uvjerenjima čitatelja. Novim skupom prediktorima dodatno je objašnjeno neznajnih 3 % varijance promjene stava, pri čemu se konotacija priče u drugom koraku izdvaja kao značajan prediktor promjeni stava. Pozitivne priče doprinose

povećanju pozitivnog stava. Kombinacija stabilnih čimbenika (pozitivnog početnog stava), političkog uvjerenja (lijeve orijentacije) i pozitivne konotacije priče predviđa pozitivan stav prema migrantima. Religioznost u ovoj kombinaciji nije bitan faktor. Moralni okvir nema nikakvog efekta, dok efekt konotacije ima ograničeni doseg utjecaja na koji utječu postojeća politička uvjerenja. Ključni treći korak, u kojemu se u model uvode interakcije moralnih temelja sudionika i okviri kojima su bili izloženi doprinosi neznčajnih 0.3 % promjene stava. Dakle, dispozicijski efekti moralnih temelja sudionika ni na koji način ne moderiraju efekte konotacije priče i moralnih okvira. Sami moralni temelji, uključeni u drugi korak ove analize već su se pokazali kao neznčajni, tako da interakcijski učinak u kombinaciji s vrstom teksta koji je sudionik čitao nije se pokazao znčajnim prediktorom. Zaključak je ovog modela kako više situacijski efekt, a manje dispozicijski efekt ima direktan utjecaj na promjenu stava.

Promjene koje su vidljive u drugom modelu, u kojemu je stav koji je mjereno neposredno nakon izlaganja manipulativnom sadržaju uveden kao kontrolna varijabla, postojećim varijablama u prvom koraku su dosta zanimljive. Naime, očekivano, oba stava pokazala su se statistički znčajnim prediktorima, pri čemu je politička orijentacija izgubila svoju znčajnost. To samo ukazuje kako su oba izmjerena stava obuhvatila svu varijancu stava mjenenog s vremenskom odgodom. No, zanimljivost je da se u drugom koraku izdvaja religioznost kao znčajan prediktor, koji nije bio znčajan u prethodnom modelu. U ovom se slučaju pokazuje kako s protokom vremena manje religiozni pojedinci zadržavaju pozitivniji stav prema migrantima, neovisno o političkom uvjerenju. Premda skup prediktora ni u drugome ni u trećem koraku ne doprinose znčajno stabilnosti stava, promjena se vidi u dispozicijskim faktorima moralnih temelja. U drugom je koraku oslanjanje na kolektivističke temelja pozitivan prediktor negativnom stavu, koji je vjerojatno preuzeo varijancu desnoj političkoj orijentaciji s obzirom na povezanost tih dvaju koncepata (Graham i sur., 2009). U trećem koraku znčajnosti moralnih temelja se redefinira. Nestaje znčajnost kolektivističkim temeljima, a znčajnost preuzimaju individualistički temelji. Interakcije nemaju nikakvih efekata na mogućnost predviđanja odgođenog stava. Moguće je da se njihov utjecaj na stavove bolje diferencira od utjecaja kolektivističkih temelja, ističući važnost oslanjanja na pravednost i brigu kao prediktor pozitivnom stavu. Individualistički temelji u ovom su slučaju

djelovali kao supresor na promjenu stava uklanjajući nepovoljnu varijancu iz kolektivističkih temelja, s obzirom da nisu u korelaciji sa trećim stavom (Tablica 5., $r = .11$; $p = .096$).

Treća je hipoteza samo djelomično dokazana. Moralni temelji nisu imali nikakvog efekta na promjenu stava, no situacijski čimbenici su mijenjali stav pri čemu se stav nakon čitanja pozitivne priče promijenio u malo pozitivniji. S druge strane, negativna priča pogoršala je stavove. Također, važan zaključak ovog dijela istraživanja je kako su pojedinci koji se u većem stupnju oslanjaju na individualističke temelje bili spremniji na promjenu stava nego oni koji se oslanjaju na kolektivističke. Taj je efekt postignut isključivo na trećem mjerenju. Dakle, individualistički temelji su pridonijeli stabilnosti stava mjerenog nakon određenog protoka vremena od čitanja priče.

4.1.4. Četvrti problem istraživanja

Četvrta je hipoteza bila usmjerena na ispitivanje usklađenosti moralnog sadržaja teksta s moralnim uvjerenjima čitatelja. Fokus istraživanja bio je utvrditi u kojoj mjeri sadržaj teksta odgovara čitateljevim moralnim uvjerenjima te na koji način ta podudarnost ima efekt na percepciju i potencijalnu promjenu stava. Do ovog dijela istraživanja, dokazano je kako su individualistički temelji prediktori pozitivnom, a kolektivistički negativnom stavu prema migrantima. Također, dokazano je kako su sudionici izloženi pozitivnom sadržaju usmjereni blago prema pozitivnijim stavovima, premda taj efekt nije bio značajan. Sudionici izloženi negativnom sadržaju značajno su promijenili stavove u negativnom smjeru, neposredno nakon čitanja priče, pri čemu je taj efekt ostao stabilan i nakon nekog vremena. Kombinacija kolektivističkog okvira i negativne konotacije priče u najvećem stupnju predviđa promjenu stava u negativnom smjeru.

Provedene su dvije hijerarhijske regresijske analize kako bi se ispitalo postoji li neko slaganje između sadržaja teksta i moralnih preferencija čitatelja. U ovom zadnjem dijelu ispitivanje se oslanja na učinak usklađenosti moralnih temelja sudionika i moralnih okvira samog teksta. U prvom su koraku uvedeni početni stav sudionika, religija, politička orijentacija i konotacija priče. Konotacija priče u prethodnim je rezultatima potvrđena kao pozitivan prediktor pozitivnoj promjeni stava te je iz tog razloga uvrštena kao kontrolna varijabla, već postojećim kontrolnim varijablama. U drugom koraku dodani su rezultati na Upitniku moralnih temelja i moralni okvir priče, kako bi se testirali osnovni efekti prije dodavanja interakcije. Treći korak testira ključno pitanje, a to je usklađenost moralnih okvira i moralnih temelja pojedinaca te njihovu predikcijsku ulogu u promjeni stava. Uvedene su interakcijske varijable moralnih temelja i moralnog okvira. I u ovom slučaju interakcijske varijable nastale su množenjem varijable koja se odnosi na rezultat na individualističkom faktoru i moralnog okvira te množenjem rezultata na kolektivističkom faktoru i moralnog okvira. U slučaju značajnih interakcija značilo bi kako promjena stava ovisi o tome jesu li sudionici koji se oslanjaju na određene moralne temelje biti podložniji promjeni stava kada čitaju priču koja je uokvirena prema njihovim moralnim temeljima. Rezultati se nalaze u nastavku. Vrijednosti tolerancije za prvi model u kojemu je STAV2 kriterij kreću se od .343 do .969, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.003 do 2.915. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.988.

Vrijednosti tolerancije za drugi model u kojemu je STAV3 kriterij kreću se od .261 do .969, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.031 do 3.816. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.880. Navedeni rezultati ukazuju na ispunjenje uvjeta provođenja hijerarhijske regresijske analize. Rezultati provedenih hijerarhijskih regresijskih analiza nalaze se u tablici 18.

Tablica 18.

Ispitivanje usklađenosti moralnih temelja sudionika s moralnim okvirom teksta, uz kontrolu početnog stava, religioznosti i političke orijentacije

		Stav 2	Stav 3
		β	β
1. korak	Početni stav	.78**	.43**
	Stav 2	-	.51**
	Stupanj religioznosti	.04	-.08**
	Politička orijentacija	.11	.01
	Konotacija priče	.15	.01
	<i>R</i>	.85	.90
	<i>R</i> ²	.72**	.81**
	<i>Korigirani R</i> ²	.69**	.81**
	<i>F</i> (3, 230) (5,228)	174.1**	196.78**
2. korak	Početni stav	.79**	.39**
	Stav 2	-	.52**
	Stupanj religioznosti	.09	-.08*
	Politička orijentacija	.12**	.01
	Konotacija priče	.15	.01
	Moralni okvir	.01	.01
	Individualistički temelji	-.06	-.03
	Kolektivistički temelji	-.07	.11*
	<i>R</i>	.85	.90
	<i>R</i> ²	.72**	.82
	<i>Korigirani R</i> ²	.715**	.810
	<i>F</i> (7,226) (8,225)	84.68**	124.85**
	ΔR^2	.01	.00
	ΔF (3,226) (3,225)	1.87	1.75
	Početni stav	.79**	.39**
	Stav 2	-	.52**

	Stupanj religioznosti	.09	-.08*
3. korak	Politička orijentacija	.12**	.01
	Konotacija priče	.16**	.01
	Moralni okvir	.00	.09
	Individualistički temelji	-.14	-.11
	Kolektivistički temelji	-.03	.13
	Individualistički*m.okvir	.09	.09
	Kolektivistički*m.okvir	-.04	-.03
	R	.85	.90
	R ²	.73	.82
	Korigirani R ²	.71	.81
	F (9,224) (10,223)	65.51**	99.4**
	ΔR ²	.00	.00
	ΔF (2,224) (2,223)	.28	.46

*Napomena: *p<,05; **p<,01; R – korelacija prediktora s kriterijem; R² – koeficijent determinacije; Korigirani R² – prilagođeni koeficijent determinacije s brojem prediktora uzetim u obzir; Stav 1 – početni stav sudionika; Stav 2 – stav sudionika neposredno nakon izlaganja manipulativnom sadržaju; Stav 3 – naknadno testiranje stava nekoliko tjedana nakon izlaganja; Konotacija priče – 1 pozitivna, 2 – negativna; Moralni okvir – 1 – individualistički okvir teksta, 2 – kolektivistički okvir teksta. Više vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju negativniji stav prema migrantima.*

Rezultati dosljedno pokazuju kako su početni stavovi najjači prediktori drugom i trećem mjerenju stava tako da prvi skup prediktora očekivano objašnjava visokih 69 % varijance. Uvođenjem moralnih temelja pojedinca, kao i moralnog okvira teksta, objašnjena varijanca povećala se na 71,5 % pri čemu je taj skok bio neznajan. Lijeve političke orijentacije u drugom koraku postaje značajan prediktor pozitivnoj promjeni stava, kada se u kombinaciju uvode moralni temelji i oblikovani tekst. Konotacija priče, uz političku orijentaciju, kao kontrolna varijabla tek u trećem koraku ističe svoju predikcijsku ulogu sugerirajući da liberalno orijentirani pojedinci lakše prihvaćaju promjenu prema pozitivnijim stavovima. Interakcije moralnih temelja i okvira ne donose ništa novo u model promjene stava, dok politička orijentacija i konotacija priče čvrsto ostaju značajni prediktori. Moralni okviri koji su usklađeni s moralnim temeljem pojedinca nisu imali očekivani učinak na promjenu stava prema migrantskim skupinama, u ovom kontekstu barem. U ovom koraku značajni prediktori su politička orijentacija i konotacija priče. Bez obzira na moralne temelj, negativna priča, kao i politički konzervativna orijentacija u većem stupnju predviđa promjenu stava na negativniji. No,

s obzirom na povezanost moralnih temelja s političkom orijentacijom, može se zaključiti kako su osobe s kolektivističkim moralnim temeljima sklonije svoje stavove promijeniti uslijed čitanja negativne priče, na još negativniji. Usklađenost nije imala efekta ni na stav prema migrantima, mjeren nakon određenog protoka vremena.

Rezultati modela s trećim mjerenjem stava kao kriterijskom varijablom pokazuju da su početni stavovi i stavovi neposredno nakon manipulacije ključni prediktori stabilnosti stavova. Njihova dosljedna značajnost kroz sva tri koraka sugerira nisku spremnost sudionika na promjenu stava pod utjecajem manipulativnih tekstova. Ključni cilj ovog dijela istraživanja nije bio samo utvrditi mali efekt, već razumjeti njegovu ograničenu snagu i otpornost stavova na vanjske utjecaje.

Usklađenost moralnih temelja i moralnog okvira nije imala značajan utjecaj na odgođeni stav, dok se stupanj religioznosti ističe kao značajan prediktor. Politička orijentacija, koja je prethodno bila značajna, u ovom modelu gubi svoju važnost. Religiozni pojedinci, čini se, ostaju manje osjetljivi na sadržaj priče, a viši stupanj religioznosti predviđa pozitivnije stavove. Kolektivistički moralni temelji u drugom koraku ukazuju na mogući utjecaj grupne lojalnosti na negativnije stavove, no njihova prediktivna moć nestaje u trećem koraku. To sugerira da su početni i neposredni stavovi već apsorbirali njihov učinak, čineći ih redundantnima u završnom modelu. Zaključno, stabilnost stavova, religioznost i neposredni efekti manipulacije ključni su za razumijevanje odgođenih promjena u stavovima.

U konačnici, četvrta hipoteza nije dokazana. Usklađenost moralnih temelja pojedinca s moralnim okvirom teksta nije se pokazala ni na koji način učinkovitim načinom promjene stava sudionika prema migrantskim skupinama. Negativna konotacija priče kako je već spomenuto, imala je neposredan učinak. Politička orijentacija i početni stav bili snažniji prediktori neposrednoj promjeni stava, a religioznost odgođenoj promjeni stava.

4.2. Rezultati mjerenja stavova prema homoseksualnim osobama

U Tablici 19. prikazani su deskriptivni podaci za podatke vezane uz homoseksualne osobe. Uz deskriptivne podatke, prikazani su i koeficijenti pouzdanosti kao i pokazatelji odstupanja od normalne distribucije.

Tablica 19.

Deskriptivni podaci i koeficijenti pouzdanosti za stupanj religioznosti, političku orijentaciju, moralne temelje i stava prema homoseksualnim osobama (N = 248)

	<i>k</i>	Min	Max	<i>M</i>	<i>SD</i>	α	spljoštenost	simetričnost
Stupanj religioznosti	1	1	5	3.50	1.36	-	-.98	-.48
Politička orijentacija	1	1	7	3.84	1.51	-	-.32	-.02
Individualistički moralni temelji	12	0.58	5	3.95	0.64	.80	3.82	-1.17
Kolektivistički moralni temelji	18	0.94	4.72	3.21	0.77	.87	-.23	-.35
Početni stav prema homoseksualnim osobama	12	1.19	5	3.78	0.92	.95	-.63	-.42

N – ukupan broj sudionika; *k* – broj čestica; *Min* – minimalni rezultat; *max* – maksimalni rezultat; *M* – aritmetička sredina; *SD* – standardna devijacija; α – Cronbachov koeficijent pouzdanosti; Stupanj religioznosti mjereno je skalom: 1 – religija mi nije nimalo važno do 5 – izrazito važna; politička orijentacija mjerena je skalom: 1 – lijevo orijentiran do 7 – desno orijentiran; Niže vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju negativniji stav prema homoseksualnim osobama.

Rezultati ukazuju na umjeren stupanj religioznosti u uzorku ($M = 3.50$, $SD = 1.36$) s distribucijom blago nagnutom na lijevo (-.98), što sugerira da su sudionici češće iznad nego ispod srednje vrijednosti. Politička orijentacija ($M = 3.84$, $SD = 1.51$) pokazuje simetričnu raspodjelu, što upućuje na relativno uravnoteženu zastupljenost različitih političkih opredjeljenja u uzorku.

Individualistički moralni temelji ($M = 3.95$, $SD = 0.64$) pokazuju visoku pozitivnu spljoštenost (3.82), što sugerira da su odgovori koncentrirani oko viših vrijednosti, dok kolektivistički temelji ($M = 3.21$, $SD = 0.77$) imaju približno normalnu distribuciju.

Početni stav prema homoseksualnosti ($M = 3.78$, $SD = 0.92$) pokazuje blagu negativnu simetričnost ($-.42$), što znači da je u uzorku bilo nešto više pozitivnih nego negativnih stavova. Visoki koeficijenti unutarnje konzistentnosti ($\alpha = .80$ do $.95$) ukazuju na dobru pouzdanost mjernih instrumenata.

U svrhu uvida u međusobne povezanosti ispitivanih varijabli Tablici 20. prikazane su korelacije između političke orijentacije, stupnja religioznosti, individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja te stava prema migrantima.

Tablica 20.

Korelacije između političke orijentacije, stupnja religioznosti, individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja te stava prema homoseksualnim osobama

	Religioznost	Politička orijentacija	Individualistički temelji	Kolektivistički temelji	Stav 1	Stav 2
Politička orijentacija	.33*					
Individualistički moralni temelji	.14*	-.09				
Kolektivistički moralni temelji	.48**	.36**	.42**			
Stav 1	-.38**	-.49**	.17*	-.39**		
Stav 2	-.36**	-.48**	.12*	-.37**	.90**	
Stav 3	-.37**	-.47**	.18**	-.37**	.90**	.92**

* $p < .05$; ** $p < .01$

Rezultati upućuju na snažnu povezanost religioznosti i političke orijentacije sa stavovima prema homoseksualnim osobama u svim vremenskim točkama mjerenja stava, pri čemu religiozniji i politički konzervativniji pojedinci iskazuju negativnije stavove. Kolektivistički moralni temelji pokazuju značajnu negativnu povezanost sa stavovima dok su individualistički moralni temelji pozitivno, ali puno slabije povezani. Visoka povezanost između svih mjerenja stavova potvrđuje njihovu stabilnost kroz sva tri koraka mjerenja.

4.2.1. Prvi problem istraživanja

U ovom dijelu istraživanja svrha je provjeriti doprinos moralnih temelja početnom stavu pojedinca prema homoseksualnim osobama, prije nego su sudionici čitali manipulativne tekstove. Cilj je bio utvrditi doprinos individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja u predikciji stava prema homoseksualnim osobama, pri čemu su kontrolirane religijske i političke varijable. U prvom koraku uvedene su varijable koje mjere političku orijentaciju i stupanj religioznosti, a u drugom koraku uvedeni su moralni temelji. Kriterijska varijabla bila je početni stav sudionika.

Suvremena istraživanja i dalje ukazuju na povezanost desne političke orijentacije s negativnijim stavom prema homoseksualnim osobama (Jerković, 2024). Što se tiče povezanosti religioznosti i stava prema homoseksualnim osobama, rezultati većinom ukazuju na religioznost kao prediktor negativnom stavu prema homoseksualnim osobama (Huić i sur., 2015; Kozjak Mikić i Petrović, 2015).

Kako bi se provela hijerarhijska regresijska analiza, potrebno je bilo provjeriti pretpostavke za njezinu provedbu. Provjereni su rezultati kolinearnosti (tolerancija i faktor povećanja varijance). Vrijednosti tolerancije kreću se od .569 do .894, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.106 do 1.760. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.989. Navedeni rezultati ukazuju na ispunjenje uvjeta provođenja hijerarhijske regresijske analize. Rezultati su prikazani u Tablici 21.

Tablica 21.

Provjera izravnog doprinosa moralnih temelja početnom stavu sudionika prema homoseksualnim osobama, uz kontrolu religioznosti i političke orijentacije

	Početni stav prema homoseksualnim osobama	
	1. korak β	2. korak β
Stupanj religioznosti	-.25**	-.17**
Politička orijentacija	-.40**	-.28**
Individualistički moralni temelji		.32**
Kolektivistički moralni temelji		-.34**
<i>R</i>	.54**	.62**
<i>R</i> ²	.29**	.39**
<i>Korigirani R</i> ²	.28**	.38**
<i>F</i> (2,245)	50.08**	38.49**
ΔR^2		.10*
ΔF (4,243)		19.38**

N = 247; **p* < .05; ***p* < .01, *R* – korelacija prediktora s kriterijem; *R*² – koeficijent determinacije; Korigirani *R*² – prilagođeni koeficijent determinacije s brojem prediktora uzetim u obzir; Niže vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju negativniji stav prema homoseksualnim osobama.

Rezultati hijerarhijske regresijske analize pokazuju da politička orijentacija i stupanj religioznosti zajedno objašnjavaju značajnih 29 % varijance početnog stava sudionika prema homoseksualnim osobama (*F* = 50.08; *df* = 2; *p* < .01). Politička orijentacija u prvom modelu ima najveći doprinos u predikciji negativnog stava, pri čemu konzervativnije usmjereni sudionici iskazuju negativniji stav u odnosu na liberalnije sudionike (β = -0.40), dok viši stupanj religioznosti također doprinosi negativnijem stavu (β = -0.25).

Uvođenjem moralnih temelja u drugom koraku regresijske analize, politička orijentacija i religioznost ostaju značajni prediktori. Uključivanjem moralnih temelja ukupna objašnjena varijanca povećava se na 39 %, što predstavlja značajno povećanje od 10 % (*F* = 38.49; *df* = 2; *p* < .01)..

Analiza pojedinačnih prediktora pokazuje da individualistički moralni temelji ($\beta = 0.32$) pozitivno koreliraju s prihvatanjem homoseksualnih osoba, dok kolektivistički moralni temelji ($\beta = -0.34$) doprinose negativnijem stavu.

Za razliku od stavova prema migrantskim skupinama, u ovom slučaju nije utvrđen supresijski učinak moralnih temelja na ideološke varijable, što znači da moralni temelji ne djeluju na smjer ili jačinu odnosa političke orijentacije i religioznosti sa stavovima prema homoseksualnim osobama. Također, iako individualistički i kolektivistički moralni temelji pokazuju različite smjerove povezanosti sa stavovima, nema velike razlike u njihovim vrijednostima. Tim rezultatima potvrđena je prva hipoteza. Individualistički temelji pozitivan su prediktor pozitivnom stavu, dok kolektivistički moralni temelji negativan prediktor stavu prema homoseksualnim osobama.

4.2.2. Drugi problem istraživanja

Drugi problem rada bila je provjera efekta konotacije prezentiranog sadržaja na promjenu stava prema homoseksualnim osobama. Prema hipotezi, nakon čitanja pozitivne priče stav bi se trebao promijeniti na pozitivniji, dok bi se nakon čitanja negativne priče trebao pogoršati. Napravljeno je nekoliko analize varijanci, multiple analize varijanci i kovarijanci kako bi se razjasnile razlike u stavu neposredno nakon čitanja (STAV2) manipulativnog sadržaja te u stavu koji je mjeran nekoliko tjedana nakon čitanja manipulativnog sadržaja (STAV3).

Primijenjeni su testovi analize varijance (ANOVA) s ponovljenim mjerenjima. Prije provođenja ANOVE provjereni su preduvjeti za njezino računanje. Mauchleyev test sferičnosti ukazuje kako razlike između parova imaju jednake varijance ($F = .986$; $df = 2$; $p = .17$). U Tablici 22. prikazane su razlike u stavu prema homoseksualnim osobama u sva tri mjerenja.

Tablica 22.

Promjena stava u sva tri mjerenja na općem uzorku, bez uzimanja u obzir manipulaciju tekstovima

	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>F</i>	<i>p</i>	η^2
Stav – prvo mjerenje	3.78	.93			
Stav – drugo mjerenje	3.71	.98	3.16	.04**	.013
Stav – treće mjerenje	3.72	.98			

N = 247; **p* < .05

Rezultati ukazuju na to da se prosječne vrijednosti stavova razlikuju između tri mjerenja. Kako bi se preciznije identificiralo između kojih mjerenja dolazi do tih razlika, provedeni su t-testovi za zavisne uzorke. Analiza je pokazala da su stavovi prema homoseksualnim osobama u drugom mjerenju, neposredno nakon čitanja određenog teksta, bili značajno negativniji u usporedbi s početnim mjerenjem ($t = 2.18$; $p = .03$). Nije zabilježena razlika između drugog i trećeg mjerenja ($t = -0.35$; $p = .73$). Usporedba prvog i trećeg mjerenja ukazuje na razliku na granici statističke značajnosti ($t = 1.95$; $p = .05$).

Provedena je MANOVA kako bi ispitali učinke konotacije priče i moralnog okvira te njihovu interakciju. Početni stav u prvoj MANOVI nije bio kontroliran kako bi se procijenili učinci izvan manipulativnih uvjeta. Nezavisne varijable imale su dvije razine: pozitivnu i negativnu konotaciju u tekstovima koji opisuju homoseksualne osobe te individualistički i kolektivistički okvir kao moralni okvir u svakom tekstu. U Tablici 23. navedene su razlike u stavu s obzirom na konotaciju, dok su u Tablici 24. prikazani razlike u stavu s obzirom na moralni okvir. Tablica 25. prikazuje interakcijski efekt konotacije i moralnog okvira teksta na razlike u stavovima prema migrantskim skupinama. Na svim rezultatima razlike su mjerene s obzirom na neposrednu promjenu u stavu (STAV2) i odgođenu promjenu u stavu (STAV3).

Tablica 23.

Razlike u stavovima prema homoseksualnim osobama s obzirom na konotaciju teksta

Zavisna varijabla	Konotacija priče	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	3.92	.09	3.74	4.09	.00**	.044
	Negativna	3.50	.09	3.33	3.68		
Stav 3	Pozitivna	3.94	.09	3.77	4.11	.00**	.054
	Negativna	3.49	.09	3.32	3.66		

N = 248; ***p* < .001; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 24.

Razlike u stavovima prema homoseksualnim osobama s obzirom na moralni okvir teksta

Zavisna varijabla	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Individualistički	3.67	.09	3.49	3.84	.48	.002
	Kolektivistički	3.75	.08	3.59	3.92		
Stav 3	Individualistički	3.66	.09	3.48	3.83	.34	.004
	Kolektivistički	3.77	.08	3.61	3.94		

N = 248; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 25.

Razlike u stavovima s obzirom na interakciju konotacije teksta i moralnog okvira

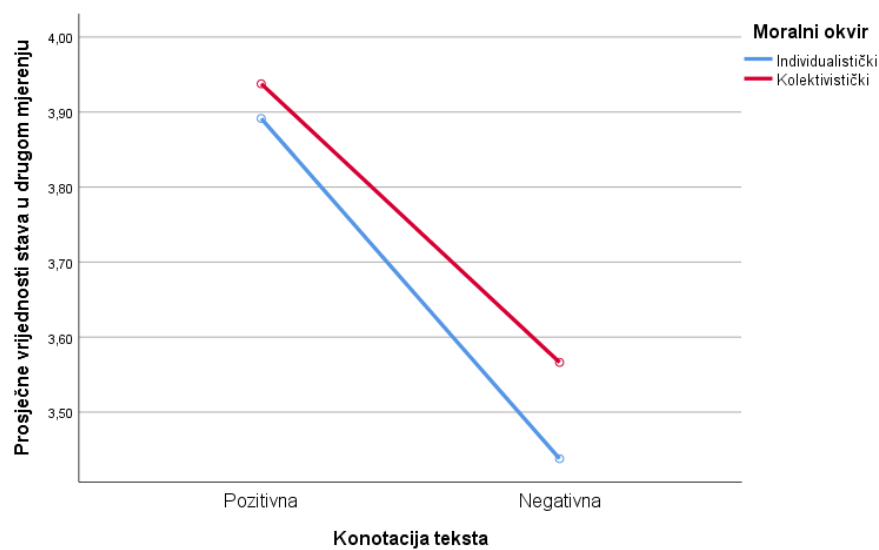
Zavisna varijabla	Konotacija priče	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
					Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	Individualistički	3.89	.13	3.64	4.14	.74	.739
		Kolektivistički	3.94	.12	3.71	4.17		
	Negativna	Individualistički	3.44	.13	3.18	3.69		
		Kolektivistički	3.57	.12	3.33	3.80		
Stav 3	Pozitivna	Individualistički	3.95	.13	3.70	4.20	.26	.262
		Kolektivistički	3.93	.12	3.70	4.16		
	Negativna	Individualistički	3.36	.13	3.11	3.61		
		Kolektivistički	3.62	.12	3.38	3.85		

N = 248; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

U prvoj analizi ispitane su razlike u stavu prema homoseksualnim osobama neposredno nakon izlaganja manipulativnom sadržaju i nakon nekoliko tjedana. U ovoj analizi isključen je efekt početnog stava te rezultati ukazuju samo na značajne promjene u stavu s obzirom na konotaciju teksta. Naime, neposredno nakon čitanja pozitivne priče stav je značajno porastao prema višim vrijednostima u odnosu na čitanje negativne priče ($F(1,242) = 11.22, p < .01, \eta^2 = .044$). Isti se efekt ponovio pri mjerenju stava nekoliko tjedana nakon izlaganja tekstovima ($F(1,242) = 13.80, p < .01, \eta^2 = .054$).

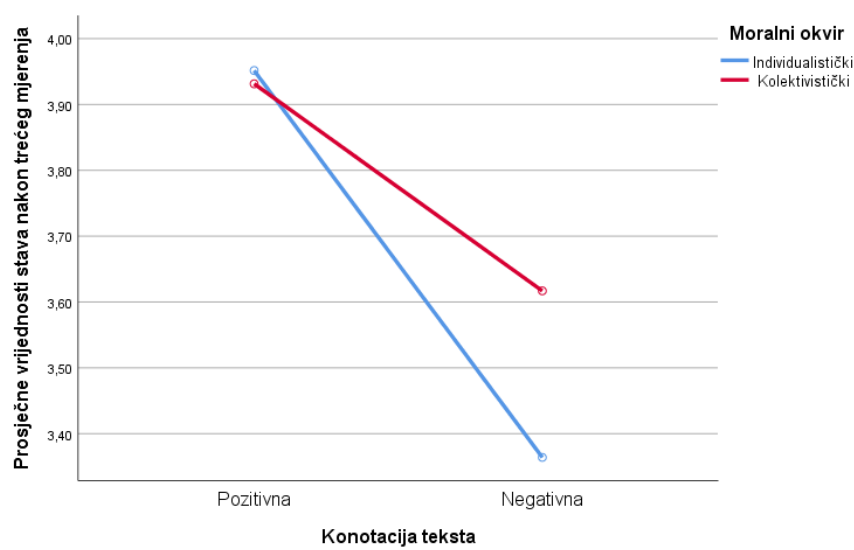
Moralni okvir nije imao efekta na promjenu stava niti u neposrednom mjerenju stava ($F(1,242) = 0.50, p = .48, \eta^2 = .002$) niti u odgođenom stavu ($F(1,242) = 0.92, p = .34, \eta^2 = .004$).

Interakcijski efekt konotacije priče i moralnih okvira također nije imao efekta na promjenu stava niti u neposrednom ($F(1,242) = 0.11, p = .74, \eta^2 = .00$) niti u odgođenom mjerenju stava prema homoseksualnim osobama ($F(1,242) = 1.27, p = .26, \eta^2 = .005$).

Slika 7.

Glavni i interakcijski efekti na promjenu stava neposredno nakon čitanja manipulativnog teksta

Slika 8.

Glavni i interakcijski efekti na promjenu stava mjerenog nakon protoka vremena

Sljedeći korak u analizi bila je provedba MANCOVE u kojoj je kontroliran utjecaj početnog stava. Varijabla korištena kao kovarijat bila je početni stav sudionika. U Tablici 26. navedene su razlike u stavu s obzirom na konotaciju, dok su u Tablici 27. prikazani razlike u stavu s obzirom na moralni okvir. Tablica 28. prikazuje interakcijski efekt konotacije i moralnog okvira teksta na razlike u stavovima prema migrantskim skupinama. Na svim rezultatima razlike su mjerene s obzirom na neposrednu promjenu u stavu (STAV2) i odgođenu promjenu u stavu (STAV3).

Tablica 26.

Razlike u stavovima prema homoseksualnim osobama s obzirom na konotaciju priče, uz kontrolu početnog stava

Zavisna varijabla	Konotacija priče	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	3.74	.04	3.66	3.82	.38	.00
	Negativna	3.69	.04	3.61	3.77		
Stav 3	Pozitivna	3.77	.04	3.69	3.85	.10	.00
	Negativna	3.68	.04	3.60	3.76		

N = 248; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 27.

Razlike u stavovima prema homoseksualnim osobama s obzirom na moralni okvir teksta, uz kontrolu početnog stava

Zavisna varijabla	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Individualistički	3.73	.04	3.65	3.82	.51	.00
	Kolektivistički	3.70	.04	3.62	3.77		
Stav 3	Individualistički	3.73	.04	3.65	3.81	.90	.00
	Kolektivistički	3.72	.04	3.65	3.79		

N = 248; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

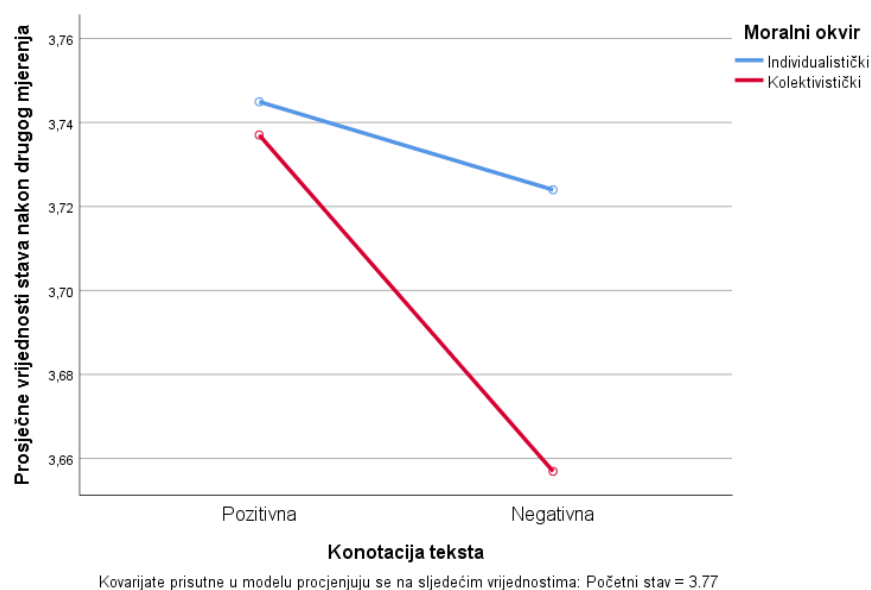
Tablica 28.

Razlike u stavovima prema homoseksualnim osobama s obzirom na interakciju moralnog okvira i konotacije priče, uz kontrolu početnog stava

Zavisna varijabla	Konotacija priče	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
					Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	Individualistički	3.75	0.6	3.63	3.86	.60	.00
		Kolektivistički	3.74	0.5	3.63	3.84		
	Negativna	Individualistički	3.72	.06	3.61	3.84		
		Kolektivistički	3.66	.05	3.55	3.76		
Stav 3	Pozitivna	Individualistički	3.81	.06	3.69	3.92	.23	.00
		Kolektivistički	3.73	.05	3.63	3.84		
	Negativna	Individualistički	3.65	.06	3.53	3.76		
		Kolektivistički	3.71	.05	3.60	3.82		

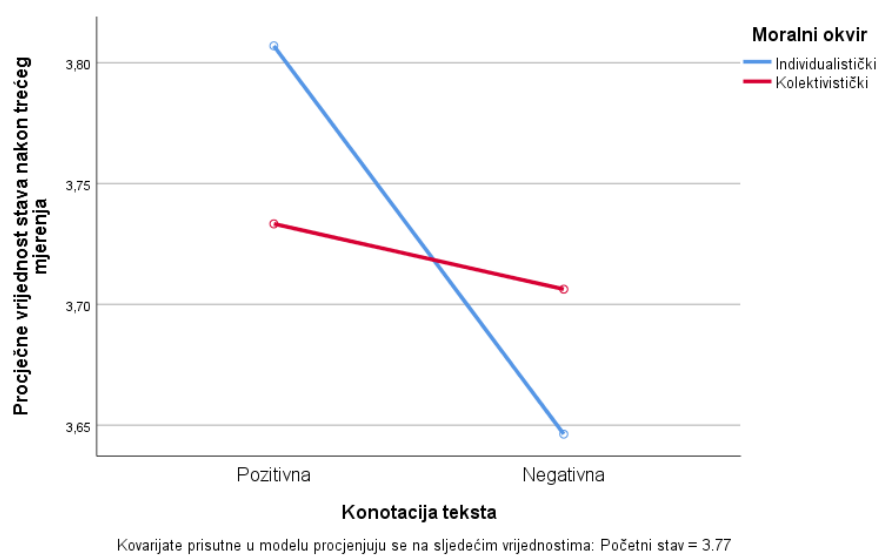
N = 248; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% – raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Provedena analiza ukazuje na potpunu odsutnost efekta manipulativnog sadržaja na promjene u stavovima sudionika prema homoseksualnim osobama. Razlog tome može se pronaći u kontroli početnog stava koji se pokazuje kao značajan kovarijat u oba mjerenja ($F(1,242) = 920.48$; $p < .00$; $\eta^2 = .79$) i ($F(1,242) = 925.48$; $p < .00$; $\eta^2 = .79$). Naime, uz kontrolu početnog stava nema značajne razlike s obzirom na konotaciju teksta niti u neposrednom mjerenju ($F(1,242) = 0.77$; $p = .38$) kao ni u odgođenom mjerenju stava ($F(1,242) = 2.75$; $p = .09$). Moralni se okvir također nije pokazao značajan ni u jednom ($F(1,242) = 0.44$; $p = .51$) ni u drugom mjerenju stava ($F(1,242) = 0.02$; $p = .90$). U neposrednom mjerenju stava interakcijskog efekta nije bilo ($F(1,242) = 0.28$; $p = .60$). U odgođenom mjerenju stava, iako interakcijski efekt nije dosegao statističku značajnost ($F(1,242) = 1.45$; $p = .23$) nalazi sugeriraju da je kolektivistička priča s negativnom konotacijom mogla imati izraženiji utjecaj na formiranje negativnijih stavova prema homoseksualnim osobama.

Slika 9.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u drugom mjerenju, uz kontrolu početnog stava

Slika 10.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u trećem mjerenju, uz kontrolu početnog stava

U trećem modelu, uvedeni su dodatni kovarijati. S obzirom da su politička orijentacija i stupanj religioznosti povezani sa stavom prema marginaliziranim skupinama, provedena je još jedna MANCOVA u koju su uključene politička orijentacija i stupanj religioznosti kao dodatni kovarijati, uz početni stav. U Tablici 29. navedene su razlike u stavu s obzirom na konotaciju, dok su u Tablici 30. prikazani razlike u stavu s obzirom na moralni okvir. Tablica 31. prikazuje interakcijski efekt konotacije i moralnog okvira teksta na razlike u stavovima prema homoseksualnim osobama. Na svim rezultatima razlike su mjerene s obzirom na neposrednu promjenu u stavu (STAV2) i odgođenu promjenu u stavu (STAV3).

Tablica 29.

Razlike u stavovima prema homoseksualnim osobama s obzirom na konotaciju priče, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

Zavisna varijabla	Konotacija priče	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	3.74	.04	3.66	3.82	.38	.00
	Negativna	3.69	.04	3.61	3.77		
Stav 3	Pozitivna	3.77	.04	3.69	3.85	.11	.00
	Negativna	3.68	.04	3.60	3.76		

N = 248; *SE* – standardna pogreška; CI 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 30.

Razlike u stavovima s obzirom na moralni okvir, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

Zavisna varijabla	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
				Niža	Viša		
Stav 2	Individualistički	3.73	.04	3.65	3.81	.59	.00
	Kolektivistički	3.70	.04	3.62	3.77		
Stav 3	Individualistički	3.72	.04	3.64	3.81	.97	.00
	Kolektivistički	3.72	.04	3.65	3.79		

N = 248; *SE* – standardna pogreška; CI 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Tablica 31.

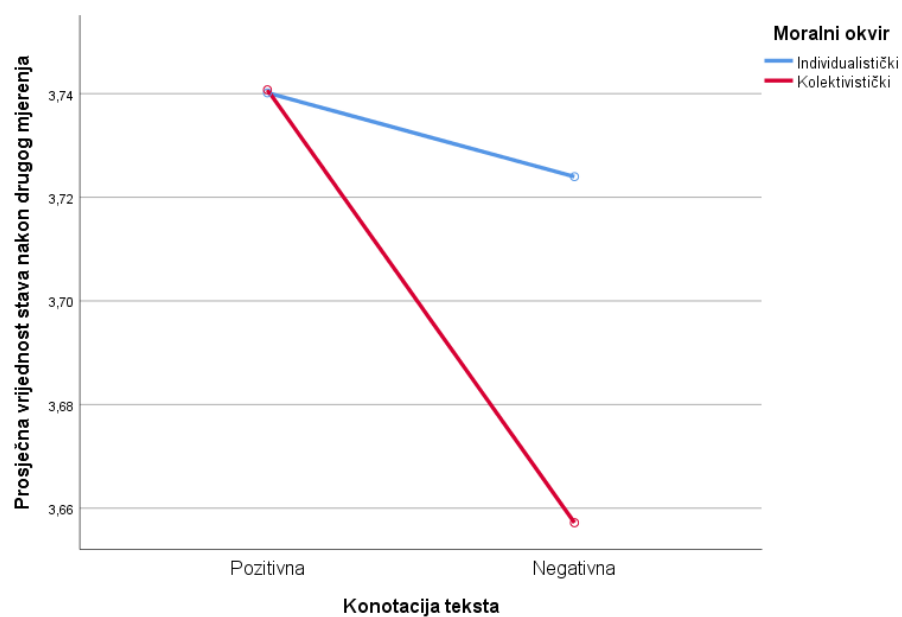
Razlike u stavovima s obzirom na interakciju priče i moralnog okvira, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

Zavisna varijabla	Konotacija priče	Moralni okvir	<i>M</i>	<i>SE</i>	CI 95%		<i>p</i>	η^2
					Niža	Viša		
Stav 2	Pozitivna	Individualistički	3.74	.06	3.62	3.86	.55	.00
		Kolektivistički	3.74	.05	3.63	3.85		
	Negativna	Individualistički	3.72	.06	3.61	3.84		
		Kolektivistički	3.66	.05	3.55	3.76		
Stav 3	Pozitivna	Individualistički	3.80	.06	3.69	3.92	.26	.01
		Kolektivistički	3.74	.05	3.63	3.84		
	Negativna	Individualistički	3.65	.06	3.53	3.76		
		Kolektivistički	3.71	.05	3.60	3.81		

N = 248; *SE* – standardna pogreška; *CI* 95% - raspon populacijske vrijednosti s 95% sigurnosti; η^2 = veličina efekta

Nakon uvođenja dodatnih kovarijata u vidu političke orijentacije i stupnja religioznosti, situacija se nije promijenila. Početni stav je ostao značajan kovarijat i u drugom ($F(1,242) = 625.22$; $p < .01$; $\eta^2 = .72$) i u trećem mjerenju ($F(1,242) = 628.26$; $p < .01$; $\eta^2 = .72$). Iznenadujuće, stupanj religioznosti nije se pokazao značajnim u ulozi kovarijata ni u drugom mjerenju ($F(1,242) = .04$; $p = .84$) ni u trećem mjerenju ($F(1,242) = 0.28$; $p = .60$). Politička orijentacija također nema ulogu u formiranju stava ($F(1,242) = 2.84$; $p = .09$), ($F(1,242) = 2.05$; $p = .15$).

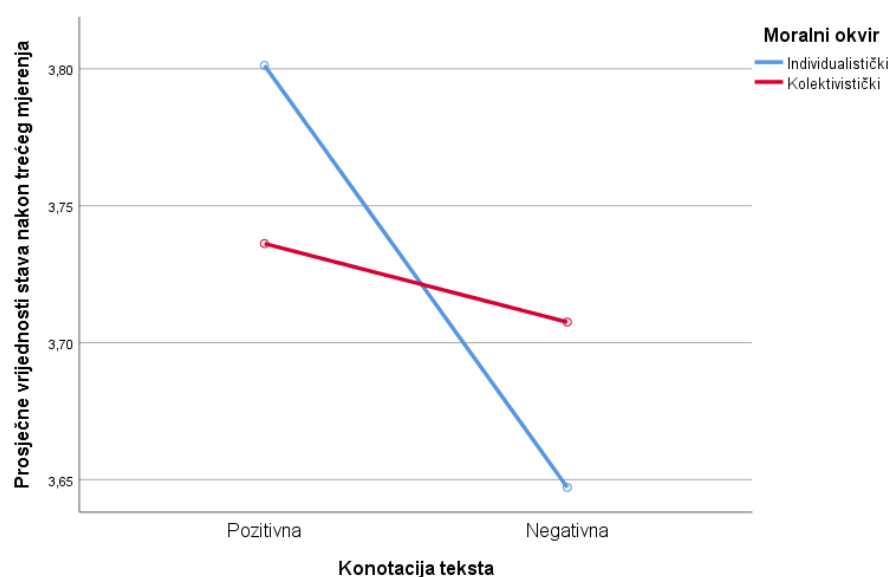
Konotacija tekstova i moralni okvir nisu se pokazali statistički značajnima u objašnjavanju promjene stavova sudionika. Iako je vidljiva, interakcija ovih varijabli, nije statistički značajna. Ovi rezultati ukazuju na to da je početni stav sudionika bio snažan kovarijat, čime je dominirao nad potencijalnim utjecajem pročitanih tekstova. Drugim riječima, promjena stava prema homoseksualnim osobama uslijed izloženosti tekstovima nije se dogodila zbog izrazitog utjecaja početnih uvjerenja sudionika.

Kovarijate prisutne u modelu procjenjuju se na sljedećim vrijednostima: Početni stav = 3.77, stupanj religioznosti = 3.50, politička orijentacija = 3.84.

Slika 11.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u drugom mjerenju, uz kontrolu početnog stava, stupnja religioznosti i političke orijentacije

Kovarijate prisutne u modelu procjenjuju se na sljedećim vrijednostima: Početni stav = 3.77, stupanj religioznosti 3.50, politička orijentacija = 3.84.

Slika 12.

Efekti konotacije priče i moralnog okvira na stav u trećem mjerenju, uz kontrolu početnog stava, stupnja religioznosti i političke orijentacije

Prethodne analize nisu pokazale značajne promjene u stavovima sudionika nakon čitanja manipulativnih tekstova. Druga je hipoteza djelomično potvrđena. Promjena je zabilježena isključivo kada početni stav nije bio uzet u obzir, pri čemu je efekt bio prisutan u odnosu na konotaciju teksta, ali ne i u pogledu moralnog okvira ili interakcije između te dvije varijable.

4.2.3. Treći problem istraživanja

Treća hipoteza ispitala je međudjelovanje moralnih temelja, konotacije teksta i moralnih okvira unutar tekstova, s ciljem utvrđivanja njihova potencijalnog učinka na predikciju promjene stava neposredno nakon čitanja određenog teksta te na stav mjeren nekoliko tjedana kasnije.

U tu je svrhu provedene su dvije hijerarhijske regresijske analize. Stvorene su dodatne četiri varijable koje se sastoje od kombinacije moralnih temelja i okvira priče.

Interakcijske varijable dobivene su množenjem varijabli moralnih temelja i konotacija priče te množenjem moralnih temelja i moralnog okvira. Glavno pitanje bilo je jesu li rezultati na moralnim temeljima sudionika imali veze s promjenom stava.

U prvom modelu ispitan je učinak svih varijabli na drugi stav, dakle stav mjeran neposredno nakon čitanja tekstova. Varijable uvedene u prvom koraku hijerarhijske regresije bile su: početni stav, stupanj religioznosti i politička orijentacija. U drugom koraku uvedeni su individualistički i kolektivistički temelji te konotacija priče i moralni okvir. U trećem je koraku uvedena interakcija moralnih temelja kao kombinacija dispozicijskih i situacijskih čimbenika odnosno moralnih okvira i konotacije priče. Drugi je model konstruiran na isti način, kao i prvi, pri čemu je kriterijska varijabla bila stav mjeran nakon određenog protoka vremena od izlaganja sadržaju (odgođeni stav), kako bi se utvrdila stabilnost stava odnosno njegove potencijalne promjene kroz protok vremena od dva do tri tjedna. U drugom modelu uvedeno je drugo mjerenje stava (neposredni stav) kao jedna od kontrolnih prediktorskih varijabli.

Vrijednosti tolerancije za prvi model u kojemu je STAV2 kriterij kreću se od .487 do .975, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.020 do 2.052. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 2.075. Vrijednosti tolerancije za drugi model u kojemu je STAV3 kriterij kreću se od .176 do .980, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.027 do 5.693. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.948. Navedeni rezultati ukazuju na ispunjenje uvjeta provođenja hijerarhijske regresijske analize. Problematične vrijednosti tolerancije i VIF pripisuju se visokoj povezanosti između sva tri mjerenja stava. Prikaz provedenih hijerarhijskih regresijskih analiza nalaze se u Tablici 32.

Tablica 32.

Doprinos moralnih temelja stavu prema homoseksualnim osobama, uz kontrolu početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti

		Stav 2	Stav 3
		β	β
1. korak	Početni stav	.86**	.37**
	Stav 2	-	.57**
	Stupanj religioznosti	-.01	-.02
	Politička orijentacija	-.06	-.02
	<i>R</i>	.90**	.94**
	<i>R</i> ²	.80**	.87**
	<i>Korigirani R</i> ²	.80**	.87**
	<i>F</i> (3, 244) (4,242)	331.20**	402.51**
2. korak	Početni stav	.87**	.33**
	Stav 2	-	.58**
	Stupanj religioznosti	-.00	-.02
	Politička orijentacija	-.06	-.01
	Individualistički temelji	-.04	.07*
	Kolektivistički temelji	.02	-.04
	Konotacija priče	-.02	-.04
	Moralni okvir	-.01	.01
	<i>R</i>	.90**	.94**
	<i>R</i> ²	.81**	.87**
	<i>Korigirani R</i> ²	.80**	.87**
	<i>F</i> (5,242) (6,240)	141.58**	205.46**
	ΔR^2	.00	.00
	ΔF (3,242) (2,240)	.68	1.97
3.korak	Početni stav	.87**	.33**
	Stav 2	-	.58**
	Stupanj religioznosti	-.01	-.02
	Politička orijentacija	-.07	-.01
	Individualistički temelji	-.03	.07*
	Kolektivistički temelji	.01	-.04
	Konotacija priče	-.03	-.04
	Moralni okvir	-.02	.00

Individualistički*konotacija	.02	.02
Kolektivistički*konotacija	-.06	.0
Individualistički*m. okvir	.03	.02
Kolektivistički*m. okvir	.01	-.00
<i>R</i>	.90**	.94**
<i>R</i> ²	.81**	.87**
<i>Korigirani R</i> ²	.80**	.87**
<i>F</i> (9,238) (10,236)	90.81**	135.48**
ΔR^2	.00	.00
ΔF (4,238) (4,236)	1.19	.31

*Napomena: N = 248 (1. model); N = 247 (2. model); * $p < .05$; ** $p < .01$; R – korelacija prediktora s kriterijem; R^2 – koeficijent determinacije; Korigirani R^2 – prilagođeni koeficijent determinacije s brojem prediktora uzetim u obzir; Stav 1 – početni stav sudionika; Stav 2 – stav sudionika neposredno nakon izlaganja manipulativnom sadržaju; Stav 3 – naknadno testiranje stava nekoliko tjedana nakon izlaganja tekstovima; Konotacija priče – 1 pozitivna, 2 – negativna; Moralni okvir – 1 – individualistički okvir teksta, 2 – kolektivistički okvir teksta. Više vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju pozitivniji stav prema homoseksualnim osobama.*

Rezultati prikazani u Tablici 32. pokazuju da politička orijentacija i stupanj religioznosti nisu značajni prediktori stava prema homoseksualnim osobama u drugom mjerenju kada se u modelu kontrolira početni stav sudionika. Uvođenjem moralnih temelja i tekstualnih okvira varijanca ostaje nepromijenjena ($\Delta R^2 = .00$), a dodatnim uključivanjem varijabli u trećem koraku situacija se i dalje ne mijenja. Interakcija moralnih temelja i tekstualnih okvira nema nikakav učinak na promjenu stava.

U drugom modelu, u kojemu kriterijsku varijabli predstavlja STAV3 (stav mjeren nekoliko tjedana nakon izlaganja tekstualnim okvirima), rezultati iz prvog koraka ostaju nepromijenjeni u odnosu na prethodni model. Očekivano, početni stav i stav iz drugog mjerenja ostaju jedini značajni prediktori.

Međutim, uvođenjem moralnih temelja i tekstualnih okvira u drugom koraku, individualistički moralni temelji izdvajaju se kao dodatni značajan prediktor, premda manje vrijednosti ($\beta = .07$), što upućuje na mogućnost da se njihova uloga u predikciji stavova prema homoseksualnim osobama postupno integrira tijekom vremena.

U trećem koraku, situacija ostaje nepromijenjena jer interakcija moralnih temelja i tekstualnih okvira ne pokazuje značajan učinak na odgođeni stav.

Prema rezultatima hijerarhijskih regresijskih analiza treća hipoteza nije u potpunosti dokazana. Moralni temelji nisu promijenili efekt konotacije sadržaja na stavove prema homoseksualnim osobama. Jedini značajni prediktori promjeni stava bili su individualistički temelji sudionika koji predviđaju naknadnu promjenu u stavu prema homoseksualnim osobama. Ostali efekti nisu se pokazali značajnima, uslijed velike povezanosti stavova u sva tri mjerenja.

4.2.4. Četvrti problem istraživanja

Četvrta hipoteza orijentirana je na pronalaženje povezanosti između usklađenosti moralnog temelja pojedinca s moralnim okvirima u tekstu, na neke promjene u stavu nakon izlaganja manipulativnom sadržaju. U tu su svrhu napravljena dva modela hijerarhijskih regresijskih analiza. Oba modela u prvom koraku ispituju prediktivni efekt početnog stava, političke orijentacije i stupnja religioznosti, pri čemu je u drugom modelu kao jedna od prediktorskih varijabli STAV2. U drugom su koraku uvedeni moralni temelji i tekstualni okviri, kako bi se kontrolirao njihov pojedinačni efekt na promjene u STAVU2 i STAVU3. U zadnjem koraku ispitane su varijable nastale interakcijom moralnih temelja sudionika i moralnih okvira tekstova. Ove su interakcije uvedene u svrhu dobivanja odgovora na pitanje je li možda došlo do određenog jačeg efekta promjene u stavu u situacijama u kojima sudionici čitaju tekst koji je u skladu s njihovim moralnim vrijednostima. Prema četvrtoj hipotezi, očekuje se da stav sudionika s visokim rezultatom na individualističkim temeljima koji čitaju individualistički uokviren tekst promjeni na još pozitivniji, a stav sudionika s visokim rezultatom na kolektivističkom moralnom temelju postane negativniji u slučaju čitanja priče uokvirene prema kolektivističkim vrijednostima.

Vrijednosti tolerancije za prvi model u kojemu je STAV2 kriterij kreću se od .507 do .981, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.020 do 2.023. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 2.057. Vrijednosti tolerancije za drugi model u kojemu je STAV3 kriterij kreću se od .179 do .979, dok faktori povećanja varijance iznose od 1.020 do 5.598. Durbin Watson kriterij o korelaciji reziduala iznosi 1.934. Navedeni rezultati ukazuju na ispunjenje uvjeta provođenja hijerarhijske regresijske analize. Problematične vrijednosti tolerancije i VIF pripisuju se visokoj povezanosti između sva tri mjerenja stava. Prikaz provedenih hijerarhijskih analiza nalaze se u Tablici 33.

Tablica 33.

Ispitivanje usklađenosti moralnih temelja sudionika s moralnim okvirom teksta, uz kontrolu početnog stava, religioznosti i političke orijentacije

		Stav 2	Stav 3
		β	β
1. korak	Početni stav	.86**	.37**
	Stav 2	-	.57**
	Stupanj religioznosti	-.01	-.01
	Politička orijentacija	-.06	-.02
	Konotacija priče	-.03	-.03
	<i>R</i>	.90	.93
	<i>R</i> ²	.80**	.87**
	<i>Korigirani R</i> ²	.80**	.87**
	<i>F</i> (4, 243) (5,241)	248.63**	322.84**
2. korak	Početni stav	.87**	.33**
	Stav 2	-	.58**
	Stupanj religioznosti	-.00	-.02
	Politička orijentacija	-.06	-.01
	Konotacija priče	-.02	-.04
	Moralni okvir	-.01	.01
	Individualistički temelji	-.04	.07
	Kolektivistički temelji	.02	-.04
	<i>R</i>	.90	.90
	<i>R</i> ²	.81**	.94**
	<i>Korigirani R</i> ²	.80**	.87**
	<i>F</i> (7,240) (8,238)	141.58**	205.46**
	ΔR^2	.00	.00
	ΔF (3,240) (3,238)	.58	2.15
3. korak	Početni stav	.87**	.33**
	Stav 2	-	.58**
	Stupanj religioznosti	-.00	-.02
	Politička orijentacija	-.06	-.01
	Konotacija priče	-.03	-.04
	Moralni okvir	-.01	.01
	Individualistički temelji	-.04	.07
	Kolektivistički temelji	.02	-.04

Individualistički*m.okvir	.02	.02
Kolektivistički*m.okvir	.01	.000
<i>R</i>	.90	.35
<i>R</i> ²	.81**	.87**
Korigirani <i>R</i> ²	.80**	.87**
<i>F</i> (9,238) (10,236)	109.76**	163.49**
ΔR^2	.001	.000
ΔF (2,238) (2,236)	.492	.317

*Napomena: N = 248 (1. model); N = 247 (2. model); **p<.01; R – korelacija prediktora s kriterijem; R² – koeficijent determinacije; Korigirani R² – prilagođeni koeficijent determinacije s brojem prediktora uzetim u obzir; Stav 1 – početni stav sudionika; Stav 2 – stav sudionika neposredno nakon izlaganja manipulativnom sadržaju; Stav 3 – naknadno testiranje stava nekoliko tjedana nakon izlaganja tekstovima; Konotacija priče – 1 pozitivna, 2 – negativna; Moralni okvir – 1 – individualistički okvir teksta, 2 – kolektivistički okvir teksta. Više vrijednosti u kriterijskim varijablama odražavaju pozitivniji stav prema homoseksualnim osobama.*

Dosadašnji rezultati pokazuju da tekst uokviren unutar određenih moralnih temelja ima efekt na promjenu stava samo ako je moralni okvir teksta usklađen s dominantnim moralnim temeljima čitatelja (Day, 2014). Pri tome, učinak može biti i pozitivan i negativan, ovisno o specifičnoj interakciji između sadržaja i individualnih vrijednosnih orijentacija čitatelja.

Rezultati pokazuju kako nismo došli do efekta usklađenosti moralnog okvira i moralnih temelja čitatelja. Naime, situacija u prvom koraku ukazuje na ponovni jak utjecaj početnog stava zbog kojeg je jako teško otkriti ikakvu promjenu u STAVU2 i STAVU3. U oba modela jedini prediktori koji su se pokazali značajnima bili su očekivano stav koji su sudionici imali u startu i stav koji su imali neposredno nakon izlaganja sadržaju. Jedini zaključak koji se iz ove analize može izvući da je pri mjerenju stava nakon određenog protoka vremena, drugi stav imao jači efekt pri predikciji trećeg stava nego početni. Time je četvrta hipoteza u potpunosti opovrgnuta. U ovom slučaju moralno uokvirivanje poruke nije se pokazalo učinkovito u pokušaju izazivanja ikakve promjene u stavovima prema homoseksualnim osobama.

5. Rasprava

Cilj ove disertacije bio je istražiti područje psihologije morala kroz ispitivanje uloge moralnih temelja u formiranju stavova prema manjinskim skupinama. Poseban je naglasak bio na pronalaženju kombinacije specifičnih tekstualnih okvira koji mogu imati jasan efekt na ublažavanje negativnih stavova prema manjinskim skupinama. Kako bi se ispitali učinci manipulativnog sadržaja, istraživanje je obuhvatilo stavove prema dvjema društveno osjetljivim manjinskim skupinama, migrantima i homoseksualnim osobama. Cilj je bio razumjeti proces promjene stava u kontekstu moralno uokvirenih tekstova i ispitati koji moralni okviri imaju najsnažniji efekt na oblikovanje percepcije manjinskih skupina. Oblikovanje stavova predstavlja važnu temu socijalne psihologije, pa je jedan od ciljeva ovog rada bio identificirati najučinkovitiju strategiju za uokvirivanje masovnih sadržaja koji prikazuju određene društvene skupine.

5.1. Moralni temelji kao prediktori stava prema manjinskim skupinama

Prva hipoteza postavljena je s ciljem utvrđivanja prediktivne uloge moralnih temelja u oblikovanju stava prema manjinskim skupinama, uz kontrolu utjecaja političke i religijske orijentacije, s obzirom na njihovu povezanost s moralnim temeljima (Graham i sur., 2009). U ovom istraživanju moralni su temelji analizirani kroz dvofaktorsku strukturu, koja ih dijeli na individualističke i kolektivističke moralne temelje, koju su koristili neki autori (pr. Hoewe, 2021). Individualistički temelji uključuju temelje brige i pravednosti. U kontekstu stava prema manjinskim skupinama, pojedinci koji se u većoj mjeri oslanjaju na individualističke moralne temelje mogu osjećati empatiju prema manjinskim skupinama te migrante mogu percipirati kao žrtve rata i siromaštva koji ne mogu kontrolirati vlastitu životnu situaciju (Nath, 2022). Iz tih je razloga, unutar pozitivno individualistički uokvirene priče, nastojano aktivirati osjećaj pravednosti i brige za migrante koji, spavajući na otvorenom, nastoje osigurati vlastitu sigurnost daleko od svog doma. Kada se narativ o migrantima postavi u okvir pravednosti, percepcija migranata poboljšava se, što potvrđuju i recentna istraživanja (Arguello-Gutierrez i sur., 2024). Dodatno, tekst je obilježen pozitivnom atmosferom, prikazujući migrante kao osobe koje, unatoč napornom i poštenom radu (ponajviše u sektoru uslužnih djelatnosti) s veseljem dočekuju Novu godinu. Empatija se dodatno pokušala potaknuti

prikazivanjem migranata kao skupine podložne predrasudama, ističući njihovo pravo na ravnopravnost unatoč pripadnosti manjinskoj zajednici u Republici Hrvatskoj.

U negativnom kontekstu, kod osoba s izraženim individualističkim moralnim temeljima može se razviti negativan stav prema migrantima, temeljen na percepciji da oni iskorištavaju empatiju i dobronamjernost domicilnog stanovništva te ne doprinose društvu na konstruktivan način. Stoga je negativno individualistički uokvirena priča prikazivala migrante kao prijetecu skupinu koja narušava mir stanovnika i uzrokuje štetu lokalnoj zajednici. U osnovi, pritom se nastojalo ukazati na činjenicu da isti moralni temelj može usmjeravati prema suprotnim stavovima, ovisno o kontekstu u kojem su migranti predstavljeni, bilo kao ugrožene ili kao agresivne pojedince.

Što se tiče kolektivističkih moralnih temelja, oni uključuju temelje autoriteta, lojalnosti i čistunstva (Graham i sur., 2009). Kolektivistički moralni temelji mogu oblikovati pozitivnu percepciju migranata kada se njihova prisutnost promatra kroz vrijednosti poput grupne odanosti, poštovanja tradicije i prihvaćanja hijerarhijskog društvenog poretka. Iz takve perspektive, migranti se mogu percipirati kao vrijedna radna snaga koja se postupno integrira kroz niže radne pozicije, pri čemu iskazuju predanost radu, disciplinu i prilagodljivost zajedničkim normama društva u koje dolaze.

Pozitivno uokvirena naracija temeljila se na prikazu migranata kao skupine koja poštuje hrvatske zakone, tradiciju, kulturu i religijske norme. Također, istaknut je njihov religijski identitet i naglasak na odanosti i poštovanju hijerarhije, čime su, unatoč razlikama u vjerskim običajima, prikazani kao zajednica koja dijeli temeljne vrijednosti konzervativnog društvenog poretka. S druge strane, negativna percepcija migranata može proizaći iz dojma da ugrožavaju tradicionalne običaje, autoritet, pravni sustav i društvena pravila. Osobe s izraženim kolektivističkim moralnim temeljima mogle bi ih percipirati kao one koji odbijaju integraciju i prilagodbu većinskom društvu, kao i nositelje stranih običaja i praksi koje nisu u skladu s lokalnim vrijednostima i ideologijama. Neka istraživanja sugeriraju povezanost kolektivističkih temelja s percepcijom migranata kao prijetnju resursima i sigurnosti zajednice (Bianco i Kosic, 2023). Kolektivistički negativno uokvirena priča prikazivala je migrante kao skupinu koja ne samo da remeti sklad zajednice kroz incidente u lokalnom okruženju, već također ugrožava sigurnost, kulturu i tradicionalne običaje domicilnog stanovništva, pri čemu ne pokazuje poštovanje

prema zakonima i društvenom poretku. Kolektivistički temelji povezani su antiimigracijskom politikom, koja se temelji uglavnom na strahu od narušavanja tradicionalnog društvenog poretka domicilnog stanovništva (Arguello-Gutierrez i sur., 2024). U okviru međugrupnih odnosa, često se pojavljuju različiti oblici prijetnji, od kojih se u literaturi ističu realistična i simbolička prijetnja (Stephan i sur., 2009). Realističnu prijetnju predstavlja percepcija natjecanja između grupa za određene resurse poput obrazovanja i poslova, dok simbolička prijetnja uključuje uvjerenja kako vanjska grupa u negativnom smislu izaziva vrijednosti, kulturu i način života domicilne skupine (Stephan i sur., 2009; Vallejo-Martin i sur., 2020). Bianco i Kosic (2023) u svom istraživanju otkrivaju kako kolektivistički temelji pozitivno i značajno predviđaju percepciju realistične i simbolične prijetnje migranata, pri čemu te prijetnje predviđaju visok stupanj predrasuda prema migrantskim skupinama. U istoj studiji, dokazan je direktan negativan efekt individualističkih moralnih temelja na predrasude prema migrantima (Bianco i Kosic, 2023). Lindstorm (2017) potvrđuje ovu tezu analizirajući način uokvirivanja sadržaja nakon terorističkih napada u Bruxellesu, pri čemu su migranti u desno orijentiranim novinama prikazani prvenstveno kao sigurnosna prijetnja.

Što se tiče homoseksualnih osoba, individualistički moralni temelji naglašavaju brigu za prava pojedinca i zaštitu od društvene nepravde, što omogućuje uokvirivanje homoseksualnih osoba kao marginalizirane i diskriminirane zajednice. Takva perspektiva usmjerava pažnju na iskustva nejednakosti i potrebu za njihovim uključivanjem u društvo kroz prizmu pravednosti i zaštite od štete (Graham i sur., 2009).

Stoga je pozitivno individualistički uokvirena priča imala naglasak na miran prosvjed osoba iz LGBTIQ+ skupine koje traže ravnopravnost, slobodu i dostojanstvo koje uživa heteroseksualna većina građana. U tekstu se spominje i borba protiv diskriminacije i ponižavanja. Tekst je podržan i pozitivnom slikom s jedne od povorki ponosa u Zagrebu. S druge strane, individualistički orijentirani ljudi naglašavaju autonomiju i osobni identitet, pa im može smetati kada se LGBTIQ+ prava predstavljaju kao grupni zahtjevi umjesto kao individualna prava pojedinaca. Individualistički moralni temelji, premda su češće povezani s liberalnijim svjetonazorima (Graham i sur., 2009), mogu oblikovati percepciju društvenih tema na način koji stavlja naglasak na prava pojedinca, a ne na grupni identitet. Iz takve perspektive, fokus na kolektivni identitet može se doživjeti kao

zanemarivanje univerzalnih individualnih prava, dok se zahtjevi za posebnom zaštitom ili prepoznatljivošću mogu percipirati kao narušavanje principa jednakosti i autonomije. Također, naglasak na grupne zahtjeve može izazvati negativne reakcije kada se doživljava kao forsiranje društvene podrške, umjesto kao slobodan izraz individualnih uvjerenja. U negativno individualistički uokvirenom tekstu upravo je ta percepcija forsiranja podrške od strane svih građana stavljena u prvi plan. Tekst je podržan slikom specijalnih jedinica koje osiguravaju povorku, što može ostavljati negativan dojam.

Kolektivistički moralni temelji često su povezani s konzervativnijom desničarskom politikom, koja naglašava vrijednosti poput vjere, tradicije i obitelji. U tom kontekstu, homoseksualne osobe mogu biti percipirane pozitivno kada se njihov aktivizam i zahtjevi za pravima predstave kroz prizmu tih istih vrijednosti. Primjerice, ako se istakne njihova želja za osnivanjem obitelji, sklapanjem braka u vjerskim institucijama i sudjelovanjem u tradicionalnom društvenom okviru, to može biti u skladu s konzervativnim moralnim načelima koja naglašavaju važnost obiteljskog života i stabilnosti zajednice. Ako homoseksualne osobe pokazuju odanost nacionalnim, kulturnim i obiteljskim vrijednostima, mogu biti percipirane pozitivnije, unatoč svojoj seksualnoj orijentaciji. Iako kolektivistički temelji često uključuju religijsku moralnost koja može biti tradicionalno protiv homoseksualnosti, religija također naglašava ljubav, suosjećanje i zajedništvo. S obzirom da ne postoje istraživanja koja bi nedvosmisleno pokazala da su kolektivistički moralni temelji povezani s pozitivnim stavovima prema homoseksualnim osobama, no na temelju opisa kolektivističkih temelja (Graham i sur., 2009) očekujemo da kolektivističke vrijednosti promiču ljubav prema domovini, obiteljskim vrijednostima, svojem bližnjemu i sl. Zbog toga se pozitivno uokvirena priča nije oslanjala isključivo na postojeće empirijske nalaze, već na pretpostavku da inkluzivne aspekte kolektivističkih moralnih temelja, koji potencijalno doprinose većoj prihvaćenosti homoseksualnih osoba.

Pozitivno kolektivistički uokvirena priča govori o borbi za homoseksualna prava, ali više u smjeru želje za obitelji, sklapanju brakova. U tekstu se homoseksualne osobe prikazuju kao osobe koje mogu doprinijeti i borbi za domovinu, vjerskim zajednicama i općenito njegovanju tradicionalnih vrijednosti. S druge strane, osobe s naglašenim kolektivističkim moralnim temeljima mogu percipirati LGBTIQ+ pokret kao fenomen koji je proizvod stranih kulturnih utjecaja, potencijalno nespojiv s nacionalnim,

religijskim i tradicionalnim identitetom. U tom kontekstu, borba za LGBTIQ+ prava može biti interpretirana kao izazov postojećim društvenim strukturama, osobito ako se doživljava kao pokušaj rušenja ili slabljenja tradicionalnog poretka i redefiniranja uloge autoriteta u društvu. Štoviše, seksualne manjine koje se oslanjaju na kolektivističke moralne temelje mogu vlastitu seksualnu orijentaciju doživljavati kao odstupanje od tradicionalnih moralnih vrijednosti i normi zajednice, što može otežati njihovu odluku o otkrivanju vlastite seksualne orijentacije (outanju) (Barnett i sur., 2020). U skladu s tim, negativno kolektivistički uokvirena priča temeljila se na prikazu homoseksualnih osoba kao onih koje narušavaju hijerarhijski društveni poredak, suprotstavljajući se koncepciji biološke i društvene normativnosti. Nadalje, takva naracija naglašava percepciju LGBTIQ+ pokreta kao ideološkog koncepta koji narušava obiteljske vrijednosti, promičući alternativne modele obitelji i brakova koji odstupaju od tradicionalne definicije.

Prije nego je provjeren efekt različito oblikovanih priča, ispitan je doprinos moralnih temelja stavu prema manjinskim skupinama. Što se tiče ispitivanja stava prema migrantskim skupinama, rezultati sugeriraju kako je kod sudionika bilo moguće predvidjeti stav na temelju njihovih moralnih temelja. Dobiveni rezultati pokazuju kako sudionici koji se u većem stupnju oslanjaju na individualističke moralne temelje pokazuju pozitivan stav prema migrantima, što je u skladu s prijašnjim istraživanjima (pr. Hadarics i Kende, 2017). S druge strane, pojedinci koji se oslanjaju na kolektivističke temelje, imaju negativne stavove prema migrantima, što je također u skladu s literaturom (Nath, 2022). Isti je rezultat dobiven ispitivanjem stava prema homoseksualnim osobama. Naime, individualistički temelji bili su značajan prediktor pozitivnom, a kolektivistički temelji negativnom stavu prema homoseksualnim osobama. Ovaj rezultat je u skladu s ranijim istraživanjima (Koleva i sur., 2012; Barnett i sur., 2018) te se može dodatno objasniti činjenicom da osobe koje se oslanjaju na individualističke moralne temelje iskazuju višu razinu empatije i snažniji osjećaj pravednosti i jednakih prava za sve (Graham i sur., 2009). Osobe s naglašenim individualističkim temeljima preferiraju interese pojedinca nad interesima grupe te općenito u manjoj mjeri prihvaćaju koncept "žrtvovanja osobne dobrobiti za dobrobit zajednice." (Baldner i Pierro, 2019). U skladu s rezultatima prijašnjih istraživanja (Graham i sur., 2009), isti ti pojedinci u nižoj su mjeri

religiozni te u većem stupnju pokazuju tendenciju ka lijevoj političkoj opciji. S druge strane, utvrđeno je da oslanjanje na kolektivističke moralne temelje predviđa negativan stav prema migrantima i homoseksualcima. Osobe s dominantnim kolektivističkim moralnim temeljima češće su religiozne te pokazuju sklonost desnoj političkoj opciji, koja je povezana s negativnim stavovima prema migrantima (Verkuyten i sur., 2022) i homoseksualcima (Jerković, 2024; Huić i sur., 2015). Osobe s razvijenijim kolektivističkim temeljima vrednuju odanost vlastitoj grupi, očuvanje tradicije kao i poštivanje vlastite vjere te iz tog razloga migrante vide kao potencijalnu prijetnju homogenosti, stabilnosti i tradiciji domicilnog stanovništva (Baldner i Pierro, 2019).

Kontrola političke i religijske orijentacije pružila je dokaz da moralni temelji djeluju kao posrednici između religioznosti, političke orijentacije i stavova prema manjinskim skupinama. Time je potvrđena povezanost moralnih vrijednosti s političkim preferencijama i stupnjem religioznosti, pri čemu se moralni temelji ističu kao jedan od ključnih mehanizama u oblikovanju stavova prema manjinskim skupinama. Ovaj je nalaz od izuzetne važnosti, jer ovo istraživanje u daljnjim koracima nastavlja s ispitivanjem mogućnosti identificiranja specifičnih kombinacija moralnih temelja pojedinca i moralnih okvira sadržaja koji utječu na oblikovanje stavova.

Budući da je pitanje migracija često polarizirano, moralno preoblikovanje nudi uvid u to kako izvještavanje o migrantima može biti oblikovano da bude prihvatljivije različitim političkim grupama. Kada su u pitanju migranti, hrvatski mediji migrantske teme češće prikazuju kroz prizmu ugroze sigurnosti (negativan okvir), a rjeđe kroz integracijski okvir (pozitivno) (Popović i sur., 2022).

Testiranje druge hipoteze obuhvaćalo je ispitivanje učinkovitosti manipulativnog sadržaja, odnosno utvrđivanje uspješnosti promjene inicijalnog stava pojedinca nakon izlaganja pozitivno ili negativno oblikovanom tekstu o migrantskoj skupini. Prvo je analizirana razlika između sva tri mjerenja, neovisno o manipulaciji tekstovima. Na cjelokupnom uzorku uočena je blaga tendencija pomaka prema negativnijem stavu prema migrantima. Taj je nalaz moguće objasniti vremenskim utjecajem perioda unutar kojega je vršeno glavno istraživanje. Naime, 2023. godina (u kojoj se provodilo glavno istraživanje) imala je dosta veliki priljev migranata. Samo u 2023. godini u RH doselilo se 15,6% hrvatskih državljana, a čak 84,4% stranaca. Od ukupnog broja doseljenih osoba

(N = 69 396) znatan je broj stranaca kojima je izdana dozvola za boravak i rad u RH (Državni zavod za statistiku, 2024). Premda nema konkretnih istraživanja u 2023. godini na našem području, u 2022. godini rezultati su jasno upućivali kako Hrvati imaju dosta negativne stavove prema migrantima općenito (Stipišić, 2022), a pogotovo u skladu s medijskim prikazima (Popović i sur., 2022). Povećani priljev migranata tijekom 2023. godine postupno je, iz mjerenja u mjerenje, rezultirao sve negativnijim stavovima, neovisno o izloženosti manipulativnom sadržaju.

Provedene su univarijatne i multivarijatne analize kako bi se detaljno ispitala razlika između početnih stavova i stavovima izmjerenima nakon intervencije tekstovima. U prvoj analizi nisu uzimani u obzir početni stavovi sudionika, stupanj njihove religioznosti i političke preferencije, dok su u kasnijim analizama te varijable postupno uključivane. U drugom mjerenju, sudionici su čitali različito oblikovani sadržaj te su odmah nakon čitanja, ispunjavali Skalu negativnih stavova prema migrantima ili Skalu stavova prema homoseksualcima. Također, nakon nekoliko tjedana, u trećem mjerenju, ispunjavali su istu Skalu, kako bi se ispitao potencijalni odgođeni efekt manipulativnog sadržaja na stavove. U tom kontekstu, spominju se neposredni i odgođeni efekti manipulativnog sadržaja.

5.2. Efekti uokvirivanja na promjenu stava

Prva je analiza provedena bez kontrole početnog stava i vrijednosnih preferencija. Rezultati pokazuju da su sudionici izloženi negativnoj priči imali značajno negativnije stavove prema migrantima, no taj efekt nije zadržan na dugoročnom mjerenju. Negativna priča potaknula je snažnu afektivnu reakciju neposredno nakon čitanja, no njezin učinak nije bio dugotrajan te se nije zadržao nakon nekoliko tjedana. Ozyumenko i Larina (2020) u svome istraživanju opisuju agresivni način kojim mediji pokušavaju utjecati na emocije čitatelja s ciljem smanjenja racionalne percepcije informacija. U našem slučaju, u uvjetima kada sudionici nisu stigli puno razmatrati pročitano, efekt konotacije imao je značajan neposredan učinak. Ovakav nalaz je u skladu s istraživanjem u Švedskoj, u kojemu su istraživači otkrili kako negativno oblikovane vijesti češće dovode do negativnih stavova, a pozitivne do pozitivnijih (Theorin i sur., 2019). Naime, negativni narativ kod čitatelja izazivat će nesigurnost i strah, a uz percepciju prijetnje koja vlada pričom aktivirat će se drugačiji psihološki mehanizmi što je vjerojatno u snažnijoj mjeri

izazvalo pojačani negativni stav. Razlog tome je da ljudi općenito više pažnje posvećuju negativnim vijestima nego pozitivnim (Soroka i sur., 2019). Istraživanja pokazuju da negativno uokvireni naslovi na online portalima povećavaju vjerojatnost privlačenja pažnje čitatelja (Robertson i sur., 2023), potiču učestalije klikove (Zhang i sur., 2024) te značajno povećavaju sklonost njihovom dijeljenju na društvenim mrežama (Watson i sur., 2024). Drugi razlog pronalazimo u sindromu „strašnog svijeta“ (eng. Scary world syndrome) u kojemu je negativna pristranost jedna od najupečatljivijih značajki izvještavanja u medijima koja izaziva anksioznost kod čitalaca (Andersen i sur., 2024).

Dakle, rezultati dobiveni u ovom istraživanju podržavaju efekt negativnih vijesti i povezani su s pojačavanjem negativnog stava uslijed psiholoških mehanizama straha. Može se zaključiti kako pozitivni narativ izaziva suosjećanje i podršku no, u konačnici ne rezultira istom jačinom promjene stava kao negativno oblikovana priča.

Uz kontrolu početnog stava i ideoloških uvjerenja sudionika, efekt konotacije priče bio je značajan i u odgođenom mjerenju. Konkretno, s vremenskim odmakom učinak konotacije priče opada, no kada se uzme u obzir početni stav sudionika te njegova religijska i politička ideologija, pokazalo se da konotacija priče ima učinak kako u neposrednom, tako i u odgođenom mjerenju stava prema migrantima.

Značajnost početnog stava upućuje na njegovu relativnu stabilnost, pri čemu se stavovi sudionika u manjoj mjeri mijenjaju nakon izloženosti različitim konotacijama tekstova. Ovaj nalaz dodatno potvrđuje da su stavovi u određenoj mjeri konzistentni i otporni na promjene, barem unutar okvira ovog istraživanja.

Pristupili smo i provjeri promjene stava prema migrantima s obzirom na moralni okvir priče (neovisno o valenciji sadržaja). Obje vrste moralnih okvira dovele su do značajne promjene stava, bez ispitivanja efekta početnog stava. U situaciji mjerenja stava neposredno nakon manipulacije došlo je do značajno negativnijih stavova u uvjetima kolektivističkog okvira. U odgođenom mjerenju postignut je isti efekt. Moguće da je kolektivistička priča u većoj mjeri aktivirala strah od ugrožavanja tradicionalnih prava od strane migrantskih skupina. Individualistička priča možda je u većoj mjeri izazvala empatiju prema migrantima, čak neovisno je li bila pozitivna ili negativna. Moralni okvir izgubio je efekt na promjenu stava kada se kontrolirao efekt ideologije čitatelja. S

obzirom na povezanost moralnih temelja s religioznim i političkim uvjerenjima pojedinca (Graham i sur., 2009), efekt moralnih temelja izostao je kada smo tu ideologiju koristili kao kovarijat. Kada su u analizu uključeni kovarijati koji odražavaju početni stav, političku orijentaciju i religioznost sudionika, efekt moralnih okvira prestao je biti statistički značajan. Ovaj nalaz upućuje na to da su vrijednosni faktori poput političkih i religijskih uvjerenja toliko snažni da nadjačavaju učinak moralnih okvira sadržaja kojima su sudionici bili izloženi. No, iz rezultata dobivenih ovim istraživanjem vidljivo je kako su kolektivistički okviri imali jači efekt na pomake u stavovima nego individualistički. Pitanje koje se proizlazi iz tih rezultata jest zašto individualistički okviri imaju manji efekt na promjenu stava nego što su imali kolektivistički. Taj se rezultat može objasniti time da su kolektivistički temelji povezani s eksplicitnim predrasudama prema migrantima pri čemu je taj odnos posredovan percipiranim realnim i simboličnim prijetnjama (Bianco i Kosic, 2023).

Rezultati hijerarhijske regresijske analize prediktora stava prema migrantima pokazuju da sudionici s izraženijom političkom konzervativnošću i višom razinom religioznosti već u startu imaju negativnije stavove prema migrantima, neovisno o moralnom okviru u kojem im je tekst predstavljen. S druge strane, liberalniji i manje religiozni sudionici zadržavaju pozitivne stavove prema migrantima bez obzira na moralni okvir priče kojem su bili izloženi. Ovi nalazi sugeriraju da su temeljna vrijednosna uvjerenja stabilan faktor u oblikovanju stavova te da ih nije lako promijeniti kroz manipulaciju moralnim okvirima u tekstovima.

Na kraju je ispitan učinak interakcije konotacije priča i moralnog okvira, pri čemu je, u skladu s očekivanjima temeljenima na prethodnim rezultatima, utvrđeno da negativno intonirane priče u oba moralna okvira značajno doprinose promjeni stavova u negativnijem smjeru.

Najizraženiji učinak zabilježen je kod kolektivistički negativno uokvirene priče, odnosno u situaciji kada su migranti prikazani kao prijetnja tradiciji i sigurnosti domicilnog stanovništva. Nasuprot tome, individualistički negativna priča, koja migrante prikazuje kao prijetnju pravednosti i autonomiji, nije izazvala jednako snažnu negativnu reakciju. Ovi nalazi upućuju na to da kolektivistički moralni temelji, kada su kombinirani s negativnim narativom, mogu potaknuti intenzivne negativne emocije prema

migrantima. Drugim riječima, kada se migranti doživljavaju kao faktor koji narušava društvenu koheziju, zajedničke vrijednosti i stabilnost zajednice, negativna percepcija značajno se pojačava. Taj podatak je u skladu s istraživanjima koja pokazuju kako se u situacijama prikaza migranata u kontekstu realnih i simboličnih prijetnji, povećavaju negativni stavovi. S druge strane, suosjećanje s njima smanjuje negativan stav, što je možda nenamjerno aktivirala individualistički nastrojena priča (Stephan i sur., 2005).

Theorin i suradnici (2019) u svom su istraživanju otkrili i kako antiimigrantski tekstovi u medijima koji više zagovaraju kontroverznu, desničarsku politiku imaju dosta jaki efekt na negativne stavove prema migrantskim skupinama. Taj je rezultat u skladu s našim rezultatima u kojemu kolektivistički negativna priča u najvećem stupnju pojačava negativan stav. Negativno oblikovana individualistička priča također je imala efekta u promjeni stava u negativnom smjeru između prvog i drugog mjerenja. U toj priči migranti su prikazani kroz scenarij agresivnog ponašanja, s naglaskom na ugrožavanje mira te izigravanje empatije i brige koju su građani Hrvatske pružili migrantima. Iako je priča imala značajan negativan efekt na stavove sudionika u drugom mjerenju, njezin efekt bio je slabiji u usporedbi s kolektivistički oblikovanom negativnom pričom. Ovaj rezultat moguće je djelomično objasniti činjenicom da individualistički oblikovana priča ne spominje strah za djecu i opću sigurnost, elemente koji izazivaju snažniju emocionalnu reakciju. Hellwig i suradnici (2016) utvrdili su da strahovi povezani sa sigurnošću negativno utječu na stavove prema muslimanskim imigrantima, dok su ekonomske brige snažniji prediktor stavova prema imigrantima iz istočnoeuropskih zemalja. Ovi nalazi sugeriraju da različite vrste zabrinutosti, sigurnosne i ekonomske, igraju specifičnu ulogu u oblikovanju percepcije različitih imigrantskih skupina.

Ovakav nalaz ukazuje na donekle snažan utjecaj moralnih okvira na stavove, no taj utjecaj slabi kada se uzmu u obzir individualne predispozicije. I druga istraživanja potvrđuju kako moralni okviri mogu oblikovati stav prema migrantima, no njihov efekt najviše ovisi o političkoj orijentaciji sudionika (Nath i sur., 2022). Također, negativno uokviren kolektivistički narativ ima potencijalno najštetniji efekt u vidu stavova prema migrantima. Individualistički okviri mogu imati pozitivne posljedice na stavove, no u situacijama kada početni stav nije već oblikovan političkim i religioznim uvjerenjem.

Što se tiče tekstova o homoseksualnim osobama, rezultati nisu pokazali značajne promjene u stavovima ovisno o načinu uokvirivanja sadržaja, za razliku od priča koje su se odnosile na migrante. Efekt uokvirivanja sadržaja vrlo je ograničen kada se uzmu individualne predispozicije sudionika. I u ovom je dijelu istraživanja potvrđena značajna prediktivna uloga konzervativnih političkih preferencija i višeg stupnja religioznosti u predviđanju negativnih stavova prema homoseksualnim osobama, koja je u skladu s literaturom (Haidt i Joseph, 2004; Graham i sur., 2009; Koleva i sur., 2012). Kada se analizirao samo efekt moralnog okvira i konotacije teksta, pozitivno oblikovan tekst u vidu naglašavanja ljudskih prava i jednakosti doveo je do značajno pozitivnijeg stava. Taj je efekt bio i neposredan i odgođen. No, kada se uzeo u obzir početni stav, kao i politička orijentacija i religioznost, svi efekti okvira, i glavni i interakcijski, nisu pokazali utjecaj na promjene u stavu sudionika. Slično kao u slučaju migranata, početne predrasude i već formirani stavovi pokazali su visoku stabilnost, pri čemu ni pozitivno ni negativno uokvireni tekstovi, kao ni moralni okviri, nisu doveli do značajnog pomaka u stavovima. Drugim riječima, bez obzira na konotaciju ili moralnu perspektivu priče, stavovi su ostali uglavnom nepromijenjeni, što upućuje na njihovu otpornost na vanjske utjecaje.

Dokazano je da konotacija teksta ima privremeni učinak, kada početni stav nije uzet u obzir. Politička orijentacija i religioznost su jaki prediktori stavu (Jerković, 2024) što je još jednom dokazano i ovim istraživanjem. Drugim riječima, u problematici vezanoj uz homoseksualne osobe početne su predispozicije izrazito jake i otporne na kratkoročnu manipulaciju, za razliku od migranata gdje je situacija bila ipak nešto fleksibilnija. Ovi su rezultati u skladu s nedavnim istraživanjem koje sugerira kako se stabilnost stavova prema homoseksualcima povećava s dobi s obzirom da se oni formiraju rano u životu (Ekstam, 2022). Navedeno istraživanje potvrđuje kako osjetljivost na promjenu stava opada tijekom životnog vijeka odrasle osobe, a druga istraživanja pokazuju kako su ljudi u dobi između 18. i 25. godine života u većem stupnju podložni promjeni stava (Aronson i sur., 2016). Uzorak sudionika u ovom istraživanju sastoji se od odraslih osoba na prijelazu iz rane u srednju životnu dob, čiji su stavovi već dugo formirani, stabilni i otporni na promjene uvjetovane vanjskim sugestijama.

5.3. Usklađenost moralnih temelja sudionika i moralnog okvira teksta

Nakon provjere manipulativnog sadržaja, analizirana je usklađenost rezultata sudionika s promjenama u stavovima prilikom izlaganja određenom moralnom okviru. Teorija moralnih temelja sugerira da ljudi oblikuju svoje moralne sudove na temelju moralnih temelja koji su im primarni, odnosno onih na koje se najviše oslanjaju pri donošenju vrijednosnih prosudbi (Graham i sur., 2009). Prijašnja istraživanja (pr. Day, 2014) pokazuju da osobe sklonije konzervativnim stavovima koje su čitali tekst o nekim političkim temama, između ostalog i o imigraciji, uokviren kroz moralne temelje čistunstva i autoriteta, dodatno su učvrstili svoje konzervativne stavove. Slično tome, liberali izloženi liberalnim tekstovima, uokvirenim kroz moralne temelje brige i pravednosti dodatno su učvrstili svoje liberalne stavove. Četvrta je hipoteza sugerirala kako postoji veća vjerojatnost pomaka u stavu ukoliko tekst rezonira s moralnim temeljima osobe koja taj tekst čita. Tekstovi su bili oblikovani na način koji je naglašavao individualističke vrijednosti (briga za druge, empatija, osobna sloboda, autonomija) ili kolektivističke vrijednosti (tradicija, hijerarhija, obiteljske vrijednosti). Ako je određeni moralni okvir još i usklađen s moralnim temeljima sudionika, ta bi kombinacija trebala rezultirati u prilagodbi retorike različitoj publici ovisno o njihovim moralnim preferencijama. Nath i suradnici (2022) otkrivaju da proimigracijske poruke moralno uokvirene u skladu s moralnim temeljem na kojeg se pojedinac oslanja imaju efekta na promjenu stava prema migrantima. Primjerice, konzervativci su bili skloniji podržati proimigracijske stavove kada su poruke bile uokvirene kroz lojalnost i autoritet, dakle kolektivističke okvire. U istom istraživanju rezultati su ukazivali kako lijevo orijentirani sudionici pozitivnije reagiraju na individualistički uokvirene poruke, dok su desno orijentirani sudionici pozitivnije reagirali na poruke uokvirene prema kolektivističkim moralnim temeljima (Nath i sur., 2022) Ozyumenko i Larina (2020) otkrivaju kako medijski tekstovi nisu samo informativni, već sadrže i emocionalni i ideološki modalitet kako bi stvorili sadržaj koji podržava određene vrijednosti prilagođavajući ga ciljanoj publici. Rezultati istraživanja Mobayed i Sandersa (2022) ukazuju da prilagodba poruke prema moralnim temeljima čitatelja ima određenog potencijala u nekim političkim raspravama, no u tom istraživanju nisu uspjeli dokazati da usklađenost moralnog temelja pojedinca i moralnog okvira utječe na promjenu stava. S druge strane, konzervativne

političke poruke usklađene s moralnim temeljom čitatelja imale su efekta na konzervativne glasače (Gerrit Voelkel i Willer, 2019). Također, poruka usklađena s političkom preferencijom čitatelja ima efekta na njegovu promjenu stava (Nath, 2022). Naše je istraživanje imalo za cilj ispitati kako ljudi reagiraju na različite moralne okvire, a rezultati su pokazali da su sudionici u većoj mjeri reagirali na kolektivističke okvire u usporedbi s individualističkim. Međutim, usklađenost između moralnog okvira sadržaja i dominantnog moralnog temelja pojedinca nije se na ovom uzorku pokazala kao učinkovita strategija za utjecaj na stavove prema manjinskim skupinama.

Štoviše, nijedan od analiziranih efekata usklađenosti nije dosegao statističku značajnost. Iako moralni temelji nedvojbeno predviđaju stavove prema migrantima, moguće je da jedno izlaganje određenom okviru nije bilo dovoljno da dovede do promjene početnog stava. Ovi nalazi ukazuju na važnost dugotrajnog procesa persuazije, pri čemu bi poruke usklađene s moralnim temeljem čitatelja trebale biti prisutne kroz dulji vremenski period kako bi imale značajniji učinak na promjenu stavova.

Štoviše, prema Yale pristupu persuaziji (Aronson i sur., 2016), ključno je prethodno razumjeti karakteristike primatelja poruke, budući da je pojedinac skloniji prihvatiti novu informaciju ako je ona u skladu s njegovim postojećim uvjerenjima.

Zaključujemo da su najučinkovitije poruke za promjenu stava na negativniji, one koje naglašavaju ugrozu tradicije domicilnog stanovništva, sigurnost djece i agresiju migranata. Dobiveni rezultati ne upućuju na postojanje jasnog pozitivnog okvira koji bi potaknuo značajnu promjenu stava u još pozitivnijem smjeru. Takav nalaz moguće je objasniti činjenicom da je početni stav sudionika već bio izrazito pozitivan, zbog čega je kasniju promjenu bilo lakše usmjeriti prema negativnijem nego dodatno pozitivnijem stavu. Preferencija ka desnoj političkoj orijentaciji u skladu s očekivanjima jasno ukazuje na povezanost s negativnim stavovima. Dakle, promjena stava na negativniji u većem je stupnju moguće postići kod osoba desnije političke orijentacije kojima je izložena priča u kojem se ugrožava tradicionalni i hijerarhijski poredak društva od strane migrantskih skupina.

Što se tiče homoseksualnih osoba, usklađenost se također nije pokazala značajnom. Razlozi tomu otprije su spomenuti u vidu petrifikacije stava prema homoseksualcima,

kao i osobne predispozicije koje su nadjačale potencijalni efekt uokvirivanja tekstova. Haidt (2012) sugerira kako ljudi ponekad koriste moralne temelje da bi racionalizirali već postojeće stavove, a ne da bi ih oblikovali. Slijedom toga, sudionici koji su imali pozitivan ili negativan stav u startu su samo reinterpretili moralne okvire u skladu sa svojim početnim uvjerenjima, umjesto da okviri preoblikuju ta uvjerenja. Još se jednom treba osvrnuti na mogućnost da moralni okviri korišteni u istraživanju nisu bili dovoljno snažno izraženi da omogućе promjenu stava.

5.4. Diferencijalni učinak uokvirivanja na stavove

Što se tiče stavova prema homoseksualnim osobama, uočena je snažnija povezanost među mjerenjima u usporedbi sa stavovima prema migrantskim skupinama. Efekt usklađenosti izostao je vjerojatno zbog nedovoljno jasnog uokvirivanja tekstova, što se tiče obje skupine. Razlike u učincima uokvirivanja na stavove prema migrantima i homoseksualnim osobama mogu se objasniti nizom faktora. Stavovi prema homoseksualnim osobama u mnogim su društvima, uključujući i hrvatsko, relativno stabilni, bilo da su pozitivni ili negativni. Nasuprot tome, stavovi prema migrantima nisu toliko stabilni, no njihova je dinamika značajno oblikovana recentnom migrantskom krizom u Hrvatskoj. Ta je kriza rezultirala različitom percepcijom migranata, pri čemu recentno istraživanje pokazuje da malo manje od polovice građana smatra da Hrvatska treba zatvoriti granice za strance, a preko polovice ispitanih građana smatra da bi stranci u Hrvatskoj trebali imati zaštitu od diskriminacije (Župarić-Iljić i Lalić, 2024). S druge strane, nedavno istraživanje pokazalo je kako izražene antiimigracijske stavove ima najmanji postotak hrvatskih građana (17,7%), dok ih najviše ima umjerene proimigracijske stavove (33,1%) (Međimurec i sur., 2024).

Ove različite percepcije odražavaju složenost javnog diskursa o migracijama, u kojem se migranti istovremeno mogu smatrati i ugrozom i skupinom kojoj je potrebna pomoć.

Važno je napomenuti da je u ovom istraživanju korišten termin „migrant“, a ne „izbjeglica“. Istraživanja pokazuju da su stavovi prema migrantima općenito negativniji u usporedbi s percepcijom izbjeglica, što sugerira da način na koji se neka skupina označava ima značajan utjecaj na formiranje stavova. Ova razlika može proizlaziti iz implicitnih asocijacija koje se vežu uz ove termine. Pojam „izbjeglica“ implicira prisilno

napuštanje domovine zbog rata ili progona, a riječ migrant može nositi neutralniju ili čak negativnu konotaciju povezanu s ekonomskim migracijama (Hoewe i sur., 2021). Ovi nalazi upućuju na važnost jezičnog uokviravanja u oblikovanju javnog mišljenja o migracijama. Isti rezultat dobiven je istraživanjem na hrvatskom uzorku (Medlobi i Čepo, 2018).

Moralno uokvirivanje tekstova o homoseksualnim osobama ne donosi pomake u stavovima jer je percepcija tih skupina već oblikovana duboko ukorijenjenim društvenim i vrijednosnim okvirima. Nasuprot tome, diskurs o migrantima ostaje nestabilan i višeslojan budući da se često veže uz društvene sukobe i percepciju realnih prijetnji. Dok je rasprava o homoseksualnim osobama uglavnom usmjerena na identitet i ljudska prava s jasnim prihvaćanjem ili odbacivanjem u javnosti, diskurs o migrantima još uvijek prolazi kroz proces oblikovanja.

Činjenica da je na obje skupine djelovala konotacija okvira, još uvijek ukazuje koliko god stavovi bili ukorijenjeni, emocionalna manipulacija konotacijom izaziva privremene reakcije, no ne i dugoročnije promjene. Taj rezultat i dalje možemo iskoristiti neprestano naglašavajući važnu ulogu pozitivnog oblikovanja, uz dakako objektivno prikazivanje sadržaja u javno medijskom prostoru. Interakcija tih dvaju okvira upućuje kako je i dalje negativno oblikovana priča u kontekstu grupnih sukoba, prijetnje zajednici te kulturuloški upitnu kroskulturalnu spojivost najviše utjecala na pogoršanje stava prema migrantima. Migranti se percipiraju kao vanjska skupina, a kolektivistički negativni narativ može pojačati percepciju ugroze sigurnosti domicilnog stanovništva. Dakle, preporuka je u slučaju negativnog izvještavanja zadržati maksimalnu objektivnost te se u većoj mjeri zadržati na individualističkom narativu, s obzirom da će kolektivistički okvir pojačati strah i međugrupni animozitet. Homoseksualne osobe nisu više u tolikoj mjeri „izvanjska grupa“, na njih se ne gleda kao općenitu prijetnju sigurnosti, tek povremeno na skupinu koja ugrožava većinsku tradiciju i običaje. No, ni taj okvir više nije „aktualan“ niti izaziva neke promjene u reakcijama čitatelja. Migrantska su pitanja još uvijek dosta aktualna i dinamična, tako da je mišljenje čitatelja lakše mijenjati ovisno o trenutnim informacijama i narativima u medijskom prostoru. Stav prema homoseksualnim osobama u većoj je mjeri normativno i vrijednosno fiksiran tako da je teže izazvati reakciju, a još manje

promjenu između početnog stava i onog mjerenog pod utjecajem nekih manipulativnih tekstova.

Zaključno, kolektivistički negativni okvir imao je najjači učinak na stav prema migrantima jer je pojačao već postojeće strahove i percepciju prijetnje, aktivirao grupne obrambene mehanizme i iskoristio moralne okvire povezane s lojalnošću i zaštitom zajednice. U slučaju ispitivanja stava prema homoseksualnim osobama, takvi mehanizmi nisu bili aktivirani vjerojatno zbog toga što se njihova prisutnost ne percipira kao kolektivna prijetnja, već kao pitanje ljudskih prava.

Međutim, kod obje skupine, kao i kod mnogih drugih manjinskih skupina, važno je uzeti u obzir da pojedinac može imati neutralan ili blago negativan stav prema određenoj grupi, ali da izloženost medijskim porukama s pozitivnim uokvirivanjem može ublažiti njegovu percepciju te skupine. Mediji ne funkcioniraju isključivo kao refleksija postojećih stavova, već ih mogu aktivno konstruirati putem načina uokvirivanja (framing) i selekcije informacija. Rezultati ovog istraživanja pokazuju da način na koji su migranti predstavljeni u medijima utječe na percepciju javnosti. Kada su prikazani kroz sigurnosni okvir, odnosno kao prijetnja društvenom poretку i sigurnosti, to dovodi do pojačavanja negativnih stavova prema njima. S druge strane, kada su prikazani kroz pozitivne narative, primjerice naglašavanjem njihove lojalnosti, zajedništva i optimizma, povećava se vjerojatnost da će ih publika percipirati u pozitivnijem svjetlu.

5.5. Uloga istraživanja moralnih okvira u analizi društvenih stavova

Ovo istraživanje neće nužno imati velike i značajne političke i sociološke implikacije, posebno u kontekstu razumijevanja javnog mišljenja, no može razjasniti način oblikovanja javnog mišljenja o političkim temama poput stavova prema manjinskim skupinama te utjecaja medijskog uokvirivanja na te stavove. Rezultati ovog istraživanja donekle i upućuju na to da moralni okviri imaju u manjem stupnju efekt na percepciju manjinskih skupina. Provođenje takvih istraživanja i prezentacija rezultata javnosti mogu pomoći kreatorima medijskih sadržaja da bolje razumiju procese kojima njihovi tekstovi djeluju na usmjeravanje javnog mišljenja. Budući da kolektivistički temelji koreliraju s otporom prema migrantskim i homoseksualnim osobama, pri stvaranju javnog sadržaja o tim skupinama treba se voditi narativom o lojalnosti, doprinosu društvu te općenito većem

naglasku na inkluziju i prevladavanje kroskulturalnih razlika, nego naglašavanju tih razlika. Komunikacijske strategije koje naglašavaju okvire brige i pravednosti mogle bi smanjiti negativne stavove, dok bi okviri koji naglašavaju poštivanje vrijednosti poput obitelji, zajedništva i podrške mogle biti učinkovite kod kolektivistički nastrojenog dijela populacije. Nalazi ovog istraživanja nedvojbeno još jednom potvrđuju prednosti pozitivnog uokvirivanja nad negativnim, kada je riječ o pomacima u stavu prema manjinskim skupinama. S obzirom da ne mogu sve vijesti biti pozitivno uokvirene, svakako moraju biti objektivne. No, s obzirom na utvrđeni efekt negativnog uokvirivanja, preporučuje se izbjegavanje senzacionalističkih narativa koji migrantske skupine predstavljaju kao prijetnju sigurnosti i društvu. Korištenje neutralnog (ako nije moguće koristiti pozitivni) okvira može smanjiti negativnu sliku određene manjinske skupine i potaknuti integraciju. Preporuča se i prikazivanje LGBTIQ+ osoba u svakodnevnim životnim kontekstima, a ne samo kroz prizmu aktivizma i konfliktno oblikovanim narativima. Dublje razumijevanje uloge moralnih temelja u percepciji manjinskih skupina može doprinijeti suzbijanju dezinformacija i ublažavanju poteškoća u prilagodbi unutar multikulturalnih društava, čime se otvara prostor za razvoj učinkovitijih komunikacijskih strategija usmjerenih na smanjenje predrasuda. Uzimajući u obzir rastuće političke polarizacije i društvene podjele, važno je prepoznati kako moralni temelji utječu na formiranje stavova i kako ih se može iskoristiti u izgradnji inkluzivnijeg i pravednijeg društva. U praktičnom smislu, ova tema ne mora nužno biti ograničena na medijski prostor, već se njezina primjena može proširiti na obrazovne institucije i nevladine organizacije koje se bave pitanjima ljudskih prava i integracije. Ovo istraživanje nije omogućilo ispitivanje stavova u okviru Yale pristupa persuaziji, koji naglašava važnost tri ključne komponente u procesu uvjeravanja: izvora informacije, karakteristika komunikacije i osobina publike (Aronson, 2016). Budući da istraživači nisu imali izravan kontakt sa sudionicima, nije bilo moguće uzeti u obzir njihove individualne osobine, dok se na komunikaciju moglo utjecati isključivo kroz tekstualni okvir.

Prethodna istraživanja pokazala su da su poruke koje su usmjerene na edukaciju publike, umjesto na izravno mijenjanje njihovih stavova, učinkovitije i bolje prihvaćene od agresivnih ili eksplicitno manipulativnih poruka. Ovi nalazi mogu biti korisni u oblikovanju moralnih okvira u edukativne svrhe (Chakraborty, 2019).

Rezultati ovog istraživanja istaknuli su stabilnost stavova prema homoseksualnim osobama, dok su istovremeno pokazali da su stavovi o migrantima dinamični i podložni promjenama. Republika Hrvatska tek treba vidjeti u kojem će se smjeru odvijati integracija migranata u nadolazećim godinama. Upravo zato, istraživanja poput ovog ključna su za pravovremeno oblikovanje strategija uokvirivanja sadržaja koje mogu olakšati suživot domicilnog stanovništva i pridošlica iz ostalih kultura.

5.6. Buduće implikacije istraživanja moralnih okvira

Preporuke za buduća istraživanja prvenstveno se odnose na razvoj preciznijih i sustavnijih metoda oblikovanja sadržaja. Primjerice, izrada programa koji bi uključivao sve pojmove iz rječnika moralnih temelja omogućila bi jasnije i dosljednije strukturiranje tekstova. Takav alat mogao bi automatski generirati i prilagoditi tekst prema unaprijed definiranim obrascima, osiguravajući veću kontrolu nad korištenjem ključnih moralnih izraza. Jedan od nedostataka ovog istraživanja bio je izostanak mehanizma koji bi omogućio takvu precizniju operacionalizaciju moralnih okvira u tekstovima. Implementacija naprednijih algoritama mogla bi pridonijeti sustavnijem testiranju učinaka moralnog uokvirivanja i smanjiti varijabilnost u oblikovanju sadržaja. Slični programi kao što je LIWC već su korišteni u analizama zastupljenosti moralnih temelja u različitim javnim diskursima (Landowska i sur., 2024). Program LIWC (Linguistic Inquiry and Word Count, Pennebaker i Francis, 1999) usklađen je s rječnikom moralnih temelja (Graham i sur., 2009) kako bi se detektirala prisutnost određenih moralnih temelja unutar teksta. Proces analize uključuje unos teksta u LIWC, nakon čega program prepoznaje i kvantificira moralne izraze prema kategorijama definiranim u rječniku. Međutim, u trenutnoj verziji LIWC još uvijek ne podržava analizu na hrvatskom jeziku, što predstavlja metodološko ograničenje za istraživanja provedena na ovom jeziku. Tijekom pisanja ove disertacije izašle su dvije verzije Rječnika moralnih temelja: Moral Foundations dictionary 2.0 (MFD 2.0, Frimmer, 2019) i proširena verzija Rječnika moralnih temelja (eMFD, Hopp i sur., 2021), tako da se svakako preporuča korištenje novijih verzija rječnika. Trenutno postoje unaprijed uvježbani jezični modeli temeljeni na umjetnoj inteligenciji koji se koriste za moderiranje sadržaja na društvenim mrežama (Franco i sur., 2023). Ti modeli omogućuju analizu tekstualnih podataka u stvarnom vremenu, prepoznajući i kategorizirajući određene moralne dimenzije sadržaja. U tom

smjeru, integracijom unaprijed uvježbanih jezičnih modela s teorijom moralnih temelja moguće je razviti sustave umjetne inteligencije koji automatski detektiraju moralni okvir unutar određenog teksta. Takav pristup omogućio bi precizniju i kvantitativnu analizu moralnih okvira u medijskom prostoru, čime bi se značajno unaprijedila interpretacija moralnih dimenzija u javnom prostoru. U kontekstu našeg istraživanja, ovakav način automatiziranog prepoznavanja moralnih okvira omogućio bi dosljednije i objektivnije kodiranje moralnih poruka unutar tekstova. Time se ne samo olakšava analiza velikog broja podataka već se i stvara čvrsta podloga za replikabilnost istraživanja, smanjujući subjektivne varijacije koje se javljaju kod ručnog kodiranja korištenog u ovom istraživanju. Nadalje, ovakvi modeli mogu pridonijeti razumijevanju kako medijski narativi oblikuju percepciju moralnih pitanja u društvu te otkriti obrasce u izvještavanju koji bi inače mogli ostati neprimijećeni.

Također, trebalo bi proučavati dugoročne učinke moralnih oblikovanja tekstova na stavove pojedinaca, koji su u ovom radu ostali neistraženi. Uvjeti pod kojima dolazi do promjena trebale bi se ispitivati kroz duži period vremena medijske izloženosti. S obzirom da su društvene mreže preuzele dominaciju nad izloženostima informacijama, ključno je istražiti algoritme i personalizirane sadržaje koje pojedinac dobiva u skladu s osobnim ideološkim vrijednostima. Buduća istraživanja trebala bi provesti analizu sadržaja kako bi utvrdila zastupljenost pojedinih moralnih temelja na društvenim mrežama te istražila mogućnosti algoritamskog prilagođavanja sadržaja u skladu s dominantnim moralnim okvirima korisnika. Cilj takvog pristupa bio bi optimizacija distribucije informacija na način koji potiče smanjenje negativnih stavova prema manjinskim skupinama, pri čemu bi se izbjegao manipulativni učinak te osiguralo poštivanje etičkih standarda u digitalnoj komunikaciji. Buduća istraživanja trebala bi se usmjeriti na šire ispitivanje učinka moralnih okvira na različite društvene teme, kako bi se utvrdilo djeluju li ovi mehanizmi univerzalno ili su specifični za određene skupine i kontekste. Dosadašnje istraživanje pokazalo je djelomičan utjecaj moralnog uokvirivanja na percepciju migranata, no ostaje pitanje u kojoj mjeri isti efekti vrijede i za druge marginalizirane ili kontroverzne skupine u društvu. Dodatno, umjesto isključivog fokusa na skupine prema kojima konzervativniji sudionici češće izražavaju negativne stavove, bilo bi korisno proširiti istraživanje i na one društvene skupine prema kojima liberalniji

sudionici mogu pokazivati predrasude. Ovakav pristup omogućio bi bolje razumijevanje kako moralni okviri oblikuju percepciju različitih društvenih skupina, bez obzira na ideološku orijentaciju sudionika

Istraživanje moralnih okvira otvara brojne mogućnosti u različitim područjima, ne samo u psihologiji. Istraživanja vezana uz moralno oblikovanje medijskog sadržaja mogu ponuditi i praktične smjernice za etičko i objektivno izvještavanje, strategije suzbijanja predrasuda prema manjinama te općenito moglo bi doprinijeti smanjenju polarizacija u društvu uzrokovano manipulativnim narativima u javnom prostoru.

5.7. Nedostaci i ograničenja istraživanja

Jedno od ograničenja studije jest nestabilnost učinaka moralnih okvira, a u nekim slučajevima i njihov potpuni izostanak, što smanjuje mogućnost generalizacije rezultata. Iako uzročni učinci nisu potpuno jasni, istraživanje pruža smjernice za testiranje utjecaja moralnih okvira na stavove prema manjinskim skupinama. Treba uzeti u obzir da su promjene u rezultatima dijelom mogle biti posljedica očekivanja sudionika. Nakon što su pročitali pozitivno uokvirenu priču, mogli su pretpostaviti da se od njih očekuje izražavanje pozitivnijeg stava nego što ga zapravo imaju. Sličan efekt mogao se dogoditi i kod sudionika izloženih negativnom okviru. Jedno od ključnih metodoloških ograničenja ovog istraživanja odnosi se i na ekološku valjanost, odnosno mogućnost generalizacije rezultata na stvarne društvene i medijske kontekste. Ovakav nacrt istraživanja uključivao je manipulativne tekstove koji su konstruirani prema teorijskim smjernicama moralnih temelja, no ostaje pitanje u kojoj mjeri takvi tekstovi odražavaju način na koji se moralno uokvirene poruke pojavljuju u stvarnom medijskom diskursu. Osim toga, konzumacija medijskog sadržaja često se odvija u interakciji s drugim informacijama, primjerice kroz komentare na društvenim mrežama ili sa osobama iz vlastite socijalne okoline. U ovoj kvazieksperimentalnoj manipulaciji, sudionici su bili izloženi pojedinačnim tekstovima, bez prisutnosti takvih dodatnih kontekstualnih faktora, što može ograničiti primjenjivost rezultata na svakodnevno procesuiranje medijskih poruka.

Jedna od manjkavosti istraživanja bio je izostanak varijable koja bi ispitala stupanj obrazovanja sudionika. Stupanj povezanosti između višeg obrazovanja i manjeg

iskazivanja predrasuda dokazana je u nekim starijim istraživanjima (pr. Ceobanu i Escandell, 2010), no novija istraživanja pokazuju kako ne postoji uzročno posljedična veza između obrazovanja i stavova (Finseraas i sur., 2018, Weber, 2022). Također, vodilo se računa da se ispituju varijable koje su usko povezane i sa stavovima i sa moralnim temeljima, a to su politička orijentacija i stupanj religioznosti. Slična istraživanja koja su se bavila moralnim uokvirivanjem nisu ispitivala obrazovanje, samo političku orijentaciju (Nath, 2022). Umansky i suradnici (2025) u svom istraživanju analiziraju ulogu stupnja obrazovanja kao prediktora stavova prema migrantima te otkrivaju da obrazovanje značajno utječe na oblikovanje stavova u neistočnoeuropskim zemljama. Međutim, u istočnoeuropskim zemljama ne pronalaze statistički značajnu povezanost između razine obrazovanja i stavova prema migrantima, što sugerira da na percepciju migracija u tim društvima mogu imati veći utjecaj drugi faktori, poput političkih preferencija i religioznosti. Obrazovanje može povećati sudionikovu informiranost i sposobnost rješavanja problema, no ne mora nužno promijeniti osnovne vrijednosti formirane kroz političke i religiozne vrijednosti. Buduća istraživanja mogu se fokusirati isključivo na traženje povezanosti i s obrazovnim faktorom, ali u ovome istraživanju veći je bio naglasak na osnovne ljudske vrijednosti, stavove i moralne temelje. Iako je istraživanje obuhvatilo sudionike iz opće populacije, način prikupljanja podataka predstavlja određeno ograničenje u pogledu reprezentativnosti uzorka. Uzorak nije u potpunosti bio nasumično odabran, kao što bi bilo trebao biti u eksperimentalnim istraživanjima koja nastoje osigurati maksimalnu generalizabilnost rezultata. Umjesto toga, dio sudionika prikupljan je metodom snježne grude, pri čemu su studenti, koji su sudjelovali u istraživanju, imali zadatak pronaći dodatne sudionike te su za to bili nagrađeni. Ovaj način regrutacije mogao je rezultirati pristranošću uzorka, budući da su sudionici često bili međusobno povezani preko društvenih mreža i akademske zajednice, što može smanjiti njegovu heterogenost i utjecati na varijabilnost stavova. Dodatni metodološki izazov predstavljaju korišteni mjerni instrumenti koji se oslanjaju na sudionikovu iskrenost u odgovorima, što je nedostatak istraživanja osjetljivih tema poput stavova prema migrantskim i homoseksualnim osobama. U takvim slučajevima, sudionici mogu biti skloni davanju odgovora koji su u skladu s društvenim normama, a ne nužno iskreni odraz njihovih stvarnih uvjerenja. Ovaj fenomen može djelomično objasniti rezultate

istraživanja, osobito u dijelovima koji se odnose na utjecaj pozitivnog moralnog uokvirivanja. S obzirom na ova ograničenja, buduća istraživanja trebala bi razmotriti primjenu reprezentativnijeg uzorka putem stratificiranog slučajnog uzorkovanja kako bi se osigurala bolja demografska i ideološka raznolikost sudionika.

Valja naglasiti i da svrha ovog istraživanja nije bila pronalaženje načina da se stav promijeni, premda stavovi nisu konzistenti, skloni su promjeni i često se odvijaju pod socijalnim utjecajem (Aronson i sur., 2016). Promjena stava zahtjeva dugoročne procese, koji su dosta često popraćeni osobnim iskustvom, socijalnim pritiscima ili internim emocionalnim preokretima. Ovim istraživanjem nije bilo moguće obuhvatiti dugoročne procese koji bi omogućili dokazivanje da moralno uokvirivanje, kada je popraćeno pozitivnim kontekstom, ima potencijalno važniju ulogu u oblikovanju i formiranju stavova od one koja je ovdje utvrđena. Poanta je bila u pronalasku određenih tekstualnih okvira kojima izvještavanje o manjinskim skupinama može ublažiti negativan stav čitatelja o toj temi. Umjesto pokušaja izravne promjene stavova, učinkovitija strategija je utjecaj na smjer i način izvještavanja o manjinskim skupinama kroz medije i ostale društvene diskurse koji dopiru do masovne publike. Fokus na oblikovanje nekog narativa može mijenjati način na koji ljudi koriste svoje stavove, čak i ako ih u potpunosti ne mijenjaju. Jedan od ključnih etičkih izazova ovog istraživanja odnosi se na manipulaciju stavovima sudionika, osobito onih koji su bili izloženi negativno uokvirenim narativima. Iako se smatralo kako korišteni okviri, posebice negativni, neće imati dugoročan učinak, ostaje otvoreno pitanje potencijalnih dugoročnih efekata negativne manipulacije, posebice kada je riječ o osjetljivim društvenim temama poput migracija i prava LGBTIQ+ osoba. S obzirom na delikatnost istraživanih konstrukata, postavlja se pitanje do koje granice istraživači smiju intervenirati u formiranje ili učvršćivanje stavova sudionika, čak i kada je krajnji cilj razumijevanje procesa oblikovanja i interveniranja u nečije privatne stavove. Negativno uokvireni sadržaji mogli su nenamjerno potaknuti ili učvrstiti postojeće negativne stavove, što otvara prostor za raspravu o balansu između znanstvene i etičke odgovornosti. Jedno od mogućih rješenja tog problema je da se otvorio prostor za naknadni intervju sa sudionicima ili neka druga vrsta popratne komunikacije. Primjena dodatnih edukativnih materijala nakon sudjelovanja u istraživanju mogla bi pomoći

sudionicima da kritički reflektiraju o vlastitim stavovima, čime bi se smanjio rizik dugotrajnog učinka negativnih okvira.

5.8. Znanstveni i teorijski doprinos istraživanja

Znanstveni doprinos ove disertacije očituje se u produbljenom istraživanju moralnih okvira u oblikovanju stavova prema manjinskim skupinama, posebno u kontekstu hrvatskog društva. Istraživanje pokazuje kako moralni temelji imaju prediktivnu ulogu u oblikovanju stavova, pri čemu se individualistički temelji povezuju s pozitivnijim, a kolektivistički s negativnijim stavovima prema ovim skupinama. U metodološkom smislu, testiranjem interakcije moralnih temelja s konotacijom teksta nadograđuju se dosadašnje spoznaje o utjecaju moralnih okvira na percepciju manjinskih skupina. Jedan od ključnih znanstvenih doprinosa leži u primjeni kvaziekperimentalnog nacrtu koji omogućuje testiranje efekta moralnog uokvirivanja na promjenu stavova kroz tri vremenske točke. Ovo istraživanje proširuje znanja o stabilnosti efekata uokvirivanja, odnosno o trajanju promjena u stavovima nakon izloženosti moralno uokvirenim medijskim sadržajima. Nadalje, dobiveni su empirijski podaci o moralnim okvirima za hrvatsku populaciju što predstavlja važan znanstveni i praktični doprinos jer do sada nisu provedena istraživanja na uzorku građana Republike Hrvatske koja bi kombinirala ove teorijske perspektive. Time se doprinosi razumijevanju specifičnosti moralne strukture i njene povezanosti s političkim i religijskim orijentacijama na hrvatskoj populaciji.

Teorijski doprinos disertacije ogleda se u integraciji Teorije moralnih temelja (Haidt i Joseph, 2004) s istraživanjem promjene stavova uslijed različitih oblika uokvirivanja sadržaja. Analizom kako pojedini moralni temelji djeluju u specifičnim kontekstima, dobiveni rezultati doprinose teorijskom razumijevanju povezanosti moralnih, političkih i religijskih uvjerenja u oblikovanju stavova. Nadalje, istraživanje potvrđuje da negativno uokvireni sadržaji imaju jači utjecaj na oblikovanje stavova u odnosu na pozitivno uokvirene, što pridonosi teorijama o društvenoj percepciji i medijskom utjecaju na javnost. Također, korišten je prilagođeni instrumentarij za mjerenje moralnih temelja, što omogućava precizniju detekciju individualnih razlika u moralnim uvjerenjima sudionika. Ovakav metodološki pristup doprinosi razvoju novih istraživačkih paradigmi u području moralne psihologije i političke komunikacije, otvarajući mogućnosti za buduće interdisciplinarne studije. Zaključno, ova disertacija predstavlja značajan znanstveni i

teorijski doprinos istraživanju moralnih okvira, pružajući empirijsku podlogu za razumijevanje kako se moralni temelji i medijsko uokvirivanje isprepliću u oblikovanju stavova u hrvatskom društvu.

6. Zaključak

H1: Ispitati izravni doprinos individualističkih i kolektivističkih moralnih temelja u predikciji stava prema homoseksualcima i migrantima uz kontrolu religijske i političke orijentacije sudionika.

Prva je hipoteza u potpunosti potvrđena.

H1.1. Individualistički temelji prediktori su pozitivnom stavu prema homoseksualnim i migrantskim skupinama. Uz kontrolu religijske i političke orijentacije, možemo zaključiti da će osobe koje se u većem stupnju oslanjaju na individualističke moralne temelje su u manjem stupnju religiozne te preferiraju lijevu političku opciju, imaju pozitivne stavove prema migrantskim i homoseksualnim osobama.

H1.2. Kolektivistički temelji prediktori su negativnom stavu prema homoseksualnim i migrantskim skupinama, uz kontrolu religijske i političke orijentacije. Možemo zaključiti kako su osobe koje više cijene kolektivističke moralne temelje u većem stupnju religiozni, preferiraju desniju političku opciju imaju i negativne stavove prema migrantskim i homoseksualnim osobama.

H2: Ispitati izravni efekt konotacije prezentiranog sadržaja na promjenu stava prema homoseksualnim i migrantskim skupinama.

Druga je hipoteza djelomično potvrđena.

H2.1. Sudionici izloženi pozitivno oblikovanom tekstu imali su malo pozitivnije stavove prema manjinskim skupinama, u odnosu na početno mjerenje stavova.

H2.2. Negativno oblikovan tekst imao je puno značajniji efekt, pri čemu su sudionici nakon čitanja teksta o manjinskim skupinama, pokazivali

negativnije stavove. Ovakav nalaz potvrđuje da je negativno uokvirivanje imalo snažniji efekt na oblikovanje stavova od pozitivnog uokvirivanja.

H3: Ispitati mijenjaju li moralni temelji efekt valencije teksta na promjenu stava prema migrantskim skupinama.

H3.1. Potvrđeno je kako su individualistički okviri, bez obzira na konotaciju blago utjecali na promjenu stava prema manjinskim skupinama u pozitivnom smjeru. No taj efekt nije bio statistički značajan kod nijedne manjinske skupine.

H3.2. Kombinacija kolektivističkog moralnog okvira i negativno oblikovanog teksta imala je najveći efekt na promjenu stava u negativnom smjeru, no samo što se tiče stava prema migrantskim skupinama. Kod homoseksualnih osoba izostao je efekt moralnih okvira, unatoč konotaciji teksta. Najveći negativni efekt na stavove imala je kolektivistički negativno usmjerena priča u kojoj su migranti prikazani kao agresivna skupina usmjerena na kršenje reda i mira, koja potiče emociju straha kod domicilnog stanovništva. Ovakav nalaz potvrđuje da moralni temelji u nekim situacijama moderiraju učinak uokvirivanja pri čemu kolektivistički okvir pojačava negativne stavove, a individualistički umanjuju efekte negativnog uokvirivanja.

H4: Ispitati efekt usklađenosti moralnih okvira u tekstu i moralnih temelja pojedinca na intenzitet promjene stava prema migrantskim skupinama, uz kontrolu valencije teksta.

H4. Dokazano je kako usklađenost moralnih temelja pojedinca s moralnim okvirom teksta nije imalo nikakav utjecaj na promjenu stava niti u pozitivnom ni u negativnom smjeru u odnosu na početni. Općenito gledajući, konotacija teksta svakako je imala veći efekt od moralnih okvira, pri čemu je najbitniji bio početni stav sudionika.

Konačni zaključak ovog istraživanja ukazuje na to da moralni okviri u određenoj mjeri imaju značajnu, no ne i apsolutnu prediktivnu ulogu u oblikovanju stava javnosti prema manjinskim skupinama. Moralni okviri u većini situacija ne nadjačavaju politička i

religijska uvjerenja niti pozitivnu i negativnu konotaciju sadržaja. Negativno uokvirivanje ima jači efekt na negativne stavove, nego što pozitivni okvir ima na pozitivne stavove. Iako nisu sve hipoteze potvrđene, nalazi ovog istraživanja mogu se iskoristiti kao implikacija za oblikovanje sadržaja dostupnih u javnom prostoru te još jednom upozorava na medijsku odgovornost. Određeni načini predstavljanja informacija mogu produbiti društvenu polarizaciju, a s druge strane, ako su pažljivo i etički oblikovani, postići ono što se naizgled čini nemoguće, a to je poljuljati duboko ukorijenjene predrasude.

7. Literatura

- Adam, E. M. i Cooper, B. L. (2017). Equal Rights vs. Special Rights: Rights Discourses, Framing, and Lesbian and Gay Antidiscrimination Policy in Washington State. *Law & Social Inquiry*, 42(3), 830–854. <https://doi.org/10.1111/lsi.12229>
- Allport, G. W. (1955). The nature of prejudice. *American Journal of Sociology*, 61(3), 267–268. <https://doi.org/10.1086/221739>
- Allport, G. W. i Ross, J. M. (1967). Personal religious orientation and prejudice. *Journal of Personality and Social Psychology*, 5(4), 432–443. <https://doi.org/10.1037/h0021212>
- American Psychiatric Association. (1973). *Homosexuality and sexual orientation disturbance: Proposed change in DSM-II, 6th printing*. Position statement.
- Andersen, K., Djerf-Pierre, M. i Shehata, A. (2024). The scary world syndrome: News orientations, negativity bias, and the cultivation of anxiety. *Mass Communication and Society*, 27(3), 502–524. <https://doi.org/10.1080/15205436.2023.2297829>
- Argüello-Gutiérrez, C., López-Rodríguez, L. i Vázquez, A. (2024). The effect of moral foundations on intergroup relations: The salience of fairness promotes the acceptance of minority groups. *Social Psychological and Personality Science*, 15(1), 93-105. <https://doi.org/10.1177/19485506231162161>
- Aronson, E., Wilson, T. D. i Akert, R. M. (2016). *Social psychology 9th edition*. Pearson Education Limited. ISBN: 978-0-13-393654-4.
- Asparouhov, T. i Muthén, B. (2009). Exploratory structural equation modeling. *Structural Equation Modeling*, 16(3), 397–438. <https://doi.org/10.1080/10705510903008204>
- Atkinson, R. C. i Hilgard, E. R. (2007). *Uvod u psihologiju*. Naklada Slap.
- Badanjak, I. (2019). *Izveštavanje portala jutarnji.hr, vecernji.hr i 24sata.hr o LGBT temama* (Diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti. Preuzeto s <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:114:063353>
- Baldner, C. i Pierro, A. (2019). Motivated prejudice: The effect of need for closure on anti-immigrant attitudes in the United States and Italy and the mediating role of binding moral foundations. *International Journal of Intercultural Relations*, 70, 53–66. <https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2019.03.001>
- Barnett, M. D., Maciel, I. V. i Sligar, K. B. (2020). Moral foundations, sexual prejudice, and outness among sexual minorities. *Sexuality & Culture*, 24(5), 1387-1396. <https://doi.org/10.1007/s12119-019-09689-1>

- Barnett, M. D., Öz, H. C. M. i Marsden, A. D. III (2018). Economic and social political ideology and homophobia: The mediating role of binding and individualizing moral foundations. *Archives of Sexual Behavior*, 47, 1183–1194. <https://doi.org/10.1007/s10508-017-0989-2>
- Barrow, J. M. i Khandhar, P. B. (2017). Deontology. StatPearls Publishing.
- Batson, C. D., Eidelman, S. H., Higley, S. L. i Russell, S. A. (2001). “And who is my neighbor?” II: Quest religion as a source of universal compassion. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 40(1), 39–50. <https://doi.org/10.1111/0021-8294.00036>
- Bauer, P. C., Barberá, P., Ackermann, K. i Venetz, A. (2017). Is the left-right scale a valid measure of ideology? *Political Behavior*, 39(3), 553–583. DOI:[10.1007/s11109-016-9368-2](https://doi.org/10.1007/s11109-016-9368-2)
- Bianco, F. i Kosic, A. (2023). The effects of binding moral foundations on prejudiced attitudes toward migrants: The mediation role of perceived realistic and symbolic threats. *Genealogy*, 7(3), 65. <https://doi.org/10.3390/genealogy7030065>
- Bowman, N., Lewis, R. J. i Tamborini, R. (2014). The Morality of May 2, 2011: A Content Analysis of U.S. Headlines Regarding the Death of Osama bin Laden. *Mass Communication and Society*, 17(5), 639–664. <https://doi.org/10.1080/15205436.2013.822518>
- Boydston, A. E. i Glazier, R. A. (2013). A two-tiered method for identifying trends in media framing of policy issues: The case of the war on terror. *The Policy Studies Journal*, 41(4). DOI:[10.1111/psj.12038](https://doi.org/10.1111/psj.12038)
- Brewer, P. R. (2002). Framing, value words, and citizens' explanations of their issue opinions. *Political Communication*, 19(3), 303–316. DOI:[10.1080/01957470290055510](https://doi.org/10.1080/01957470290055510)
- Brozović, D. (1999). *Hrvatska enciklopedija*. Copyright © 2018 Leksikografski zavod Miroslav Krleža.
- Bulbulia, J., Osborne, D. i Sibley, C. G. (2013). Moral foundations predict religious orientations in New Zealand. *PLoS ONE*, 8(12), e80224. <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0080224>
- Bull, C. i Gallagher, J. (2001). *Perfect enemies: The religious right, the gay movement, and the politics of the 1990s*. Crown Publishers.
- Caliskan, A., Bryson, J. J. i Narayanan, A. (2017). Semantics derived automatically from language corpora contain human-like biases. *Science*, 356(6334), 183–186. DOI:[10.1126/science.aal4230](https://doi.org/10.1126/science.aal4230)
- Cambridge Dictionary. (n.d.). *Cultural war*. Preuzeto s: <https://dictionary.cambridge.org>

- CanWest News Service. (2005). *Chronology: Same-sex marriage*. Canada.com. Preuzeto s: <http://www.canada.com/national/story.html?id=41a2cfbb-5124-4527-8627-3af8aa1919de>
- Cassidy, W. P. (2000). The politicizing of AIDS. *Newspaper Research Journal*, 21(1), 26-40. DOI:[10.1177/073953290002100103](https://doi.org/10.1177/073953290002100103)
- Cao, C. i Liang, X. (2021). Sensitivity of fit measures to lack of measurement invariance in exploratory structural equation modeling. *Structural Equation Modeling*, 2021, 1–11. <https://doi.org/10.1080/10705511.2021.1975287>
- Cappella, J. N. i Jamieson, K. H. (1997). *Spiral of cynicism: The press and the public good*. Oxford University Press.
- Chakraborty, U. (2019). Perceived credibility of online hotel reviews and its impact on hotel booking intentions. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 31(9), 3465-3483. DOI:[10.1108/IJCHM-11-2018-0928](https://doi.org/10.1108/IJCHM-11-2018-0928)
- Chen, F. F. (2007). Sensitivity of goodness of fit indexes to lack of measurement invariance. *Structural Equation Modeling: A Multidisciplinary Journal*, 14(3), 464–504. <https://doi.org/10.1080/10705510701301834>
- Chong, D. i Druckman, J. N. (2007). Framing theory. *Annual Review of Political Science*, 10, 103–126. DOI:[10.1146/annurev.polisci.10.072805.103054](https://doi.org/10.1146/annurev.polisci.10.072805.103054)
- Ceobanu, A. M. i Escandell, X. (2010). Comparative analyses on public attitudes toward immigrants and immigration using multi-national survey data: A review of theories and research. *Annual Review of Sociology*, 36, 309–328. DOI:[10.1146/annurev.soc.012809.102651](https://doi.org/10.1146/annurev.soc.012809.102651)
- Clifford, S. i Jerit, J. (2013). How words do the work of politics: Moral foundations theory and the debate over stem cell research. *The Journal of Politics*, 75(3), 659-671.
- Citrin, J., Wong, C. i Duff, B. (1997). The meaning of American national identity: Patterns of ethnic conflict and consensus. U: D. O. Sears, J. Sidanius, i L. Bobo (Ur.), *Racialized politics: The debate about racism in America* (str. 31–63). University of Chicago Press.
- Curry, O. S. (2019). *What's wrong with moral foundations theory, and how to get moral psychology right*. *Behavioral Scientist*. Preuzeto s: <https://behavioralscientist.org/whats-wrong-with-moral-foundations-theory-and-how-to-get-moral-psychology-right/>
- Čepo, D., Čehulić, M. i Zrinščak, S. (2020). What a difference does time make? Framing media discourse on refugees and migrants in Croatia in two periods. *Hrvatska i komparativna javna uprava: Časopis za teoriju i praksu javne uprave*, 20(3), 469–496.

- Day, M. V., Fiske, S. T., Downing, E. L. i Trail, T. E. (2014). Shifting liberal and conservative attitudes using moral foundations theory. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 40(12), 1559–1573. <https://doi.org/10.1177/0146167214551152>
- Davies, C. L., Sibley, C. G. i Liu, J. H. (2014). Confirmatory factor analysis of the moral foundations questionnaire. *Social Psychology*, 45(6), 431–436. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000201>
- D'Angelo, P. (2019). Framing theory and journalism. *The international encyclopedia of journalism studies* (str. 1–10). DOI: [10.1002/9781118841570.iejs0021](https://doi.org/10.1002/9781118841570.iejs0021)
- Dehghani, M., Sagae, K., Sachdeva, S. i Gratch, J. (2014). Linguistic analysis of the debate over the construction of the 'Ground Zero Mosque'. *Journal of Information Technology i Politics*, 11, 1–14.
- Deković, L. (2020). *Istraživanje stavova opće populacije prema migrantima* (Diplomski rad). Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Edukacijsko-rehabilitacijski fakultet. Preuzeto s: <https://repozitorij.erf.unizg.hr/islandora/object/erf:822>
- De Vreese i C. H. (2005). News framing: Theory and typology. *Information Design Journal + Document Design*, 13(1), 51–62. DOI: [10.1075/idjdd.13.1.06vre](https://doi.org/10.1075/idjdd.13.1.06vre)
- Di Battista, S., Pivetti, M. i Berti, C. (2018). Moral foundations, political orientation and religiosity in Italy. *The Open Psychology Journal*, 11(1), 46–58. <https://doi.org/10.2174/1874350101811010046>
- Doğruyol, B., Alper, S. i Yilmaz, O. (2019). The five-factor model of the moral foundations theory is stable across WEIRD and non-WEIRD cultures. *Personality and Individual Differences*, 151, 109547. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2019.109547>
- Downs, A. (1957). *An economic theory of democracy*. Harper i Row.
- Drescher, J. (2015). Out of DSM: Depathologizing homosexuality. *Behavioral Sciences*, 5(4), 565–575. DOI: [10.3390/bs5040565](https://doi.org/10.3390/bs5040565)
- Driver, J. (2014). The history of utilitarianism. U: E. N. Zalta (Ur.), *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Winter 2014 Edition). Stanford University. Preuzeto s: <https://plato.stanford.edu/entries/utilitarianism-history/>
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. (2023). Objavljeni konačni rezultati popisa 2021. Preuzeto s: <https://dzs.gov.hr/vijesti/objavljeni-konacni-rezultati-popisa-2021/1270>
- Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske. (2023). Migracija stanovništva Republike Hrvatske u 2023. Preuzeto s: <https://podaci.dzs.hr/2024/hr/76802>

Du, J. (2019). Validation of the Moral Foundations Questionnaire with three Chinese ethnic groups. *Social Behavior and Personality: An International Journal*, 47(8), 1–12. <https://doi.org/10.2224/sbp.8009>

Ekstam, D. (2022). Change and Continuity in Attitudes Toward Homosexuality Across the Lifespan. *Journal of Homosexuality*, 70(5), 851–875. <https://doi.org/10.1080/00918369.2021.2004795>

Ekstrom, P. (2018). We're good people: Moral conviction as social identity (Issue July). Retrieved from the University of Minnesota Digital Conservancy. <http://hdl.handle.net/11299/200198>

Entman, R. M. (1993). Framing: Toward clarification of a fractured paradigm. *Journal of Communication*, 43(4). <https://doi.org/10.1111/j.1460-2466.1993.tb01304.x>

Feinberg, M. i Willer, R. (2012). The moral roots of environmental attitudes. *Psychological Science*, 24(1), 56–62. <https://doi.org/10.1177/0956797612449177>

Feinberg, M. i Willer, R. (2019). Moral reframing: A technique for effective and persuasive communication across political divides. *Social and Personality Psychology Compass*, 13(12), e12501. <https://doi.org/10.1111/spc3.12501>

Finseraas, H., Skorge, S. i Strøm, M. (2018). Does education affect immigration attitudes? Evidence from an education reform. *Electoral Studies*, 55, 131–135. DOI: [10.1016/j.electstud.2018.06.009](https://doi.org/10.1016/j.electstud.2018.06.009)

Fraley, R. C., Griffin, B. N., Belsky, J. i Roisman, G. I. (2012). Developmental antecedents of political ideology: A longitudinal investigation from birth to age 18 years. *Psychological Science*, 23(11), 1425–1431. <https://doi.org/10.1177/0956797612440102>

Franco, M., Gaggi, O. i Palazzi, C. E. (2023). Analyzing the use of large language models for content moderation with ChatGPT examples. U: B. Guidi, A. Michienzi i L. Ricci (Ur.), *Proceedings of the 3rd International Workshop on Open Challenges in Online Social Networks, OASIS 2023, Rome, Italy, September 4-8, 2023* (str. 1–8). ACM. <https://doi.org/10.1145/3599696.3612895>

Frimmer, J. (2019). Moral foundations dictionary 2.0. OSF. DOI 10.17605/OSF.IO/EZN37

Freud, S. (1952). *Totem and taboo*. Norton.

Gabrielatos, C. i Baker, P. (2008). Fleeing, sneaking, flooding: A corpus analysis of discursive constructions of refugees and asylum seekers in the UK press 1996-2005. *Journal of English Linguistics*, 36(1), 5–38. <https://doi.org/10.1177/0075424207311247>

Gamson, W. A. (1992). *Talking politics*. Cambridge university press.

George, R. M. (2014). Journal of politics. *Electoral Studies*, 3(1), 214. [https://doi.org/10.1016/0261-3794\(84\)90053-2](https://doi.org/10.1016/0261-3794(84)90053-2)

Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Harvard University Press.

Gilmour, H. (2019). Sexual orientation and complete mental health. *Health Reports*, 30(11), 3–10. DOI: <https://www.doi.org/10.25318/82-003-x201901100001-eng>

Glick, P. i Fiske, S. T. (2001). An ambivalent alliance: Hostile and benevolent sexism as complementary justifications for gender inequality. *American Psychologist*, 56(2), 109. DOI: [10.1037/0003-066X.56.2.109](https://doi.org/10.1037/0003-066X.56.2.109)

Graf, S. i Sczesny, S. (2019). Intergroup contact with migrants is linked to support for migrants through attitudes, especially in people who are politically right-wing. *International Journal of Intercultural Relations*, 73, 102–106. DOI: [10.1016/j.ijintrel.2019.09.001](https://doi.org/10.1016/j.ijintrel.2019.09.001)

Graham, J., Haidt, J., Koleva, S., Motyl, M., Iyer, R., Wojcik, S. P. i Ditto, P. H. (2012). Moral foundations theory: The pragmatic validity of moral pluralism. *Advances in Experimental Social Psychology*, 47, 55–130. <https://doi.org/10.1016/B978-0-12-407236-7.00002-4>

Graham, J., Haidt, J. i Nosek, B. A. (2009). Liberals and conservatives rely on different sets of moral foundations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 96(5), 1029–1046. <https://doi.org/10.1037/a0015141>

Graham, J., Nosek, B. A. i Haidt, J. (2012). The moral stereotypes of liberals and conservatives: Exaggeration of differences across the political spectrum. *PLoS ONE*, 7(12). <https://doi.org/10.1371/journal.pone.0050092>

Graham, A., Cullen, F. T., Pickett, J. T., Jonson, C. L., Haner, M. i Sloan, M. M. (2020). Faith in Trump, moral foundations, and social distancing defiance during the coronavirus pandemic. *Socius*, 6. <https://doi.org/10.1177/2378023120956815>

Grosfeld, E., Scheepers, D. i Cuyvers, A. (2024). Mapping the moral foundations of the European Union: Why a lack of moral diversity may undermine perceived EU legitimacy. *PNAS Nexus*, 3(8), page 282. <https://doi.org/10.1093/pnasnexus/pgae282>

Haidt, J. i Bjorklund, F. (2007). Social intuitionists answer six questions about moral psychology. U: W. Sinnott-Armstrong (Ur.), *Moral Psychology* (Vol. 2, str. 181–217). MIT Press. <https://doi.org/10.2139/ssrn.855164>

Haidt, J. i Joseph, C. (2004). Intuitive ethics: How innately prepared intuitions generate culturally variable virtues. *Daedalus*, 133(4), 55–66. <https://doi.org/10.1162/0011526042365555>

Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108(4), 814. <https://doi.org/10.1037//0033-295X>

Hadarics, M. i Kende, A. (2018). The dimensions of generalized prejudice within the dual-process model: The mediating role of moral foundations. *Current Psychology: A Journal for Diverse Perspectives on Diverse Psychological Issues*, 37(4), 731–739. <https://doi.org/10.1007/s12144-016-9544-x>

Happer, C. i Philo, G. (2013). The role of the media in the construction of public belief and social change. *Journal of Social and Political Psychology*, 1(1), 321–336. <https://doi.org/10.5964/jspp.v1i1.96>

Harper, C. A. i Rhodes, D. (2021). Reanalysing the factor structure of the moral foundations questionnaire. *British Journal of Social Psychology*, 60(4), 1303–1329. <https://doi.org/10.1111/bjso.12452>

Haidt, J. (2012). *The righteous mind: Why good people are divided by politics and religion*. Vintage Books.

Hellwig, T. i Sinno, A. (2016). Different groups, different threats: Public attitudes towards immigrants. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 43(3), 339–358. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2016.1202749>

Hoewe, J., Panek, E., Peacock, C., Sherrill, L. i Wheeler, S. (2021). Using Moral Foundations to Assess Stereotypes: Americans' Perceptions of Immigrants and Refugees. *Journal of Immigrant & Refugee Studies*, 20(4), 501–518. <https://doi.org/10.1080/15562948.2021.1949657>

Hopp, F. R., Fisher, J. T., Cornell, D., Huskey, R. i Weber, R. (2021). The extended moral foundations dictionary (eMFD): Development and applications of a crowd-sourced approach to extracting moral intuitions from text. *Behavior Research Methods*, 53(1), 232–246. <https://doi.org/10.3758/s13428-020-01433-0>

Hotelling, H. (1929). Stability in competition. *The Economic Journal*, 39(153), 41–57. <https://doi.org/10.2307/2224214>

Hrvatska enciklopedija. (n.d.)._Preuzeto s: <https://www.enciklopedija.hr/clanak/moral>.

Huić, A., Jugović, I. i Kamenov, Ž. (2015). Stavovi studenata o pravima osoba homoseksualne orijentacije. *Revija za socijalnu politiku*, 22(2), 219-245.

Huysmans, J. i Buonfino, A. (2008). Politics of exception and unease: Immigration, asylum and terrorism in parliamentary debates in the UK. *Political Studies*, 56(4), 766–788. <https://doi.org/10.1111/j.1467-9248.2008.00721.x>

Iurino, K. i Saucier, G. (2020). Testing measurement invariance of the Moral Foundations Questionnaire across 27 countries. *Assessment*, 27(2), 365-372. <https://doi.org/10.1177/1073191118817916>

Jerković, M. (2024). *Povezanost između političke pripadnosti i tolerancije spram LGBT zajednice te pripadnicima vjerskih*. University of Zagreb. Faculty of Croatian Studies.

Leksikografski zavod Miroslav Krleža. (2005). *Hrvatski obiteljski leksikon* (mrežno izdanje). <https://hol.lzmk.hr/clanak/monizam>

Janoff-Bulman, R., Carnes, N. C. i Sheikh, S. (2014). Parenting and politics: Exploring early moral bases of political orientation. *Journal of Social and Political Psychology*, 2(1), 43–60. <https://doi.org/10.5964/jspp.v2i1.243>

Jöreskog, K. G. (1969). A general approach to confirmatory maximum likelihood factor analysis. *Psychometrika*, 34, 183–202. <https://doi.org/10.1007/BF02289343>

Kamenov, Ž., Huić, A., i Jelić, M. (2015). Manjinski stres i mentalno zdravlje osoba homoseksualne i biseksualne orijentacije: pregled empirijskih provjera modela manjinskog stresa iz perspektive hrvatskog društva. *Kriminologija i socijalna integracija*, 23(2), 2-39. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/162557>

Kamenova, D. (2014). Media and othering: How media discourse on migrants reflects and affects society's tolerance. *Političke vedy*, 17(2), 170–184. <https://doi.org/10.1177/1750481320961636>

Katzir, M., Hoffmann, M. i Liberman, N. (2018). Disgust as an essentialist emotion that signals nonviolent outgrouping with potentially low social costs. *Emotion*, 19(5), 841-862. <https://doi.org/10.1037/emo0000480>

Kavussanu, M. i Stanger, N. (2017). Moral behavior in sport. *Current Opinion in Psychology*, 16, 185–192. <https://doi.org/10.1016/j.copsyc.2017.05.010>

Kinsey, A. C., Pomeroy, W. B. i Martin, C. E. (1949). Sexual behavior in the human male. *The Journal of Nervous and Mental Disease*, 109(3), 283. <https://doi.org/10.23923/pap.psicol.3015>

Kite, M. E. i Deaux, K. (1986). Attitudes toward homosexuality: Assessment and behavioral consequences. *Basic and Applied Social Psychology*, 7(2), 137–162. https://doi.org/10.1207/s15324834basp0702_4

Kivikangas, J. M., Lönnqvist, J.-E. i Ravaja, N. (2017). Relationship of moral foundations to political liberalism-conservatism and left-right orientation in a Finnish representative sample. *Social Psychology*, 48(4), 246–251. <https://doi.org/10.1027/1864-9335/a000297>

- Kivikangas, J. M., Fernández-Castilla, B., Järvelä, S., Ravaja, N. i Lönnqvist, J.-E. (2021). Moral foundations and political orientation: Systematic review and meta-analysis. *Psychological Bulletin*, 147(1), 55–94. <https://doi.org/10.1037/bul0000308>
- Kline, R. B. (2011). *Principles and practice of structural equation modeling* (3rd ed.). Guilford Press.
- Kohlberg, L. i Kramer, R. (1969). Continuities and Discontinuities in Childhood and Adult Moral Development. *Human Development*, 12(2), 93–120. c
- Kohlberg, L., Levine, C. i Hower, A. (1983). Moral stages: A current formulation and a response to critics. *Contributions to Human Development*, 10, 174. DOI:[10.1016/j.jecp.2019.104768](https://doi.org/10.1016/j.jecp.2019.104768)
- Kohlberg, L. (1984). *The psychology of moral development: The nature and validity of moral stages* (Vol. 2). Harper i Row. <https://doi.org/10.4236/oalib.1105737>
- Koleva, S. P., Graham, J., Iyer, R., Ditto, P. H. i Haidt, J. (2012). Tracing the threads: How five moral concerns (especially Purity) help explain culture war attitudes. *Journal of Research in Personality*, 46(2), 184-194. DOI:[10.1016/j.jrp.2012.01.006](https://doi.org/10.1016/j.jrp.2012.01.006)
- Kolodny, A. N. (1997). National churches in the context of national renaissance of Ukraine. Rad prezentiran na konferenciji *Religija na kraju dvadesetog vijeka*, Sevastopolj, Ukrajina.
- Kozjak Mikić, Z., i Petković, D. (2015). Stavovi prema osobama istospolne seksualne orijentacije u sektoru zdravstva i policije. *Ljetopis Socijalnog Rada/Annual of Social Work*, 22(3).
- Kovacheff, C., Schwartz, S., Inbar, Y. i Feinberg, M. (2018). The problem with morality: Impeding progress and increasing divides. *Social Issues and Policy Review*, 12(1), 218–257. <https://doi.org/10.1111/sipr.12045>
- Kuhar, R. (2003). *Medijske podobe homoseksualnosti. Analiza slovenskih tiskanih medijev od 1970 do 2000*. Peace Institute - Institute for Contemporary Social and Political Studies. Preuzeto s: <http://www.mirovni-institut.si>
- Lakoff, G. (2002). *Moral politics: What conservatives know that liberals don't* (2nd ed.). University of Chicago Press.
- Landman, H. i Hess, U. (2017). Testing moral foundation theory: Are specific emotions elicited by specific moral transgressions? *Journal of Moral Education*. <https://doi.org/10.1080/03057240.2017.1350569>
- Landowska, A., Budzyska, K. i Zhang, H. (2024). Quantitative and Qualitative Analysis of Moral Foundations in Argumentation. *Argumentation*, 38, 405–434. <https://doi.org/10.1007/s10503-024-09636-x>

Lindström, L. (2017). Media framing of immigration: A comparison of newspaper coverage in Sweden and the United Kingdom during the 2016 Brussels terrorist attack. Preuzeto s: <https://www.lunduniversity.lu.se/lup/publication/8907475>

Liu, S., Guo, L., Mays, K., Betke, M. i Wijaya, D. T. (2019). Detecting frames in news headlines and its application to analyzing news framing trends surrounding U.S. gun violence. U: *Proceedings of the 23rd Conference on Computational Natural Language (CoNLL)* (str. 504–514). <https://doi.org/10.18653/v1/K19-1047>

Liu, J. (2023). Framing Syrian refugees: Examining news framing effects on attitudes toward refugee admissions and anti-immigrant sentiment. *Newspaper Research Journal*, 44(1), 6-25. <https://doi.org/10.1177/07395329221077251>

Ljubotina, D. (2004). Razvoj novog instrumenta za mjerenje religioznosti. U: V. Ćubela Adorić, I. Manenica i Z. Penezić (Ur.), *XIV. Dani psihologije u Zadru: Sažetci radova*, str. 80-x. Odjel za psihologiju u Zadru.

Marsh, H. W., Morin, A. J., Parker, P. D. i Kaur, G. (2014). Exploratory structural equation modeling: An integration of the best features of exploratory and confirmatory factor analysis. *Annual Review of Clinical Psychology*, 10, 85–110. <https://doi.org/10.1146/annurev-clinpsy-032813-153700>

Marsh, H. W., Lüdtke, O., Nagengast, B., Morin, A. J. i Von Davier, M. (2013). Why item parcels are (almost) never appropriate: Two wrongs do not make a right - Camouflaging misspecification with item parcels in CFA models. *Psychological Methods*, 18(3), 257. <https://doi.org/10.1037/a0032773>

McKenzie, C. R. M. (2004). Framing effects in inference tasks - and why they are normatively defensible. *Memory & Cognition*, 32(6), 874–885. <https://doi.org/10.3758/BF03196866>

McKenzie, C. R. M. i Nelson, J. D. (2003). What a speaker's choice of frame reveals: Reference points, frame selection, and framing effects. *Psychonomic Bulletin i Review*, 10(3), 596–602. DOI:[10.3758/BF03196520](https://doi.org/10.3758/BF03196520)

Međimurec, P., Mustać, D. i Ćipin, I. (2024). *Stavovi o imigrantima i imigraciji u Hrvatskoj // Migracije na rubu Europe: trendovi, politike i izazovi* / Klempić Bogadi, Sanja; Gregurović, Snježana; Mlinarić, Dubravka (ur.). Zagreb: Institut za istraživanje migracija; str. 177-190.

Métayer, S. i Pahlavan, F. (2014). Validation of the moral foundations questionnaire in French. *Revue Internationale de Psychologie Sociale*, 27(2), 79–107. <https://doi.org/10.1037/t60220-000>

Miller, J. M. (2018). Social Norms and Feedback about Prejudice: Religious Justification or Suppression? (Doctoral dissertation, University of Kansas). Preuzeto s: <https://hdl.handle.net/1808/27958>

Mobayed, T. i Sanders, J. G. (2022). Moral foundational framing and its impact on attitudes and behaviours. *Behavioral Sciences*, 12(5), 118. <https://doi.org/10.3390/bs12050118>

Mokhberian, N., Abeliuk, A., Cummings, P. i Lerman, K. (2020). Moral framing and ideological bias of news. U: *Social Informatics: 12th International Conference, SocInfo 2020, Pisa, Italy, October 6–9, 2020, Proceedings* (str. 206–219). Springer International Publishing. DOI:[10.1007/978-3-030-60975-7_16](https://doi.org/10.1007/978-3-030-60975-7_16)

Mutua, S. N. i Ong'ong'a, D. O. (2020). Online news media framing of COVID-19 pandemic: Probing the initial phases of the disease outbreak in international media. *European Journal of Interactive Multimedia and Education*, 1(2). DOI:[10.30935/ejimed/8402](https://doi.org/10.30935/ejimed/8402)

Nath, L., Pedriana, N., Gifford, C. i James, W. (2018). Moral foundations theory and the 2016 US presidential election. *Sociological Imagination*, 54(1), 75–85. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/341026906_Moral_Foundations_Theory_and_the_2016_US_Presidential_Election

Nath, L., Pedriana, N., Gifford, C., McAuley, J. W. i Fülöp, M. (2022). Examining moral foundations theory through immigration attitudes. *Athens Journal of Social Sciences*, 9(1), 9-30. DOI:[10.30958/ajss.9-1-1](https://doi.org/10.30958/ajss.9-1-1)

Nelson, T. E., Clawson, R. A. i Oxley, Z. M. (1997). Media framing of a civil liberties conflict and its effect on tolerance. *American Political Science Review*, 91(3), 567-583. <https://doi.org/10.2307/2952075>

Niemi, L. i Young, L. (2016). When and why we see victims as responsible: The impact of ideology on attitudes toward victims. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 42(9), 1227–1242. <https://doi.org/10.1177/0146167216653933>

Nilsson, A. i Erlandsson, A. (2015). The moral foundations taxonomy: Structural validity and relation to political ideology in Sweden. *Personality and Individual Differences*, 76, 28–32. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2014.11.049>

Nyhan, B. i Reifler, J. (2010). When corrections fail: The persistence of political misperceptions. *Political Behavior*, 32(2), 303–330. DOI:[10.1007/s11109-010-9112-2](https://doi.org/10.1007/s11109-010-9112-2)

OpenAI, 2023. Chatgpt. <https://openai.com/blog/chatgpt>.

Ozyumenko, V. i Larina, T. (2020). Discourse of threat as a strategy of emotional persuasion and manipulation. *Proceedings of INTCESS*, 912-918. Preuzeto s: https://www.ocerints.org/intcess20_e-publication/papers/236.pdf

Pan, P. L., Meng, J. i Zhou, S. (2010). Morality or equality? Ideological framing in news coverage of gay marriage legitimization. *The Social Science Journal*, 47(3), 630–645. <https://doi.org/10.1016/j.soscij.2010.02.002>

Papacharissi, Z. i Oliveira, M. F. (2008). News frames terrorism: A comparative analysis of frames employed in terrorism coverage in U.S. and U.K. newspapers. *The International Journal of Press/Politics*, 13(1), 52–74. DOI:[10.1177/1940161207312676](https://doi.org/10.1177/1940161207312676)

Pennebaker, J.W. i M.E. Francis. (1999). Linguistic inquiry and word count (LIWC). Preuzeto s: [https:// www. Liwc.app](https://www.Liwc.app).

Piaget, J. (1977). *The Moral Judgment of the Child* (M. Gabian, Trans.). Penguin. (Original work published in Modern Psychology Series).

Preuzeto s:

https://books.google.hr/books/about/The_Moral_Judgement_of_the_Child.html?id=Bks0wAEACAAJ&redir_esc=y

Popović, H., Kardov, K. i Župarić-Iljić, D. (2022). Medijske reprezentacije migracija: Diskurzivne konstrukcije migranata, izbjeglica i tražitelja azila u hrvatskim medijima. Zagreb: Ured za ljudska prava i prava nacionalnih manjina Vlade Republike Hrvatske.

Preuzeto s:

<https://ljudskaprava.gov.hr/UserDocsImages/dokumenti/Medijske%20reprezentacije%20migracija%20-%20diskurzivne%20konstrukcije%20migranata,%20izbjeglica%20i%20tra%C5%BEite%20azila%20u%20hrvatskim%20medijima%20.pdf>

Price, V., Nir, L. i Cappella, J. N. (2005). Framing Public Discussion of Gay Civil Unions. *Public Opinion Quarterly*, 69 (2), 179-212.

<http://dx.doi.org/10.1093/poq/nfi014>

Prior, M. (2013). Media and political polarization. *Annual Review of Political Science*, 16, 101–127. <https://doi.org/10.1146/annurev-polisci-100711-135242>

Raguž, A., Ivasović, S. i Kukolić, E. (2018). Medijski prijevori u objavama hrvatskih dnevnih novina: primjer izvještavanja o referendumu o ustavnoj definiciji braka u 2013. godini. *Suvremene teme*, 9 (1), 49-69. Preuzeto s: <https://hrcak.srce.hr/203837>

Rest, J. R. (1973). The hierarchical nature of moral judgment: A study of patterns of comprehension and preference of moral stages1. *Journal of Personality*, 41(1), 86–109. <https://doi.org/10.1111/j.1467-6494.1973.tb00662.x>

Rest, J. R. (1979). *Development in judging moral issues*. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press, 305. str. Preuzeto s: <http://hdl.handle.net/10822/782169>.

Rest, J. R., Narvaez, D., Thoma, S. J. i Bebeau, M. J. (2000). A Neo-Kohlbergian approach to morality research. *Journal of Moral Education*, 29(4), 381-395. <https://doi.org/10.1080/713679390>

Rich, A. J., Salway, T., Scheim, A. i Poteat, T. (2020). Sexual minority stress theory: Remembering and honoring the work of Virginia Brooks. *LGBT Health*, 7(3), 124-127. <https://doi.org/10.1089/lgbt.2019.0223>

Robertson, C.E., Pröllochs, N., Schwarzenegger, K. *et al.* Negativity Drives Online News Consumption. *Nat Hum Behav* 7, 812–822 (2023). DOI:[10.1038/s41562-023-01538-4](https://doi.org/10.1038/s41562-023-01538-4)

Rossen, I. L., Dunlop, P. D. i Lawrence, C. M. (2015). The desire to maintain the social order and the right to economic freedom: Two distinct moral pathways to climate change scepticism. *Journal of Environmental Psychology*, 42, 42–47. <https://doi.org/10.1016/j.jenvp.2015.01.006>

Saldarriaga, L., Bohner, G. i Olivera La Rosa, A. (2017). *Moral Foundations: Validation of a Spanish-language questionnaire in Colombia*. *TeaP 2017 - 59th Conference of Experimental Psychologists*. Preuzeto s: https://www.researchgate.net/publication/315474710_Moral_foundations_Validation_of_a_Spanish-language_questionnaire_in_Colombia

Saroglou, V. i Anciaux, L. (2004). Liking sick humor: Coping styles and religion as predictors. *Humor*, 17(3), 257-277. <https://doi.org/10.1515/humr.2004.012>

Shields, D. L., Funk, C. D. i Bredemeier, B. L. (2018). Relationships among moral and contesting variables and prosocial and antisocial behavior in sport. *Journal of Moral Education*, 47(1), 17–33. <https://doi.org/10.1080/03057240.2017.1350149>

Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M. i Park, L. (1997). The “big three” of morality (autonomy, community, divinity) and the “big three” explanations of suffering. *Morality and Culture*, 119–169. Preuzeto s: <https://humdev.uchicago.edu/sites/humdev.uchicago.edu/files/uploads/shweder/ShwederBig3Morality.pdf>

Slijepčević, M. i Fligić, S. (2018). Analiza medijskog praćenja izbjegličke krize u Hrvatskoj i interpretacijski okviri (framing). *Suvremene teme: međunarodni časopis za društvene i humanističke znanosti*, 9(1), 31-48.

Skitka, L. J. i Mullen, E. (2002). The dark side of moral conviction. *Analyses of Social Issues and Public Policy (ASAP)*, 2(1), 35–41. <https://doi.org/10.1111/j.1530-2415.2002.00024.x>

Soroka, S., Fournier, P. i Nir, L. (2019). Cross-national evidence of a negativity bias in psychophysiological reactions to news. *Proceedings of the National Academy of Sciences*. <https://doi.org/10.1073/pnas.1908369116>

- Spittlehouse, J. K., Boden, J. M. i Horwood, L. J. (2020). Sexual orientation and mental health over the life course in a birth cohort. *Psychological Medicine*, 50(8), 1348–1355. <https://doi.org/10.1017/S0033291719001284>
- Stephan, W. G., Ybarra, O. i Rios, K. (2016). Intergroup threat theory. U: T. D. Nelson (Ur.), *Handbook of prejudice, stereotyping, and discrimination* (2nd ed., str. 255–278). Psychology Press. <https://doi.org/10.4324/9781841697772>
- Stephan, W. G. i Stephan, C. W. (2016). Intergroup Threats. U: C. G. Sibley i F. K. Barlow (Ur.), *The Cambridge Handbook of the Psychology of Prejudice* (str. 131–148), Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/9781316161579.007>
- Stipišić, T. (2022). Attitudes toward immigrants intertwined with religion: Comparison of Croatia and Italy. *Religions*, 13(7), 664. <https://doi.org/10.3390/rel13070664>
- Strabac, Z., Valenta, M. i Bell, D. A. (2024). Public attitudes towards immigrants: A curious case of Croatia. *International Migration*. <https://doi.org/10.1111/imig.13341>
- Streitmatter, R. (1993). The Advocate: Setting the standard for the gay liberation press. *Journalism History*, 19(3), 93-102. <https://doi.org/10.1080/00947679.1993.12062367>
- Suhler, C. L. i Churchland, P. (2011). Can Innate, Modular “Foundations” Explain Morality? Challenges for Haidt’s Moral Foundation Theory. *Journal of Cognitive Neuroscience*, 23(9), 2103–2116. <https://doi.org/10.1162/jocn.2011.21637>
- Sumner, W. G. (1959). *Folkways. A study of the sociological importance of usages, manners, customs, mores, and morals (Original work published 1906)*. Dover.
- Takšić, I. i Kalebić Maglica, B. (2023). Provjera faktorske strukture Upitnika moralnih temelja na uzorku hrvatskih studenata. *Psihologijske teme*, 32(3), 615-633. <https://doi.org/10.31820/pt.32.3.11>
- Tan, W. N. i Yasin, M. (2020). Parents’ roles and parenting styles on shaping children’s morality. *Universal Journal of Educational Research*, 8(3C), 70-76. DOI: [10.13189/ujer.2020.081608](https://doi.org/10.13189/ujer.2020.081608)
- Theorin, N. i Strömbäck, J. (2020). Some media matter more than others: Investigating media effects on attitudes toward and perceptions of immigration in Sweden. *International Migration Review*, 54(4), 1238-1264. DOI: [10.1177/0197918319893292](https://doi.org/10.1177/0197918319893292)
- Tversky, A. i Kahneman, D. (1981). The framing of decisions and the psychology of choice. *Science*, 211(4481), 453–458. <https://doi.org/10.1126/science.7455683>
- Umansky, K., Weber, D. i Lutz, W. Revisiting the role of education in attitudes toward immigration in different contexts in Europe. *Genus* 81, 1 (2025). <https://doi.org/10.1186/s41118-024-00238-9>

- Vallejo-Martín, M., Canto, J. M., San Martín García, J. E. i Perles Novas, F. (2020). Prejudice and feeling of threat towards Syrian refugees: The moderating effects of precarious employment and perceived low outgroup morality. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 17(17), 6411. <https://doi.org/10.3390/ijerph17176411>
- Verkuyten, M., Kollar, R., Gale, J. i Yogeeswaran, K. (2022). Right-wing political orientation, national identification and the acceptance of immigrants and minorities. *Personality and Individual Differences*, 184, 111217. <https://doi.org/10.1016/j.paid.2021.111217>
- Verleyen, E. i Beckers, K. (2023). European refugee crisis or European migration crisis? How words matter in the news framing (2015–2020) of asylum seekers, refugees, and migrants. *Journalism and Media*, 4(3), 727-742. <https://doi.org/10.3390/journalmedia4030046>
- Voelkel, J. G. i Willer, R. (2019). Resolving the progressive paradox: Conservative value framing of progressive economic policies increases candidate support. *Available at SSRN 3385818*. DOI:[10.2139/ssrn.3385818](https://doi.org/10.2139/ssrn.3385818)
- Watson, J., van der Linden, S., Watson, M. *et al.* (2024). Negative online news articles are shared more to social media. *Sci Rep* 14, 21592. <https://doi.org/10.1038/s41598-024-71263-z>
- Weber, H. (2022). The educational divide over feelings about ethnic minorities: does more education really lead to less prejudice?. *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 48(1), 228-247. <https://doi.org/10.1080/1369183X.2020.1810540>
- Wike, R., Stokes, B. i Simmons, K. (2016). Europeans fear wave of refugees will mean more terrorism, fewer jobs. *Pew Research Center*, 11. Preuzeto s: <https://www.pewresearch.org/global/2016/07/11/europeans-fear-wave-of-refugees-will-mean-more-terrorism-fewer-jobs/>
- Zhang, M., Wu, H., Huang, Y., Han, R., Fu, X., Yuan, Z. i Liang, S. (2024). Negative news headlines are more attractive: Negativity bias in online news reading and sharing. *Current Psychology*, 43(38), 30156-30169. doi:[10.1007/s12144-024-06646-6](https://doi.org/10.1007/s12144-024-06646-6)
- Yilmaz, O. i Saribay, S. A. (2017). Activating analytic thinking enhances the value given to individualizing moral foundations. *Cognition*, 165 (Supplement C), 88–96. <https://doi.org/10.1016/j.cognition.2017.05.009>
- Zrilić, I. (2023). *Medijsko izvještavanje o povorkama ponosa u Hrvatskoj* (Diplomski rad). Sveučilište u Zagrebu, Fakultet političkih znanosti. Preuzeto s: <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:114:906377>

Župarić-Iljić, D. i Lalić S. (2024). *Stavovi prema strancima i manjinama u hrvatskom društvu u 2024. godini: prijetnja, susret, suživot?*. Centar za mirovne studije; Zagreb. Preuzeto s:
https://www.cms.hr/system/publication/pdf/208/Stavovi_prema_strancima_i_manjinama_u_hrvatskom_drustvu_u_2024._godini_prijetnja_susret_suzivot.pdf

8. Privici

8.1. Upitnik moralnih temelja

I dio: Kad odlučujete o tome je li nešto moralno ispravno ili pogrešno, koliko su vam važna sljedeća promišljanja? Molimo ocijenite svaku tvrdnju koristeći ovu ljestvicu:

[0] = nije nimalo važno (uopće nije povezano s mojim odlukama o moralnoj ispravnosti)

[1] = neznatno je važno

[2] = donekle je važno

[3] = umjereno je važno

[4] = vrlo je važno

[5] = izuzetno je važno (to je jedan od najvažnijih čimbenika u mojim odlukama o moralnoj ispravnosti)

___ Je li netko emocionalno patio ili nije?

___ Je li se prema nekim osobama postupalo drukčije nego prema drugima?

___ Je li netko svojim postupkom pokazao ljubav prema domovini ili nije?

___ Je li netko pokazao manjak poštovanja prema autoritetu ili nije?

___ Je li netko narušio norme moralne čistoće i pristojnosti ili nije?

___ Je li netko bio dobar u matematici ili nije?

___ Je li netko brinuo za slabije i ranjive ili nije?

___ Je li se netko ponio nepravedno ili nije?

___ Je li netko napravio nešto čime je izdao svoju skupinu ili nije?

___ Je li se netko ponašao u skladu s društvenim tradicijama ili nije?

___ Je li netko napravio nešto odvratno ili nije?

___ Je li netko bio okrutan ili nije?

___ Jesu li nekome uskraćena njegova/njezina prava ili nisu?

___ Je li netko pokazao manjak lojalnosti ili nije?

___ Je li neki postupak izazvao kaos ili nered?

___ Je li se netko ponio na način koji bi Bog odobrio ili nije?

Dio II: Molimo pročitajte sljedeće rečenice i označite svoju suglasnost:

[0]	[1]	[2]	[3]	[4]	[5]
Potpuna nesuglasnost	Umjerena nesuglasnost	Neznatna nesuglasnost	Neznatna suglasnost	Umjerena suglasnost	Potpuna suglasnost

- ___ Suosjećanje s onima koji pate je najvažnija vrlina.
- ___ Osnovno načelo pri donošenju zakona trebalo bi biti pravedno postupanje prema svima.
- ___ Ponosan/na sam na povijest svoje zemlje.
- ___ Sva djeca trebaju naučiti poštovati autoritete.
- ___ Ljudi ne bi trebali raditi odvratne stvari, čak i ako se time nikome ne nanosi štetu.
- ___ Bolje je činiti dobre nego loše stvari.
- ___ Jedna od najgorih stvari koje čovjek može učiniti je povrijediti bespomoćnu životinju.
- ___ Pravda je najvažniji zahtjev za društvo.
- ___ Ljudi bi trebali biti lojalni prema članovima svoje obitelji, čak i kad oni učine nešto pogrešno.
- ___ Muškarci i žene imaju različite uloge koje trebaju obnašati u društvu.
- ___ Neke postupke bih proglasio/la neprikladnima na temelju njihove neprirodnosti.
- ___ Nikad ne može biti ispravno ubiti ljudsko biće.
- ___ Mislim da je moralno pogrešno da bogata djeca nasljeđuju mnogo novca, a siromašna ne nasljeđuju ništa.
- ___ Važnije je biti timski igrač nego izražavati sebe.
- ___ Da sam vojnik i ne slažem se s naredbom nadređenog, ipak bih poslušao/la jer je to moja dužnost.
- ___ Čednost je važna i vrijedna vrlina.

Upitnik Moralnih Temelja (potpuna inačica, 2008) razvili su Jesse Graham, Jonathan Haidt i Brian Nosek (hrvatsku verziju preveli Darko Hren i Aleksandra Mišak, 2009).

Za više informacija o Teoriji moralnih temelja i načinu ocjenjivanja ovog upitnika pogledajte: www.MoralFoundations.org

8.2. Skala stavova prema migrantima

Molimo Vas da procijenite u kojoj mjeri dolje navedene tvrdnje opisuju vaše mišljenje.

Napomena: Migrantom se smatra osoba koja je morala promijeniti mjesto prebivanja zbog nepogodne situacije u svojoj matičnoj zemlji (npr. zbog rata, siromaštva itd.).

Brojevi znače sljedeće:

- 1- Uopće se ne slažem
- 2- Uglavnom se ne slažem
- 3- Niti se slažem, niti se ne slažem
- 4- Uglavnom se slažem
- 5- U potpunosti se slažem

- 1. Ne bih imao/la ništa protiv da mi netko iz obitelji pohađa razred s djetetom migranata 1 2 3 4 5
- 2. Ne bih volio/voljela živjeti u istoj ulici ili kvartu s migrantom 1 2 3 4 5
- 3. Ne bih imao/la ništa protiv pozvati na druženje u svoj dom migranta 1 2 3 4 5
- 4. Pomogao/la bih migrantu ako bih bio u mogućnosti 1 2 3 4 5
Volio/ voljela bih da su migranti po svojoj etničkoj pripadnosti slični hrvatskom stanovništvu 1 2 3 4 5
- 5. Volio/voljela bih da su migranti u RH po boji kože slični hrvatskom stanovništvu 1 2 3 4 5
- 6. Volio/voljela bih da zaštitu u RH ne traže homoseksualni migranti 1 2 3 4 5
- 7. Kultura migranata ne treba se miješati s hrvatskom kulturom 1 2 3 4 5
- 8. Migranti ne predstavljaju prijetnju zaraze epidemijama u prihvatilištu gdje borave 1 2 3 4 5
- 9. Migranti ne predstavljaju opterećenje za porezne obveznike 1 2 3 4 5
- 10. Migranti ne predstavljaju zdravstvenu prijetnju u zajednici 1 2 3 4 5
- 11. Migranti nisu teret za ekonomski razvoj naše zemlje 1 2 3 4 5

8.3. Skala stavova prema homoseksualnim osobama

Molimo Vas da procijenite u kojoj mjeri dolje navedene tvrdnje opisuju vaše mišljenje.

Brojevi znače sljedeće:

- 1- Uopće se ne slažem
- 2- Uglavnom se ne slažem
- 3- Niti se slažem, niti se ne slažem
- 4- Uglavnom se slažem
- 5- U potpunosti se slažem

1. Ne bi mi smetalo da imam prijateljicu/prijatelja homoseksualca.
1 2 3 4 5
2. Saznanje da je neki umjetnik bio homoseksualac ne bi imalo efekta na moje divljenje prema njemu/njoj.
1 2 3 4 5
3. Ako se mene pita, neću se družiti s osobom za koju znam da je homoseksualac.
1 2 3 4 5
4. Ako bih saznao/la da je moj cimer/cimerica homoseksualac potražio/la bih neki drugi smještaj.
1 2 3 4 5
5. Homoseksualnost je mentalna bolest.
1 2 3 4 5
6. Ne bih se brinula/brinuo da moje dijete ima homoseksualnu učiteljicu/ učitelja.
1 2 3 4 5
7. Homoseksualne osobe ne vole osobe suprotnog spola.
1 2 3 4 5
8. Ne smatram da su homoseksualna ponašanja odvratna.
1 2 3 4 5
9. Homoseksualne osobe su sklonije devijantnim seksualnim djelima, poput zlostavljanja djece, silovanja i voajerizma, od heteroseksualaca.
1 2 3 4 5
10. Homoseksualce treba izdvojiti od ostatka društva (odvojene kuće, ograničena zaposlenja).
1 2 3 4 5
11. Kada se dvije osobe istog spola drže za ruke ili iskazuju emocije u javnosti odvratno/odbojno je.
1 2 3 4 5
12. Ljubav između dva muškarca ili dvije žene je sasvim drugačija od ljubavi između osoba suprotnog spola.
1 2 3 4 5
13. Smatram da je pokret za prava homoseksualaca pozitivna stvar.
1 2 3 4 5

14. Što se mene tiče, homoseksualnost nije grješna.

1 2 3 4 5

15. Ne bi mi smetalo da mi je poslodavac/poslodavka homoseksualac/homoseksualka.

1 2 3 4 5

16. Homoseksualce bi trebalo prisiliti na psihološki tretman.

1 2 3 4 5

17. Povećano prihvaćanje homoseksualaca u našem društvu pomaže u narušavanju morala.

1 2 3 4 5

18. Ne bih poricala/poricao članstvo u nekoj organizaciji samo zbog toga što su neki njezini članovi homoseksualci.

1 2 3 4 5

19. Glasala/glasao bih za homoseksualnu osobu na izborima.

1 2 3 4 5

20. Sklopila/sklopio bih prijateljstvo s nekom osobom bez obzira na to što znam da je ona homoseksualac.

1 2 3 4 5

21. Da sam roditelj prihvatila/prihvatio bih da je moje dijete homoseksualac.

1 2 3 4 5

Poznajem osobu homoseksualne orijentacije

DA NE

8.4. Tekstovi vezani uz migrantske skupine

Pozitivni individualistički tekst

Migranti donose raznolikost hrvatskoj kulturi

Dok veliki dio javnosti mirno spava, neki humanitarni pravci kroz Hrvatsku ponovno pružaju put migrantima, koji spavaju na otvorenom dok im se ne pronađe odgovarajući smještaj. Unatoč narušenoj slici u javnosti, migranti koje sve češće vidamo na hrvatskim ulicama zapravo su ljudi koji su iz svojih domova pobjegli zbog narušene situacije u vlastitoj zemlji. Oni iz različitih zemalja donose raznolikost u kulturi, jeziku, hrani i umjetnosti. Slike veselih migranata kako slave Novu godinu na Trgu bana Jelačića u Zagrebu rezultirale su negativnom atmosferom prema migrantima umjesto da potaknu empatiju i suosjećanje prema ljudima koji Novu godinu slave daleko od svojih domova, pošteno radeći, tražeći mir i utočište u Hrvatskoj. Niti jedan incident nije zabilježen u toj noći te je sve prošlo u sigurnom okruženju. Priljev velikog broja migranata u Hrvatsku, dočekan je na nož, pri čemu se ne vodi računa kako multikulturalna raznolikost potiče na razvoj tolerantnijeg društva bez predrasuda, s više empatije za one koji su ovdje došli zbog poštenih razloga, koji imaju svoja prava, te će uvijek biti u manjini naspram hrvatskog stanovništva.

Negativni individualistički tekst

Desetak azilanata se mlatilo letvama i kamenjem, građani sve snimili: "Ovo nije izolirani slučaj."

Masovna tučnjava koja je izbili među migrantima na Jakuševčkoj cesti, uznemirila je stanovnike Dugava. Iz PU zagrebačke kažu kako su zaprimili dojavu oko 20.05 sati u srijedu te su po dolasku na mjesto događaja zatekli više stranih državljana, tražitelja azila koji su se međusobno sukobili. U nasilnoj tučnjavi koristili su se drvenim letvama i kamenjem pa su trojica tražitelja azila završila u KBC Rebro gdje su im utvrđene lakše ozljede, a nastala je i materijalna šteta. Stanovnici Dugava ne isključuju ponovne napade, ne žele diskriminirati nikoga ili ispasti nepravedni prema ljudima koji traže azil, ali se osjećaju ugroženo. Smatraju da svatko ima pravo na vlastiti mir, pravo na traženje posla i na vlastitu neovisnost, no ne pod ovakvim uvjetima. Različite snimke nasilja, letećih predmeta koje bacaju jedni na druge i rade štetu, ali i razbijene glave jednog od njih preplavile su društvene mreže. "Smatram da smo zemlja koja je pokazala brigu i empatiju za osobe ugrožene ratom u svojoj zemlji, no ovako se ne mogu ponašati prema nama. Ako je tako, onda je rješenje deportacija onih koji ugrožavaju naš vlastiti mir, koji je ipak na prvom mjestu!" - ogorčena je starija stanovnica Dugava, L.P. (53). Nekolicina žitelja Dugava s kojima smo razgovarali ukazuju da ovaj okrutan okršaj nije izolirani slučaj te kažu kako svako malo stanari navedenog hotela remete mir dugogodišnjih stanara Dugava.

Pozitivni kolektivistički tekst

Migranti donose raznolikost hrvatskoj kulturi

Dok veliki dio javnosti mirno spava, neki humanitarni pravci kroz Hrvatsku ponovno pružaju put migrantima, pri čemu se mogu vidjeti obitelji kako spavaju na otvorenom dok im se ne pronade odgovarajući smještaj. Unatoč narušenoj slici u javnosti, migranti koje vidamo sve češće na hrvatskim ulicama i trgovima zapravo su ljudi koji su od svoje djece i supružnika odvojeni zbog rata u svojoj zemlji. Migranti imaju dozvole za rad, te su od šefova često opisivani kao poslušni, uredni i čisti zaposlenici. Slike veselih migranata kako zajedno slave Novu godinu na Trgu Bana Jelačića u Zagrebu, potakli su negativnu atmosferu u javnosti umjesto da potaknu pozitivne osjećaje prema ljudima koji Novu godinu slave daleko od svoje domovine, poštujući zakon i red, hrvatske tradicije, kulturu i religiju. Niti jedan incident nije zabilježen u toj noći te je slavlje bilo pod kontrolom. Priljev velikog broja migranata u Hrvatskoj se dočeka na nož, pri čemu se ne vodi računa kako migranti također imaju svoje običaje i vjeru, poštuju autoritete, hijerarhiju na poslu, hrvatske zakone te su odani svojim obiteljima.

Negativni kolektivistički tekst

**Nekoliko migranata u Zagrebu mlatilo se letvama i kamenjem, građani sve snimili:
"Ovo nije izolirani slučaj."**

Nešto više od desetak muškaraca uglavnom mlađe i srednje dobi koji se tuku na Jakuševčevoj cesti, uznemirili su stanovnike Dugava. Iz PU zagrebačke javljaju da su zaprimili dojavu oko 20.05 sati u srijedu te su po dolasku na mjesto događaja zatekli više stranih državljana, tražitelja azila, koji su se međusobno suprotstavili. Osim psovki i verbalne agresije, koristili su drvene letve i kamenje pa su trojica migranta završila u KBC Rebro gdje su im utvrđene lakše ozljede. Stanovnici Dugava ogorčeni su i osuđuju nered, smatraju kako veliki priljev migranata narušava kulturu i običaje domicilnog stanovništva, ugrožava djecu te stvara nesigurnu atmosferu u naselju. Različite snimke tučnjave, jurišanja skupine muškaraca po kvartu, letećih predmeta koje bacaju jedni na druge, ali i razbijene glave jednog migranta preplavile su društvene mreže. "Nepristojni su! Hrvatska je zemlja u kojoj je naglasak na tradiciji, vjeri i obiteljskim vrijednostima, a ponajviše na poštivanju zakona i reda!" - smatra L.P. (53), koja živi tu već 20 godina. Nekolicina žitelja Dugava s kojima smo razgovarali ukazuju da ovaj okršaj nije izolirani slučaj te naglašavaju kako svako malo stanari navedenog hotela izazivaju probleme i provociraju se međusobno.

8.5. Tekstovi vezani uz homoseksualne osobe

Pozitivni individualistički tekst

Održana zagrebačka Povorka ponosa: “Mirna šetnja gradom u potrazi za pravdom, jednakostima i individualnoj slobodi”

Subota je prošla u šarenoj šetnji gradom pri čemu je svake godine naglasak na ravnopravnosti. Građani su pozvani da se pridruže njihovom putu prema slobodi i dostojanstvu. „Tražimo prekid svih oblika diskriminacije i poniženja te zahtijevamo da se naša individualna prava i slobode poštuju“, poručile su organizatorice iz Zagreb Pridea na Povorci ponosa.

Prema riječima policije, Povorka ponosa prošla je bez ikakvih incidenata. Policija je izvijestila sljedeće: „Skup je održan kao i svake godine, s puno sudionika, a problema nije bilo“. Povorka je prošla kroz nekoliko gradskih ulica, pri čemu je poanta bila da se u Povorci svatko mogao osjećati prihvaćen bez obzira na svoju seksualnu orijentaciju i/ili rodnu pripadnost. Sigurnost od bilo kakvog oblika predrasuda i diskriminacije naš je cilj. Povorka ponosa i služi kako bi poticala na mir, ljubav, razumijevanje i suosjećanje.“ – poručili su iz organizacije.

Organizatorice su naglasile da je ravnopravnost za LGBTIQ osobe ključna i treba započeti promjenom Ustava Republike Hrvatske kako bi se ta ravnopravnost odrazila na dobrobit LGBT građana. Za mišljenje je upitana i profesorica s jednog zagrebačkog fakulteta, L.P. (53): „Drago mi je da su se ljudi skupili na Povorci ponosa jer se stvara percepcija da se radi o građanima manjih prava što potiče diskriminaciju i ohrabruje one koji napadaju i zlostavljaju homoseksualne. A istina je da istospolna zajednica nikome ne šteti. Meni kao heteroseksualnoj ženi, nema nikakvog smisla zabraniti dvjema odraslim osobama, bilo kojeg spola, da uživaju ista prava koja imamo moj muž i ja.“

Negativni individualistički tekst

Održana zagrebačka gay parada: "Zahtijevaju se izmjene Ustava i uključivanje istospolnih zajednica u sve sfere društva."

Organizatori gay parade koja je počela na Markovom trgu, zahtijevaju izmjenu zakona, jer se osjećaju isključenima u ustavnoj definiciji braka. U razgovoru s gej aktivistima pokušalo se otkriti za što se točno bore: „Pozivamo sve građane da stanu na našu stranu i pomognu nam u borbi protiv nejednakog tretmana, predrasuda i diskriminacije, nemogućnosti dobivanja identičnih prava kao i heteroseksualni partneri te nejednakosti pri ostvarivanju individualnih sloboda.“

O toj smo temi razgovarali s jednim građaninom koji smatra da homoseksualci na neki način napadaju individualna prava heteroseksualnih ljudi te navodi sljedeće: „Gej zajednica inzistirala je na ispravljanju nejednakosti s heteroseksualnim partnerima te je taj problem riješen Zakonom o životnom partnerstvu. Ja poštujem pravo svakog pojedinaca na slobodu i jednakost, ali također ne želim da se napadaju moja prava.“ Neki od daljnjih argumenata kreću se u smjeru pretjerane inkluzivnosti homoseksualaca u mainstream medije u kojemu se izostanak gej lika u seriji ili filmu smatra politički nekorektno i diskriminirajuće. Ima li režiser pravo napraviti film bez lika homoseksualca (koji uvijek mora biti pozitivan ili patnik)? Nije li i to diskriminirajuća praksa prema umjetničkim i profesionalnim pravima režisera? ”.

Također, za mišljenje je upitana profesorica jednog zagrebačkog fakulteta, L.P. (53): „Smatram da nemam predrasude prema homoseksualcima, ali mi smeta kada se svatko tko ima argumente koji ne idu u prilog LGBT zajednici, proglašava zadržim. Jednakost, pravda i sloboda su temeljna ljudska prava, no jesmo li, u diskusiji o pravima homoseksualaca, svi jednako slobodni na vlastito mišljenje? Traže li gej aktivisti uistinu jednakost ili jednoulje?“

Problem koji je nedavno također potaknuo rasprave su prisilna "outanja" gay političara, kojim su homoseksualne osobe koje toliko zagovaraju jednakost i pravdu, narušila individualne slobode osoba u vlastitim redovima.

Pozitivni kolektivistički tekst

Održana zagrebačka povorka ponosa: "Želimo da se istospolne obitelji ne diskriminiraju"

Subota je prošla u šarenoj šetnji gradom pri čemu je svake godine naglasak na poštivanju raznorodnih zajednica i obitelji. Organizatori Povorka ponosa odlučno su pozvali zakonodavnu vlast na aktivno djelovanje, s ciljem promicanja društvenog sklada priznavanjem različitih vrsta odnosa koji postoje unutar društva.

“Naša odanost i ujedinjenost prema obitelji je iskrena. Legalizacija istospolnih brakova osigurava pravno i društveno priznanje, što može povećati obiteljsku stabilnost i podršku. Prema riječima policije, Povorka ponosa prošla je bez ikakvih incidenata. Policija je izvijestila sljedeće: „Skup je održan kao i svake godine, s puno sudionika, a problema nije bilo“. " O toj smo temi razgovarali s jednim građaninom koji smatra da homoseksualci na neki način napadaju tradicionalna prava heteroseksualnih ljudi te navodi sljedeće: „Ja mislim da njima treba omogućiti da budu u braku, da se brinu za svoju obitelj, idu u Crkvu ako žele jer ako im to ne daš, onda je veća šteta ako su promiskuitetni i nesretni, bune se, izolirani su od društva. Manja je šteta za društvo ako im se daju ta prava." Smatra se da su određeni članovi LGBT populacije na margini, kao npr. vjernici homoseksualne orijentacije koje vlastita Crkva odbacuje.

Organizatorice su naglasile kako i osobe unutar LGBT populacije žele biti prihvaćene unutar svoje sredine, ponašati se u skladu s religioznim običajima, imati vjenčanje u Crkvi, pohoditi mise i načelno biti dio tradicionalnog društva, bez odbacivanja i diskriminacije zbog svoje seksualne orijentacije. Naša istospolna obitelj trebala bi biti vrijedna kao i svaka druga obitelj.

Za mišljenje je upitana i profesorica s fakulteta, L.P. (53): „Drago mi je da su se ljudi skupili na Povorci ponosa jer se stvara percepcija da istospolne obitelji imaju manje prava od neke heteroseksualne tradicionalne obitelji. Istina je da istospolna obitelj nikome ne šteti. Meni kao heteroseksualnoj ženi, nema nikakvog smisla zabraniti dvjema odraslim osobama, bilo kojeg spola, da uživaju u obiteljskom životu kao moj suprug, djeca i ja.

Negativni kolektivistički tekst

Održana gay parada: "Traži se izjednačavanje gay obitelji s tradicionalnim obiteljima"

Organizatori gay parade zahtijevaju izmjenu zakona, jer se osjećaju isključenima u ustavnoj definiciji braka, a građani smatraju da to rade na prilično agresivan način, smatraju građani. Već je sama gay parada puna neprimjerenih prizora, pogotovo za djecu. U razgovoru s gej aktivistima pokušalo se otkriti za što se točno bore: „Pozivamo sve građane da stanu na našu stranu i pomognu nam u borbi za legalizaciju istospolnih brakova, ozakonjenje svih vrsta obiteljskih zajednica, legalno posvajanje djece i mogućnost vjenčanja u crkvenim institucijama.“

O toj smo temi razgovarali s jednim građaninom koji smatra da na neki način homoseksualne osobe žele veća prava od heteroseksualnih te navodi sljedeće: „LGBT propaganda je inzistiranjem na ujednačavanju prava s heteroseksualnim obiteljima prisilila državu na donošenje Zakona o životnom partnerstvu. Time su homoseksualne obitelji dobile većinu prava koje imaju i tradicionalne obitelji. Takvo inzistiranje je ugrožavanje povijesnog shvaćanja braka kao institucije žene i muškarca.“ Neki od daljnjih argumenata protiv potpunog izjednačavanja zajednica kreću se u smjeru kršenja hijerarhijskog poretka društva, ugrožavanja heteronormativnih vrijednosti, kršenja tradicionalnih uloga te suprotstavljanja vjerskim autoritetima.

Također, za mišljenje je upitana profesorica jednog zagrebačkog fakulteta, L.P. (53): „Smatram da načelno nemam predrasude prema homoseksualcima, no tradicionalna obitelj je struktura društva s razlogom. Osnovni razlog zašto uopće postoji koncept obitelji je zaštita i odgoj djece. Za kakve obiteljske vrijednosti se bore gej aktivisti se moglo vidjeti na samoj paradi gdje su neki s djecom hodali uz polugole ljude sa sado mazo rekvizitima i transvestite u haljinama od prezervativa. Mislim da to ipak narušava javni moral, sigurnost i integritet djece.“